NXOPAXOPO WA KHOLOKHEXINI YA SWIVULAVULELO SWA MAENDLI MO VULAVULA HI KU DYA EKA XITSONGA (AN ANALYSIS OF COLLOCATION OF IDIOMS DERIVED FROM VERBS OF INGESTION IN XITSONGA)

HI

HLUPHEKA ENOCK MASIA

NOMBORO YA XICHUDENI: 11585026

THESISI LEYI RHUMERIWEKE HI KU LANDZA SWILAVEKO

SWA

DIGIRI YA VUDOKODELA BYA FILOSOFI

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA

SENTHARA YA M. E. R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,

VUTSHILA NI NDHAVUKO,

EYUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, LIMPOPO PROVINCE

AFRIKA-DZONGA

MULETERI: DOKODELA M.C. HLUNGWANI

MULETERIKULONI: DOKODELA M.T. BABANE

LEMBE: 2017

© University of Venda

Xihlambanyo

Mina, **Hlupheka Enock Masia**, ndza hlambanya leswaku thesisi leyi ya *Nxopaxopo wa kholokhexini ya swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga (An analysis of collocation of idioms derived from verbs of ingestion in Xitsonga)* i ntirho wa mina hi xiheri, naswona a wu si tshama wu nyiketiwa eka yunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi xikongomelo xo kuma nthwaso wo karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke ku tsala thesisi leyi ma kombisiwile hi ndlela leyi faneleke.

Nsayino wa xichudeni: ..... Siku: .....

© University of Venda

Declaration

I **HLUPHEKA ENOCK MASIA**, declare that this thesis titled *Nxopaxopo wa kholokhexini ya swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga (An analysis of collocation of idioms derived from verbs of ingestion in Xitsonga)* is my own original work and has not been previously submitted, in part or in its entirety, for a degree at this or any other institution. All the information used in this thesis has been duly acknowledged.

Student's Signature ……..… Date……

© University of Venda

Ku Nyikela

Ndzi nyikela thesisi leyi eka xinjhinani xa mina N'wa-January Alizera Masia. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu nyikeriwa vana va mina N'wa-Hlengani Vuxa Whitney, N'wa-Hlengani Xichavo Goodness, Vunene Singita Kevin na N'wa-Hlengani Vutivi Angel.

© University of Venda

Swikhenso

Bibele yi ri masungulo ya vutlhari i ku chava Mumbi, hikokwalaho ndzi ri bayethee, eka Xikwembu ku va Xi ndzi kotisile ku hlula xinkakaka lexi xa ndzavisiso (Pisalema, 111: 10/Swivuriso, 9: 10). Ritiho rin'we a ri nusi hove, hi marito lama ndzi ba mandla ndzi vuyelela, ndzi ri ku dya ku kengeta eka wena mutlakusi wa mina Hlungwa vukosi, Dok. Hlungwani M.C. eka ndzetelo wa wena wo hlawuleka, wo xonga, wa vukheta na vurhonwani lebyo hlamarisa. Na wena mutlakusikuloni, Chauke xahumba, Dok. Babane M.T., ndzi ri homuhomu eka ku hoxa ka wena xandla eka ndzavisiso lowu. Vuhleri bya wena byi vile bya hombe ni xiave lexikulu eka ku dodombisana ni ndzavisiso lowu ku kondza hi wu tlatlalata ehansi. Na wena Dok. Chauke M.T., wena xahumba, nhloko ya Senthara ya M.E.R. Mathivha ya Tindzimi ta Afrika, Vutshila na Ndhavuko, laha Xitsonga xi nga xin'wana xa swiyenge leswi welaka ehansi ka yona, ndzi ri inkomu eka misayino ya mapapila hinkwawo ya ndzavisiso lowu ni vukona bya wena eka mitshamo yo pasisa miringanyeto eka tihuvo ta Univen. Eka phurofesa Masoga, ndzi ri halala eka ntirho wa wena wa miringanyeto. Vuswikoti bya wena byi pfunile swinene. Ku ta va xihoxo lexikulu ku rivala ku khensa Ndwandhwe, Dok. Nxumalo N.E., ndzi ba mandla ndzi vuyela eka vuhleri ni ku pasisiwa ka ndzinganyeto wa ndzavisiso lowu eka Komiti ya Tidigiri ta le henhla ya Xikolo xa Tisayense ta swa Vanhu na ta swa Mahanyelo eYunivhesiti ya Venda. Ndzi khensa Yunivhesiti ya Venda ku va yi ndzi pfumelerile ku yisa tidyondzo emahlweni ni mpfuneto wa yona wa swa timali ta '*work study*'. Nyuku wa wena a wu helelangi evoyeni. Ndzi tlhela ndzi khensa na Komiti ya swa Milavisiso eka mpfuneto wa yona hi ku ndzi nyika lepithopo yo thayipa hi yona ndzavisiso lowu na mali ya R75 000 yo endla hi yona ndzavisiso. Ndzi ri khanimambo.

Vatsonga va ri vele ra manana a ri na xilondza. Hikokwalaho na mina ndzi ri hoyohoyo eka wena mhani wa mina wa nkoka. Hi wena u nga te khoo, u ndzi cambuta hi xinkhabyana u ndzi komba nyangwa wa xikolo. Namuntlha hi lexi xidlodlo xa dyondzo leyi a wu ndzi rhumetela ku orha ndzilo wa yona. Ndzi ku kakatlurile ni ku luma vele, kambe a wu helangi matimba u ndzi wundlile ndzi kondza ndzi boxa mahlo. Na wena tatana exirhapeni xa vafi eka Shihambanyisi, ndzi ku hluvulela xihuku, hikuva u kondzelerile ku xanisiwa hi Mabunu eJoni ivi hi cinci leyi a va ku holela u ndzi yisa eTivumbeni ndzi ya

© University of Venda

tokota vudyondzisi. Nyuku wa wena a wu kotangi wa mbyana wu helelaka evoyeni. Namuntlha ndzima leyi u yi sunguleke khale ka makwangala ndzi yi gimetile hi harhi ya dyondzo ya vudokodela bya Xitsonga. Etlela hi ku rhula, wena Makhekhenene, Makula nhloko, Mushingwidzi, Mudyi wa nhlampfi enambyeni wa Shingwidzi ivi u teka rhambu ra yona u endla xikamu xo kama misisi, Wena wa homu ya mati ya ka Makovongo yi ku mhoo, emahlangeni. Eka n'wina vamakwerhu wa mina Nkhensani, Xisana, Dumisani, Akani na Vutomi, ndzi tlangela nseketelo wa n'wina, hikuva nkarhi wun'wana loko xikomu xi haka rimitsu a mi nghenisa xandla ku xi hakunula. Hi leri tatana ra nkuwa lowu ndzi wu byaleke se wu tswarile, dyanani mi tiphina hi vunandzi bya rona. Eka vana va mina Vuxa, Xichavo, Vunene na Vutivi, xinghunghumani lexi a xi mi tekela ntsako wo va mi tidyangata ni tata wa n'wina, namuntlha xi hundzuke vulombe, tshwatsani mi ku ndangu, kambe mi dya na n'wini wa mukwana.

Maseve wa mina, tatana N.C. Makhuva kwale u etleleke kona vurhongo bya makumu, ndzi ba tsolo ehansi, ndzi khensa loko u ndzi lumile ndleve hi tlhelo ro yisa tidyondzo ta mina to tokota eka Xitsonga. Ndzi tlhela ndzi tlangela nsovo lowu u veke na wona hi vuseketeri bya wena hi matsalwa lama a wu ma hlela ni lama tsariweke khale ma mfuwo wa rixaka ni ntivoririmi. Ndzi ri homuhomu, etlela hi ku rhula Mun'wanati.

Eka nhloko ya xikolo xa sekondari xa Marholeni laha ndzi koropaka kona, wena tatana Mashaba T.L. na xandla xa wena tatana Makhuvela G.T., ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana eka nkarhi lowu mi ndzi pfumeleleke ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni laha a ndzi pfa ndzi dya nkarhi wa vana va xikolo, ndzi ri karhi ndzi endla ndzavisiso lowu. Namuntlha mihandzu ya kona hi leyi lumani nguva mi dya hlovo wa dyondzo, n'wina vadyondzisi, vadyondzi ni vatswari va vadyondzi. Dzundze leri a ri nga olovi ku ri rima, nkarhi wun'wana, a ndzi pfa ndzi ba mabangi, kambe motho wa xikolo xa Marholeni lowu nge: Leswinene swa tirheriwa, wu ndzi tiyise nhlana ku kondza ndzi ku chapuu, emakumu.

© University of Venda

Nkomiso

Ndzavisiso lowu wu wela ehansi ka dyondzonkulu ya semantiki, naswona wu kongomana ni kholokhexini eka Xitsonga. Ndzavisiso wu xopaxopa swivulavulelo swa maendli yo vulavula hi ku dya ku kuma tipatironi ta tikholokhexini leti humelelaka nawona ni tinhlamuselo leti humeseriwaka erivaleni hi tipatironi toleto. Xikongomelo xin'wana i ku kuma ntsengo wa tinxaka ta tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela na maendli yo vulavula hi ku dya. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa thiyori ya "Norms and Exploitations" leyi tshuriweke hi Hanks (2004). Thiyori leyi yi hlamusela leswaku rito i tshaku eka kholokhexini, kambe ku nga ri eka xivumbeko xa vulongoloxamarito. Mahungu ya ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tsavula swivulavulelo swa Xitsonga leswi vulavulaka hi maendli yo dya ku suka eka matsalwa ya vatsari lava landzelaka: Ntsanwisi, H.W.E. (1968): **Tsonga Idioms**; Bila, V. na Marhanele, M.M. (2016): **Tihlungu ta Rixaka**. **Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga**; Baloyi, P.B. (1988): **Vulombe bya mitsheketo**; Magagane, M.G. (2004): **Tolo na Tolweni**; Maluleke, A.V. Maluleke, G.V. na Malungana, S.J. (2004): **Magenge ya Ntumbuluko**; Maluleke, S.S. (1995): **Vamandika na Vanyankwave**; Malungana, S.J. (1997): **Timitsu ta Vatsonga**; Malungana, S.J. **(**1997): **Vele ra Makwenu**; Malungana, S.J. (1997): **Mfuwo wa Rixaka i Xifuva**; Malungana, S.J. (1998): **Tinhlanga ta mfuwo wa Rixaka**; Malungana, S.J. (1999): **Mbewu ya Vatsonga**; Malungana, S.J. (2005): **Siku Rin'wana**; Manganyi, K.T.C. (1995): **Garingani**; Malungana M. na Ngobeni B.M. (2006): **Nhlalala ya Rixaka**; Rikhotso, F. (1993): **Khale ka Makwangala**; Rikhotso, F. (1995): **Ndzhaka Yerhu**, Rikhotso, F. (1996): **Phehlwa ra Gwambe na Dzavana**; Ngobeni, B.M. (2004): **A hi tsheketeni**; Nkuna, B. (2007): **Emarhumbini**; Thuketana, F.A (1991): **N'wambilu Makokoro** na Shabangu, I.S. (2006): **Vuxaka bya Nkava ni Rhumbu**, ni swivulavulelo swo huma eka tibuku ta ntivoririmi ta Marivate, C.T.D na Mathumba, D.I. (1974): **Xitsonga xa Rixaladza**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na B.J. Masebenza, B.J. (1976): **Mayana Xitsonga Ntangha 6**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na Masebenza, B.J. (1974): **Mayana Xitsonga fomo II**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na Masebenza, B.J. (1975): **Mayana Xitsonga Ntangha 8**; Mayevu, G.S. Mayevu na Nkatini, N.L. (1976) na N.L. Nkatini (1976): **Xihluke xa Xitsonga fomo III**; **Xingulana xa Ririmi**; Marhanele, M.M. (1981): Nkondo, C.P.N, (1981): **Xiletelo xa Xitsonga**; Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1988): **Ririmi ra**

© University of Venda

Manana; Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1988): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; Shabangu, I.S. (1996): **Nyeleti ya Mahlahle**; Shabangu, I.S. (2006): **Xiseluselu**; Shabangu, I.S. (2007): **Xiseluselu** na Mabunda, N.V, Mabunda, P.N. na Nkuzana, K.J. (1991): **Xitsonga xa Vagingiriki**. Mahungu ya ndzavisiso lowu ma xopaxopiwa hi ku tirhisa nxopaxopo wa patironi ya khophasi (Corpus Pattern Analysis) leyi eka yona nhlamuselo ya rito yi fambelanisiwaka ni matirhiselo ya rona eka tipatironi ta tikholokhexini. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu xopaxopiwa hi ku tirhisa nxopaxopo wa maavelo ya ntsengo (Quantitative Distributional Analysis) ku kuma tipatironi eka ntsemakanyo wa xiyimo xa nkoka xa swa tinhlayo ta tikholokhexini ta marito lama valangiwaka.

Marito ya nkoka: Kholokhexini; xivulavulelo; kholokheti; maendli yo vulavula hi ku dya; thiyori ya “Norms and Exploitations”; nxopaxopo wa patironi ya khophasi; nxopaxopo wa maavelo ya ntsengo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Abstract

This study falls within the broader field of semantics and focuses on the subfield of Collocation in Xitsonga. This study analyzes Xitsonga idioms derived from verbs of ingestion in order to establish the collocational patterns that occur with them as well as the meanings that may be attested with such patterns. It determines collocates that regularly co-occur and those that do not regularly co-occur with verbs of ingestion. This study also quantifies collocates that co-occur with idioms derived from verbs of ingestion in order to establish collocates that are more common and those that are less common with verbs of ingestion. This study is located within the Theory of Norms and Exploitations (TNE), which is pioneered by Hanks (2004). The premise of this theory is that the word rather than the syntactic structure plays a central role as theoretical entity. The data of this study is obtained through the extraction of idioms derived from verbs of ingestion from Xitsonga oral tradition literature and grammar books of the following authors: Ntsanwisi, H.W.E. (1968): **Tsonga Idioms**; Bila, V. and Marhanele, M.M. (2016): **Tihlungu ta Rixaka**. **Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga**; Baloyi, P.B. (1988): **Vulombe bya mitsheketo**; Magagane, M.G. (2004): **Tolo na Tolweni**; Maluleke, A.V. Maluleke, G.V. and Malungana, S.J. (2004): **Magenge ya Ntumbuluko**; Maluleke, S.S. (1995): **Vamandika na Vanyankwave**; Malungana, S.J. (1997): **Timitsu ta Vatsonga**; Malungana, S.J. **(**1997): **Vele ra Makwenu**; Malungana, S.J. (1997): **Mfuwo wa Rixaka i Xifuva**; Malungana, S.J. (1998): **Tinhlanga ta mfuwo wa Rixaka**; Malungana, S.J. (1999): **Mbewu ya Vatsonga**; Malungana, S.J. (2005): **Siku Rin'wana**; Manganyi, K.T.C. (1995): **Garingani**,; Malungana M. and Ngobeni B.M. (2006): **Nhlalala ya Rixaka**; Rikhotso, F. (1993): **Khale ka Makwangala**; Rikhotso, F. (1995): **Ndzhaka Yerhu**, Rikhotso, F. (1996): **Phehlwa ra Gwambe na Dzavana**; Ngobeni, B.M. (2004): **A hi tsheketeni**; Nkuna, B. (2007): **Emarhumbini**; Thuketana, F.A (1991): **N'wambilu Makokoro** and Shabangu, I.S. (2006): **Vuxaka bya Nkava ni Rhumbu**, ni swivulavulelo swo huma eka tibuku ta ntivoririmi ta Marivate, C.T.D and Mathumba, D.I. (1974): **Xitsonga xa Rixaladza**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. and B.J. Masebenza, B.J. (1976): **Mayana Xitsonga Ntangha 6**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. and Masebenza, B.J. (1974): **Mayana Xitsonga fomo II**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. and Masebenza, B.J. (1975): **Mayana Xitsonga Ntangha 8**; Mayevu, G.S. Mayevu and

© University of Venda

Nkatini, N.L. (1976) and N.L. Nkatini (1976): **Xihluke xa Xitsonga fomo III**; **Xingulana xa Ririmi**; Marhanele, M.M. (1981): Nkondo, C.P.N, (1981): **Xiletelo xa Xitsonga**; Mushwana, S.E. and Ndhlovu, M.M. (1988): **Ririmi ra Manana**; Mushwana, S.E. and Ndhlovu, M.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. and Shikwambana, J.M. (1988): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. and Shikwambana, J.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; Shabangu, I.S. (1996): **Nyeleti ya Mahlahle**; Shabangu, I.S. (2006): **Xiseluselu**; Shabangu, I.S. (2007): **Xiseluselu** and Mabunda, N.V, Mabunda, P.N. and Nkuzana, K.J. (1991): **Xitsonga xa Vagingiriki**. The data of this study is evaluated using Corpus Pattern Analysis (CPA), which associates word meaning with word use by means of phraseological patterns and collocations. Furthermore, the study is quantified using the Quantitative Distributional Analysis (QDA) to identify patterns across the most statistical significant collocations of the words in question.

Key words: Collocation; idioms; collocates; verbs of ingestion; theory of norms and exploitations; corpus pattern analysis; quantitative distributional analysis.

© University of Venda

NONGONOKO WA MAFULA LAMA TIRHISIWAKA EKA NDZAVISISO

Tafula ra 1…… 59
Tafula ra 2…… 79
Tafula ra 3…… 80
Tafula ra 4…… 89
Tafula ra 5……...90
Tafula ra 6……97
Tafula ra 7……98
Tafula ra 8……..102
Tafula ra 9……..109
Tafula ra 10……175
Tafula ra 11……177
Tafula ra 12……212
Tafula ra 13……213
Tafula ra 14…… 229
Tafula ra 15……230
Tafula ra 16……231
Tafula ra 17……233
Tafula ra 18……250
Tafula ra 19……250
Tafula ra 20……252
Tafula ra 21……253
Tafula ra 22……255
Tafula ra 23……255
Tafula ra 24……258
Tafula ra 25……258
Tafula ra 26……260
Tafula ra 27……261
Tafula ra 28……265
Tafula ra 29……266
Tafula ra 30……269

© University of Venda

Tafula ra 31……270
Tafula ra 32……272
Tafula ra 33……272
Tafula ra 34……275
Tafula ra 35……275
Tafula ra 36……277
Tafula ra 37……278
Tafula ra 38……280
Tafula ra 39……281
Tafula ra 40……283
Tafula ra 41……284
Tafula ra 42……286
Tafula ra 43……287
Tafula ra 44……289
Tafula ra 45……290
Tafula ra 46……291
Tafula ra 47……292
Tafula ra 48……295
Tafula ra 49……296
Tafula ra 50……297
Tafula ra 51……298
Tafula ra 52……300
Tafula ra 53……301
Tafula ra 54……302
Tafula ra 55……303
Tafula ra 56……305
Tafula ra 57……306
Tafula ra 58……307
Tafula ra 59……308
Tafula ra 60……316
Tafula ra 61……317

© University of Venda

Tafula ra 62……..321
Tafula ra 63……322
Tafula ra 64……..324
Tafula ra 65……324
Tafula ra 66……...326
Tafula ra 67……..326
Tafula ra 68……..329
Tafula ra 69……..329
Tafula ra 70……333
Tafula ra 71……..334
Tafula ra 72……336
Tafula ra 73……..336
Tafula ra 74……339
Tafula ra 75……..340
Tafula ra 76……342
Tafula ra 77……343
Tafula ra 78……346
Tafula ra 79……..347
Tafula ra 80……...349
Tafula ra 81……..350
Tafula ra 82……...352
Tafula ra 83……353
Tafula ra 84……355
Tafula ra 85……..355
Tafula ra 86……358
Tafula ra 87……358
Tafula ra 88……360
Tafula ra 89……361
Tafula ra 90……..363
Tafula ra 91……...364
Tafula ra 92……...366

© University of Venda

Tafula ra 93……367
Tafula ra 94……369
Tafula ra 95……369
Tafula ra 96……371
Tafula ra 97……372
Tafula ra 98……374
Tafula ra 99……375
Tafula ra 100……377
Tafula ra 101……377
Tafula ra 102……379
Tafula ra 103……379
Tafula ra 104……381
Tafula ra 105……382
Tafula ra 106……384
Tafula ra 107……385
Tafula ra 108……387
Tafula ra 109……388
Tafula ra 110……392
Tafula ra 111……393
Tafula ra 112……395
Tafula ra 113……395
Tafula ra 114……397
Tafula ra 115……397
Tafula ra 116……399
Tafula ra 117……399
Tafula ra 118……400
Tafula ra 119……401
Tafula ra 120……410
Tafula ra 121……412
Tafula ra 122……454
Tafula ra 123……454

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tafula ra 124.....455
Tafula ra 125.....455
Tafula ra 126.....456
Tafula ra 127.....457
Tafula ra 128.....458
Tafula ra 129.....459
Tafula ra 130.....460
Tafula ra 131.....461
Tafula ra 132.....462
Tafula ra 133.....463

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

Xihlambanyo……..ii
Declaration……iii
Ku nyikela……iv
Swikhenso……..v
Nkomiso……....vi
Abstract……vii
Matafula……xi

NDZIMA YA 1…….. 1
MANGHENELOANGARHELO……1
1.0 MANGHENELO…….....1
1.1 Matimundzhaku ma ndzavisiso……....1
1.2 Xitatimende xa xiphiqo…….....3
1.3 Nsusumeto..……....3
1.4 Swikongomelo swa ndzavisiso……....4
1.5 Swivutiso swa ndzavisiso……..6
1.6 Nkoka wa ndzavisiso……....7
1.7 Thiyori leyi tirhisiwaka eka ndzavisiso……..7
1.8 Xikopu xa ndzavisiso……....8
1.9 Hayiphothesisi ya ndzavisiso……....9
1.10 Xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso……9
1.11 Maendlelo mo xopaxopa mahungu……....11
1.12 Tinhlamuselo ta matheme……12
1.13 Malongolokelo ma ndzavisiso…….. 15

NDZIMA YA 2……..17
NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA……..17
2.0 Manhgenelo…….. 17
2.1 Mikambisiso leyi vulavulaka hi matimu ni nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tikholokhexini..... 17
2.1.1 Sharifi na Ebrahimi (2012).....17
2.1.2 Tutin (2009).....20
2.2 Mikambisiso leyi vulavulaka hi mahumelelo ni mimbuyelo ya tipatironi to karhi ta tikholokhexini eka tikhophasi to hambanahambana.....24
2.2.1 Bergler (1991).....25
2.2.2 Marco (2000).....29
2.2.3 Hanks (2004).....34
2.2.4 Hardie na Mudraya (2009).....37
2.3 Mikambisiso leyi vulavulaka hi vutivi bya kholokhexini ku kongomisa eka ESL/EFL na vuhundzuluxi.....41
2.3.1 Lauder (2007)..... 42
2.3.2 Farrokh (2012).....46
2.3.3 Banhs (1993).....49
2.4 Mikambisiso leyi vulavulaka hi nxopaxopo wa ntivoririrmi eka tikholokhexini ta riendli **+** riviti.....52
2.4.1 Bamgbose (1964).....52

NDZIMA YA 3.....57
SWIVULAVULELO SWA RIENDLI DYA EKA TIBUKU TA MFUWO WA RIXAKA NI NTIVO RIRIMI..... 57
3.0 Manghenelo..... 57
3.1 Nhlamuselo ya riendli ra **dya…**.....58
3.1.1 Rimba ra [**dya**...]..... 59
3.1.2 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**].....59
3.1.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [**-**].....79
3.1.4 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**].....81
3.1.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

miangulo yo vula leswinene [**+**]…….88
3.1.6 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]……...90
3.1.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]…....……97
3.2 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**]…….99
3.2.1 Nxopaxopo wa xikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya leti xopaxopiweke eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6……99
3.3 Nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.16..……101
3.4 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**]…..……..105
3.4.1 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli dya na tikholokheti ta xilo xo hanya ya tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**]...…….105
3.4.2 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli dya na tikholokheti ta xilo xo hanya ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [**+**]...……107
3.4.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli dya na tikholokheti ta xilo xo hanya swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]……..……....108
3.4.4 Mikumisiso ya mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [dya…] loko ri kholokheta na tikholokheti ta xilo xo hanya ku vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**]..……109
3.4.5 Mikumisiso ya tafula ra 9 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] leti longoloxiweke eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6……...110
3.5 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…..……...112

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.5.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [**-**].……175
3.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswinene [**+**]……..…….. ..179
3.6.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**].……211
3.7 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka mianguloyo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]..……...214
3.7.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha/leswinene [**-/+**]……..……..229
3.8 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [**-**], leswinene [**+**] na leswobiha/leswinene [**-/+**].……231
3.9 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].……..239
3.9.1 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**]..……...……...239
3.9.2 Mikumisiso ya patironi ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [**+**]..……..……..241
3.9.3 Mikumisiso ya patironi ya swivulavulelo swa riendli *dya* na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].……243
3.9.4 Mikumisiso ya mpinaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……...244
3.9.5 Mikumisiso ya tafula ra 17 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] leti longoloxiweke eka 3.5, 3.6 na 3.7.……..……245

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4……247
SWIVULAVULELO SWA MAENDLI MO VULA KU DYA MA NGA TIRHISI RIENDLI DYA SWO HUMA EKA TIBUKU TA MFUWO WA RIXAKA NI NTIVORIRIMI…..……247
4.0 Manghenelo…… 247
4.1 Nhlamuselo ya riendli **ba**……...248
4.1.1 Rimba ra [**ba**...]……249
4.1.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] 249
4.1.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]..……..250
4.1.4 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 251
4.1.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha..*……252
4.1.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]…….253
4.1.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……...254
4.2 Nhlamuselo ya riendli ra **cakunya**……256
4.2.1 Rimba ra [**cakunya**...]……257
4.2.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]..……...257
4.2.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/leswinene [**-/+**]……..……..257
4.3 Nhlamuselo ya riendli ra **fihluta**……259
4.3.1 Rimba ra [**fihluta**...]……259
4.3.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……259
4.3.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula leswinene [**+**]……..……...260
4.4 Nhlamuselo ya riendli ra **funya**……261
4.4.1 Rimba ra [**funya**...]……..262
4.4.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

[**-**]……..262
4.4.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……..265
4.5 Nhlamuselo ya riendli ra **guma**……266
4.5.1 Rimba ra [**guma**...]……267
4.5.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……..267
4.5.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……269
4.6 Nhlamuselo ya riendli ra **hlamba**…...270
4.6.1 Rimba ra [**hlamba**...]……...271
4.6.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..271
4.6.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……...272
4.7 Nhlamuselo ya riendli ra **hlangula**…..273
4.7.1 Rimba ra [**hlangula**...]……274
4.7.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..274
4.7.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……274
4.8 Nhlamuselo ya riendli ra **hlanta**……276
4.8.1 Rimba ra [**hlanta**...]……276
4.8.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]…..276
4.8.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……...277
4.9 Nhlamuselo ya riendli ra **kakatlula..**……...278
4.9.1 Rimba ra [**kakatlula**...]……279
4.9.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 279
4.9.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…..……280
4.10 Nhlamuselo ya riendli ra **kapudza**……..……..282
4.10.1 Rimba ra [**kapudza**...]……...……...282
4.10.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 282
4.10.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…..……283
4.11 Nhlamuselo ya riendli ra **khomisa**……...……..284
4.11.1 Rimba ra [**khomisa**...] ……...……..285
4.11.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……..285
4.11.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]…..……286
4.12 Nhlamuselo ya riendli ra **korisela**…...……...286
4.12.1 Rimba ra [**korisela**...]…...……288
4.12.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……..288
4.12.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanyi xo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……...……289
4.12.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……..……...290
4.12.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]…….……291
4.13 Nhlamuselo ya riendli ra **kutsa**…...……292
4.13.1 Rimba ra [**kutsa**...]……...……293
4.13.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……..……...293
4.13.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……294
4.13.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [***-/+***]……...296
4.13.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]……..297
4.14 Nhlamuselo ya riendli ra **lakatsa**……298
4.14.1 Rimba ra [**lakatsa**...]……299
4.14.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..299
4.14.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]…...……300
4.14.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…….…….. 301
4.14.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……302
4.15 Nhlamuselo ya riendli ra **lota**……...……...303
4.15.1 Rimba ra [**lota**...]……..……304
4.15.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……..304
4.15.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……305
4.15.4 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…...……307
4.1.16 Nhlamuselo ya riendli ra **luma**……308
4.16.1 Rimba ra [**luma**...]……..……309
4.16.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 309
4.16.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]…...……316
4.16.4 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+] 318
4.16.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula leswinene [**+**]……...321
4.16.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……323
4.16.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka

© University of Venda

miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……324
4.16.8 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……325
4.16.9 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……326
4.16.10 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……327
4.16.11 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……328
4.17 Nhlamuselo ya riendli ra **mama**……330
4.17.1 Rimba ra [**mama**...]……331
4.17.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/+]……331
4.17.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……333
4.17.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [**-**]…… 335
4.17.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……336
4.17.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]……337
4.17.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……339
4.18 Nhlamuselo ya riendli ra **mita**……340
4.18.1 Rimba ra [**mita...**]……341
4.18.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 341
4.18.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……342
4.18.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]……343
4.18.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa

© University of Venda

eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……346
4.18.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……...348
4.18.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……..349
4.19 Nhlamuselo ya riendli ra **miyeta**……351
4.19.1 Rimba ra [**miyeta**...]……..351
4.19.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/+]……351
4.19.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/**+**]……..352
4.20 Nhlamuselo ya riendli ra **nantswa**……..……..353
4.20.1 Rimba ra [**nantswa**...]……...……...354
4.20.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+] 354
4.20.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……355
4.20.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]……356
4.20.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……357
4.20.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]……359
4.20.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……...360
4.21 Nhlamuselo ya riendli ra **phema**……361
4.21.1 Rimba ra [**phema**...]……362
4.21.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……362
4.21.3 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……..……363
4.22 Nhlamuselo ya riendli ra **phemelana**……364

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.22.1 Rimba ra [**phemelana**...]……365
4.22.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……365
4.22.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……366
4.23 Nhlamuselo ya riendli ra **rhwala**……367
4.23.1 Rimba ra [**rhwala**...]……368
4.23.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] 368
4.23.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……369
4.24 Nhlamuselo ya riendli ra **sekela**……370
4.24.1 Rimba ra [**sekela**...]……370
4.24.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……370
4.24.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……371
4.25 Nhlamuselo ya riendli ra **susa**……372
4.25.1 Rimba ra [**susa**...]……373
4.25.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……373
4.25.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……374
4.26 Nhlamuselo ya riendli ra **tshwatsa**……375
4.26.1 Rimba ra [**tshwatsa**...]……376
4.26.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……376
4.26.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……377
4.26.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……378
4.26.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa

© University of Venda

eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……...379
4.27 Nhlamuselo ya riendli ra **twalela**……380
4.27.1 Rimba ra [**twalela**...]……380
4.27.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……380
4.27.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]……381
4.28 Nhlamuselo ya riendli ra **vindza**……382
4.28.1 Rimba ra [**vindza**...]……383
4.28.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……383
4.28.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……384
4.29 Nhlamuselo ya riendli ra **xeva**……385
4.29.1 Rimba ra [**xeva...**]……386
4.29.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] 386
4.29.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……387
4.29.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……388
4.29.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……391
4.30 Nhlamuselo ya riendli ra **xurha**……393
4.30.1 Rimba ra [**xurha**...]……394
4.30.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]……394
4.30.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**-**/**+**]……395
4.30.4 Kholokheti xa xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]……396
4.30.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka

© University of Venda

miangulo yo vula *leswobiha* [**-/+**]…….397
4.30.6 Kholokheti xa xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……398
4.30.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]……...399
4.31 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma marimba ma [**ba**…]; [**fihluta**...]; [**hlamba**…]; [**hlangula**…] [**hlanta**…]; [**kakatlula**…] [**kapudza**…]; [**khomisa**…]; [**korisela**...]; [**lakatsa**...]; [**lota**…]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**...]; [**miyeta**…]; [**nantswa**...]; [**rhwala**...]; [**xeva**...] na [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……...400
4.32 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]…..……..405
4.32.1 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma ba; kakatlula; kapudza; lota; luma; mita na xeva na *tikholokheti* ta xilo xo hanya ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**]……...405
4.32.2 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **miyeta**; **nantswa** na **rhwala** na *tikholokheti* ta xilo xo hanya ta tinhlamuselo to vula *leswinene* [**+**] 407
4.32.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma mama na xurha na *tikholokheti* ta xilo xo hanya swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]409
4.33 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma marimba ma [**ba**…]; [**cakunya**…]; [**funya**...]; [**guma**...]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**lakatsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**...]; [**nantswa**...]; [**phema**…]; [**phemelana**...]; [**sekela**…]; [**susa**…]; [**tshwatsa**...]; [**vindza**…]; [**xeva**...] na [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……...410
4.34 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]…….....418
4.34.1 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ya tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**]……418

© University of Venda

4.34.2 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [**+**]…….419
4.34.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma *dya* na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]……..421
4.35 Mikumisiso ya mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba ma [**ba**…]; [**cakunya**…]; [**funya**...]; [**guma**...]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**lakatsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**...]; [**nantswa**...]; [**phema**…]; [**phemelana**...]; [**sekela**…]; [**susa**…]; [**tshwatsa**...]; [**vindza**…]; [**xeva**...] na [**xurha**…] loko ma kholokheta na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]..……..422
4.36 Mikumisiso ya tafula ra 151 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]…….423

NDZIMA YA 5……426
KU DLAYISETA…..……..426
5.0 Manghenelo……426
5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso ya ndzavisiso……..427
5.2 Mikumisiso ya ndzavisiso hi ku angarhela……452
5.3 Swibumabumelo……464
6. Matsalwa Lama Tirhisiweke……466

© University of Venda

NDZIMA YA 1

MANGHENELOANGARHELO

1.0 MANGHENELO

Eka Ndzima leyi ku paluxiwa matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, thiyori leyi tirhisiweke, xikopu xa ndzavisiso, hayiphothisisi ya ndzavisiso, xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso, maendlelo mo xopaxopa mahungu, tinhlamuselo ta matheme na malongolokelo ma ndzavisiso.

1.1 Matimundzhaku ma ndzavisiso

Milavisiso ya kholokhexini yi endliwile eka tindzimi ta Yuropa, to tanihi Xinghezi, Xijarimani, Xifurwa, ta Xiexiya tanihi Xirhaxiya, na tindzimi ta Maarabu to tanihi Xiphexiya na Xiirani. Ku ya hi Shammas (2013) dyondzo ya kholokhexini yi sunguriwile hi Firth hi 1951 na 1957 laha a languta tinxaka ta tinhlamuselo “modes of meaning”. Shammas (ibid) u vula leswaku ku ya hi Firth nhlamuselo ya rito yi humela erivaleni ku ya hi nxaxamelo lowu ri vaka na wona ni marito man’wana. Shammas (ibid) u paluxa leswaku ku ya hi Firth nxaxamelo lowu i kholokhexini. Ku ya hi Farrokh (2012) loyi a landzeleleke mikondzo ya Firth i Sinclair (1966 na 1991). Farrokh (ibid) u boxa leswaku ku ya hi Sinclair, kholokhexini swi vula marito mambirhi lama talaka ku tirhisiwa kumbe ku xaxamela swin’we ivi ya humesa nhlamuselo yo karhi. Farrokh (ibid) u tlhela a vula leswaku hi ku ya hi McIntosh (1961), Palmer (1976) na Bolinger na Sears (1981) kholokhexini swi vula marito lama nga ni vuxaka byo tshama ma karhi ma tirhisiwa swin’we. Tutin (2009) u ndlandlamuxile nhlamuselo ya kholokhexini ku hundza eka ku vula marito ma ximbirhi ivi yi katsa ni swivulwana swa marito manharhu kumbe ku tlula swo tanihi swivulavulelo, swifananiso, swivulwana swa maendli ni swivulwana swa riviti. Eka milavisiso ya kholokhexini leyi endliweke ku ni swikolo swimbirhi swa miehleketo mayelana ni swivulavulelo tanihi tikholokhexini. Xikolo xo sungula i xa swidyondzeki leswi tekaka

© University of Venda

swivulavulelo swi ri xiphemu xa tikholokhexini, kasi xikolo xavumbirhi i xa swidyondzeki leswi baka ndzilekana exikarhi ka swivulavulelo na tikholokhexini.

Swidyondzeki swa miehleketo ya xikolo xo sungula ku ya hi Brashi (2005:21) i Smith (1987), Wallace (1982), Sinclair (1991), Pederson (1983) na Hanks (2004). Brashi (ibid) u vula leswaku swidyondzeki leswi swi ava swivulavulelo tanihi tikholokhexini, hikuva va phikelela leswaku a ku na ndzilekana wa le rivaleni lowu nga biwaka exikarhi ka swivulavulelo na tikholokhexini. Leswi swi tiyisisa hi Hanks (2004:10) loko a ku nhlamuselo ya xivulavulelo ya hambana hi xisemantiki na swiphemu leswi xi nga vumbiwa hi swona, loko hi swi languta hi ku angarhela, kambe u vona leswi ku ri ku olovisa ku tlula mpimo, hikuva hi ku ya hi yena, swivulavulelo swa hambana hi xikalo xa mpimaniso wa swona wo gega. Ku ya emahlweni, Brashi (ibid) u boxa leswaku swidyondzeki swa xikolo lexi xo sungula swi tshikilela leswaku hambileswi kholokhexini ku nga xihumelelo xa tindzimi ta misava hinkwayo, swihlawulekisi, swivumbeko, tipatironi ni tinhlamuselo ta xona ta hambana ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana. Brashi (ibid) u tlhela a tshikilela leswaku swidyondzeki swa miehleketo ya xikolo lexi swi tlhela swi gqwetela leswaku theme ra kholokhexini i ra vuxaka, ri tlhela ri ri na nkucetelo wa ndhavuko wa ririmi ro karhi, hikokwalaho ra hambana ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana, naswona a ku na endlelo ro kongoma leri nga tirhisiwaka ku ava ntlawa wa tikholokheti to karhi tanihi kholokhexini.

Swidyondzeki swa xikolo xa miehleketo xa vumbirhi ku ya hi Brashi (2005: ibid) swi katsa Bahns (1993), Wang (2001), Wu (1996), Farrokh (2012), Mitchel (1991), Bolinger (1981), Shakir & Farghal (1999) na Fontanelle (1991). Brashi (ibid) u vula leswaku swidyondzeki leswi swi phikelela leswaku ku fikelela ku twisisa ka le rivaleni ka tikholokhexini, swa laveka leswaku ku biwa ndzilekana exikarhi ka tikholokhexini, swivulavulelo ni mihlangano yin'wana ya marito, hambiloko mihlangano leyi yi yelana yi tlhela hi ximongo yi wela eka avo wa tikholokhexini. Ku tlhandlekela, Farrokh (2012:59) u phikilela leswaku swivulavulelo swi vula swiphemu leswi nga hambanisanekiki leswi tinhlamuselo ta swona ti hambanaka ni swiphemu swa tona, kasi tikholokhexini i swiphemu leswi hambanisekaka, swi tlhela swi tshama swi karhi swi humelela swin'we, naswona tinhlamuselo ta swona ti khumba tinhlamuselo ta swiphemu swa swona hinkwaswo.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu endliwa hi ku landzelela miehleketo ya xikolo lexo sungula, hileswaku wu seketela miehleketo ya leswaku swivulavulelo swi wela ehansi ka dyondzo ya kholokhexini, hikuva a ku na ndzilekana wa le rivaleni exikarhi ka swivulavulelo na tikholokhexini tanihilaha Hanks ni swidyondzekikulobye va gqwetelaka hakona. Hambikuri vagqweteri va xikolo xa miehleketo ya vumbirhi va pfumela leswaku hi ximongo swivulavulelo na mihlangano leyin'wana ya xikholokhexini swi wela eka avo wa tikholokhexini.

1.2 **Xitatimende xa xiphiqo**

Eka Xitsonga ku na swivulavulelo swo hlaya leswi tshuriweke ku suka eka maendli mo vulavula hi ku dya, kambe mulavisisi a nga tivi ndzavisiso na wun'we lowu tshameke wu endliwa lowu kongomisaka eka kholokhexini ya swivulavulelo leswi tshuriweke ku suka eka maendli mo vulavula hi ku dya swi karhi swi tirhisa riendli [**dya**…] ni swo tirhisa maendli mo kongomisa eka ku dya, kambe swi nga tirhisi riendli [**dya**…]. Leswi swi vula leswaku ku fikela sweswi, eka Xitsonga ku hava ndzavisiso lowu endliweke lowu humeselaka erivaleni tinhlamuselo to gila ni to gega loko maendli ma kona ma tirha ni tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo leswi nga tirha ni maendli mo vulavula hi ku dya. Kasi xin'wana lexi nga na vuxaka swinene na mhaka leyi boxiweke laha henhla hileswaku a hi wu tivi ntsengo wa tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela na maendli ma ku vulavula hi ku dya leswaku ma vumba swivulavulelo.

1.3 **Nsusumeto**

Ku ni xilaveko xo va ku va ni rimba ra matimba leri faneleke ku tirhisiwa ku hlamusela nhlamuselo ni matirhiselo ma marito na swivulwahava. Leswi swi veka ntshikilelo lowukulu eka ku hlamusela lekisikhogirafi na ntivoririmi leswi amukeriweke, leswaku marito ni swivulwahava swi fanele hi ntiyiso swi tirhisiwa njhani eka ririmi. Leswi swi tano, hikuva matirhiselo man'wana ma marito ma va ma ri ya mavonelo mo khuma, kasi man'wana ma tirhisa hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo mavonelo mo khuma ku kombisa ku gega swo karhi. Mavonelo lawa mo khuma ma lava nhlamuselo ya

© University of Venda

kholokhexini mayelana ni hilaha marito ma talaka ku kumeka ma tirhisiwile swin'we hakona. Kasi matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi ma lava nhlamuselo ya milawu leyi lawulaka xivulavulelo ni tindlela tin'wana ta magegelo (Hanks, 2004).

Ndzavisiso wa swivulavulelo swa Xitsonga wo sungula wu endliwile hi H.W.E. Ntsanwisi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge "Tsonga Idioms". Nkandziyiso wa tsalwa leri wa vumbirhi wu endliwile hi 1980. Hambileswi ndzavisiso lowu ni mikandziyiso leyi hinkwayo yi andlalaka swivulavulelo swa Xitsonga hi ku angarhela, ku katsa ni swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya, ni tinhlamuselo ta swona leti tsariweke hi Xinghezi, ku hava nkanelo lowu endliweke mayelana ni tikholokhexini ta swona. Leswi swi vula leswaku ku hava ndzavisiso lowu endliweke ku fikela sweswi, lowu andlalaka kholokhexini leyi nga kona eka swivulavulelo swa Xitsonga. Hikokwalaho, ndzi vonile swi ri swa nkoka ku hunguta vangwa leri hi ku xopaxopa kholokhexini ya swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga leswaku ndzi paluxa tipatironi to hambanahambana leti kumekaka eka kholokhexini ya maendli lama xikan'we na tinhlamuselo ta swona.

1.4 **Swikongomelo swa ndzavisiso**

Xiyenge lexi xi aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga xikongomelonkulu xa ndzavisiso na swikongomelotsongo swa ndzavisiso

1.4.1 Xikongomelonkulu xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa tikholokhexini ta swivulavulelo swa Xitsonga leswi tirhaka ni maendli mo vulavula hi ku dya, hi xikongomelo xo kumisisa xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ni tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela ni maendli mo vulavula hi ku dya lama tsavuriweke eka matsalwa lama landzelaka: Ntsanwisi, H.W.E. (1968): **Tsonga Idioms**; Bila, V. na Marhanele, M.M. (2016): **Tihlungu ta Rixaka**. **Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga**; Baloyi, P.B. (1988): **Vulombe bya mitsheketo**; Magagane, M.G. (2004): **Tolo na Tolweni**; Maluleke, A.V. Maluleke, G.V. na Malungana, S.J. (2004): **Magenge ya Ntumbuluko**; Maluleke, S.S.

© University of Venda

(1995): **Vamandika na Vanyankwave**; Malungana, S.J. (1997): **Timitsu ta Vatsonga**; Malungana, S.J. **(**1997): **Vele ra Makwenu**; Malungana, S.J. (1997): **Mfuwo wa Rixaka i Xifuva**; Malungana, S.J. (1998): **Tinhlanga ta mfuwo wa Rixaka**; Malungana, S.J. (1999): **Mbewu ya Vatsonga**; Malungana, S.J. (2005): **Siku Rin'wana**; Manganyi, K.T.C. (1995): **Garingani**,; Malungana M. na Ngobeni B.M. (2006): **Nhlalala ya Rixaka**; Rikhotso, F. (1993): **Khale ka Makwangala**; Rikhotso, F. (1995): **Ndzhaka Yerhu**, Rikhotso, F. (1996): **Phehlwa ra Gwambe na Dzavana**; Ngobeni, B.M. (2004): **A hi tsheketeni**; Nkuna, B. (2007): **Emarhumbini**; Thuketana, F.A (1991): **N'wambilu Makokoro** na Shabangu, I.S. (2006): **Vuxaka bya Nkava ni Rhumbu**, ni swivulavulelo swo huma eka tibuku ta ntivoririmi ta Marivate, C.T.D na Mathumba, D.I. (1974): **Xitsonga xa Rixaladza**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na B.J. Masebenza, B.J. (1976): **Mayana Xitsonga Ntangha 6**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na Masebenza, B.J. (1974): **Mayana Xitsonga fomo II**; Marivate, C.T.D., Mathumba, D.I. na Masebenza, B.J. (1975): **Mayana Xitsonga Ntangha 8**; Mayevu, G.S. Mayevu na Nkatini, N.L. (1976) na N.L. Nkatini (1976): **Xihluke xa Xitsonga fomo III**; **Xingulana xa Ririmi**; Marhanele, M.M. (1981): Nkondo, C.P.N, (1981): **Xiletelo xa Xitsonga**; Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1988): **Ririmi ra Manana**; Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1988): **Ririmi ra Manana**; Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1987): **Ririmi ra Manana**; **Nyeleti ya Mahlahle**; Shabangu, I.S. (1996): Shabangu, I.S. (2006): **Xiseluselu**; Shabangu, I.S. (2007): **Xiseluselu** na Mabunda, N.V, Mabunda, P.N. na Nkuzana, K.J. (1991): **Xitsonga xa Vagingiriki**. Ku tlhela ku xopaxopiwa tinhlamuselo leti kumekaka eka matirhiselo ma swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya xikan'we ni ku kuma ntsengo wa mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na wona.

1.4.2 **Swikongomelotsongo swa ndzavisiso**

Ndzavisiso lowu wu lava ku fikelela swikongomelo leswi landzelaka:

(a) Ku lavisisa ni ku kambisisa swivulavulelo swa riendli ro vulavula hi ku dya swi karhi swi tirhisa riendli **dya** leswi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi hi xikongomelo xo humesela erivaleni tinhlamuselo ta swona

© University of Venda

to gila ni to gega loko riendli leri ri humelela ni tikholokheti to hambanahambana ni ku paluxa swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini swa swona.

(b) Ku xopaxopa swivulavulelo swa riendli ro vulavula hi ku dya ra **dya** leswi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi ku kumisisisa leswaku hi tihi tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela ni riendli leri ni ku kuma mitsengo ya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na rona.

(c) Ku valanga swivulavulelo leswi tirhiseke maendli mo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli **dya** mo tanihi **ba**; **fihluta**; **funya**; **guma**; **hlamba**; **hlanta**; **kakatlula**; **kapudza**; **khomisa**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **mama**; **mita**; **miyeta**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **susa**; **tshwatsa**; **xeva** na **xurha** leswi tsavuriweke eka tibuku tin'wana ta Xitsonga ta mfuwo wa rixaka ni ta ntivoririmi, ku humesela erivaleni tinhlamuselo ta swona to gila ni to gega loko maendli lama ma humelela ni tikholokheti to hambanahambana ni ku kumisisa swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini ta swona.

(d) Ku lavisisa swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya lama nga tirhisangiki riendli **dya** mo tanihi **ba**; **fihluta**; **funya**; **guma**; **hlamba**; **hlanta**; **kakatlula**; **kapudza**; **khomisa**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **mama**; **mita**; **miyeta**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **susa**; **tshwatsa**; **xeva** na **xurha** lama tsavuriweke eka man'wana ma matsalwa ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi hi xikongomelo xo humesela erivaleni tikholokheti leti talaka ni leti nga taliliki ku humelela na wona ni ku kuma mitsengo ya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na wona.

1.5 **Swivutiso swa ndzavisiso**

Ndzavisiso lowu wu lava ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

1.5.1 Xana swivulavulelo swa riendli ro vulavula hi ku dya leswi tirhiseke riendli **dya** swi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi swi humelerisa njhani erivaleni tinhlamuselo ta swona to *gila*/*gega* loko riendli leri ri humelela ni tikholokheti to hambanahambana, naswona swi boxa swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini ta njhani?

© University of Venda

1.5.2 Xana hi tihi tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela eka swivulavulelo swa riendli ro vulavula hi ku dya ra **dya** leswi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi loko riendli leri ri xaxamela ni tikholokheti to hambana, nakona mitsengo ya tinxaka ta tikholokheti leti xaxamelaka na rona yi kumekisa ku yini?

1.5.3 Xana swivulavulelo leswi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi swa maendli mo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli ra **dya**, swi humelerisa ku yini tinhlamuselo to *gila*/*gega* loko maendli ma kona ma tirhisiwa ni tikholokheti to hambanahambana, naswona ma paluxa swivumbeko swa tipatironi ta muxaka wihi?

1.5.4. Xana tikholokheti leti talaka ni leti nga taliki ku humelela ni swivulavulelo swa maendli lama nga tirhisangiki riendli **dya** leswi tsavuriweke eka matsalwa man'wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi hi tihi, naswona hi yi kuma hi mukhuva wihi mitsengo ya tinxaka ta tikholokheti leti tirhaka na wona?

1.6 **Nkoka wa ndzavisiso**

Ndzavisiso lowu wu engetela eka dulu ra vutivi ra misava hinkwayo eka dyondzo ya lingwisitiki hi ku angarhela na le ka dyondzo ya semantiki hi ku kongomisa. Kholokhexini ya maendli mo vulavula hi ku dya a yi si lavisisiwa eka Xitsonga, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu pfuna ku hunguta mpfumaleko wa milavisiso ya dyondzo ya ririmi eka Xitsonga. Ntirho lowu wu ni xiave lexikulu eka ku ndlandlamuxa ntivomarito eka vadyondzi ni ku va endla va va ni ku humelela eka ku dyondza Xitsonga, leswi nga ta tlhela swi va pfuna ku vulavula ririmi hi ndlela yo hlantsweka ni risima. Ndzavisiso lowu wu pfuna swinene eka valekisikhogirafa eka hiseko wa vona wo tsala tidikixinari, ngopfungopfu eka tidikixinari ta swivulavulelo swa Xitsonga, leti eka nkarhi wa sweswi ku nga hava na yin'we. Ntirho lowu wu na xiave xa nkoka eka vahundzuluxi, ngopfungopfu loko swi ta eka swiyenge swa swivulavulelo. Ndzavisiso lowu wu pfuna ku tlakusa Xitsonga leswaku xi fika emaninginingini loko xi pimanisiwa ni tindzimi tin'wana to tanihi Xinghezi, Xibunu ni ta

© University of Venda

Vantima letin'wana ti nga eku ndlandlamukeni hi xiyimo xa le henhla swonghasi eka timhaka ta milavisiso.

1.7 **Thiyori leyi tirhisiweke**

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwe thiyori leyi vuriwaka "Theory of Norms and Exploitations (TNE)" leyi tshuriweke hi Hanks (2004). Hanks u kombisa leswaku tshaku ra thiyori leyi ri le ka rito, kambe ku nga ri xivumbeko xa vulongoloxamarito. Hileswaku rito hi rona ri nga ni xiave lexikulu eka nhlamuselo ya swivulavulelo na swigego. Hanks u kombisa mhaka leyi hi ku nyika xikombiso lexi landzelaka: "a **lot** of protest" (ku vilela lokukulu), kumbe "a **lot** of abuse" (ku xanisa lokukulu). Hi ku ya hi Hanks, lexi nga xa nkoka eka xikombiso lexi nga laha henhla i rito **lot** (kukulu), leri ri nga swi kotaka ku tirha ni marito mo hambanahambana exivulweni ku humelerisa tinhlamuselo to hambana. Hi marito man'wana, mhaka ya nkoka eka xikombiso lexi nyikiweke a hi xivulwa hi xoxe, kambe i rito ro karhi, **lot** (kukulu), leri nga kotaka ku tirha ni marito man'wana.
Mulavisisi u tirhisa thiyori leyi ku kombisa leswaku maendli (marito) mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga ma ni xiave xa nkhaqato eka ku humelerisa tinhlamuselo ta tikholokhexini. Mulavisisi u landzelela miehleketo ya thiyori leyi eku xopaxopeni ka swin'wana swa swiyenge swa tikholokhexini leti nga ta kaneriwa eka ndzavisiso lowu.

1.8 **Xikopu xa ndzavisiso**

Hi ku angarhela, kholokhexini i xiyenge xa dyondzo xo anama swinene lexi avanyisiwaka hi tinxaka timbirhi letikulu to tanihi *kholokhexini ya ntivoririmi* na *kholokhexini ya lekizikali* (Benson, Benson na Ilson, 1986a). Ndzavisiso lowu wu wela ehansi ka *kholokhexini ya lekizikali* leyi andlariweke hi Benson, Benson na Ilson (1986a) leyi na yona yi anameke yi nga ni swiyengentsongo swa tsevu swo tanihi: riendli **+** riviti, rihlawuri **+** riviti, riviti **+** riendli, riviti **+** riviti, rihlawuri **+** riengeteri na riendli **+** riengeteri. Tanihiloko *kholokhexini ya lekizikali* yi ri ni swiyengentsongo swo hlaya, a swi nge olovi ku va eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwa swiyengentsongo leswi hinkwaswo. Ndzavisiso lowu wu lavisisa ntsena swiyengentsongo swa riendli **+** swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu valanga tikholokhexini leti endlekaka loko maendli mo vulavula hi *ku dya* hi ndlela leyi gilaka/gegaka ku vula *ku dya* ma tirhisiwile eka swivulwa. Hikokwalaho rixaka lerin'wana ra kholokhexini ya ntivoririmi a hi ri xopaxopi. Hi tlhelo ku ni tinxaka to tala ta maendli to tanihi maendli mo vulavula hi ku dya, maendli yo vulavula hi vutitwi, maendli yo vulavula hi ku famba, ni man'wana ni man'wana, kambe hina eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa lama mo vulavula hi *ku dya* ntsena.

1.9 **Hayiphothesisi ya ndzavisiso**

Maendli mo vulavula hi ku dya ma paluxa xivumbeko xo bohana loko ma tirha eka swivulavulelo.

1.10 **Xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso**

1.10.1 **Xivumbeko xa ndzavisiso**

Eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo mo ya hi nkoka ni mo ya hi ntsengo.

(a) Maendlelo mo ya hi nkoka

Maendlelo lama hilama angarhelaka maendlelo lama tirhisiwaka ku humesela erivaleni tinhlamuselo ta swilo swo karhi leswi lavisiswaka hi xisisiteme handle ko tirhisa tinomboro ku kuma nkoka wa swona hayi tinhlayo ta swona (Brewer na Miller, 2003**)**. Maendlelo lama ma hlawuriwile hikokwalaho ka xilaveko xo xopaxopa swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya lama tinhlamuselo ta wona ti nga kumekiki eka tinhlamuselo ta ntolovelo, kambe ti kumekaka eka tinhlamuselo to swigafaniso. Eka ndzavisiso lowu maendlelo mo ya hi nkoka ma tirhisiwa hi ndlela yo hlengeleta ni ku xopaxopa swivulavulelo swa Xitsonga swa maendli mo vulavula hi ku dya hi ndlela yo gila na yo gega ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na leswobiha/leswinene [**-/+**].

© University of Venda

(b) Maendlelo mo ya hi ntsengo

Maendlelo lama hilama tirhisiwaka ku paluxa tinomboro ta swilo swo karhi leswi lavisisiwaka ku humesela erivaleni xiyimo xa swona leswaku hi kota ku kumisisa leswaku hi swihi swi nga ni nhlayo yo tala ku hundza swin'wana (Crowther, 2009: 443). Maendlelo lama ma tirhisiwa ku fuwisa maendlelo ma nxopaxopo wo ya hi nkoka. Mbuyelo wa mitsengo ni tiphesente swi pfuna Vatsonga ku lemuka leswaku hi swihi swivulavula leswi tirhisiwaka ngopfu, naswona hi swihi leswi nga tirhisiwiki ngopfu eka Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu, maendlelo mo ya hi ntsengo ma tirhisiwa ku paluxa tinomboro ta tikholokheti to vula leswobiha [-], leswinene [+] na leswobiha/leswinene [-/+] ku humesela erivaleni xiyimo xa tona leswaku hi kota ku tiva leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo wa mahumelelo ni tiphesente ta le henhla, naswona hi tihi ti humelelaka hi mitsengo ni tiphesente ta nhlayo ya le hansi.

1.10.2 **Mahlengeletelo ma mahungu**

Endlelo leri tirhisiwaka ku hlengeleta mahungu ma ndzavisiso lowu hi leri vuriwaka endlelo ra nxopaxopo wa dokhumente. Endlelo leri i qhinga leri tirhisiwaka ku hlengeleta mahungu hi ku hlawula swiphemu kumbe tipatironi ta leswi lavisisiwa leswaku swi ta xopaxopiwa hi vuenti (MacMillan na Schumacher, 2010: 351). Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u hlengeletile mahungu ku suka eka matsalwa ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ma makumembirhinkombo na ma ntivoririmi ma khumentlhanu ku tsavula swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga. Hi tsavurile 80 swa Ntsanwisi; 7 swa Baloyi; 27 swa Magagane; 12 swa Maluleke, Maluleke na Malungana; 5 swa Maluleke; 79 swa Malungana; 17 swa Manganyi; 18 swa Ngobeni na Malungana; 42 swa Rikhotso; 10 swa Shabangu; 6 swa Ngobeni; 7 swa Nkuna; 8 swa Thuketana; 10 swa Baloyi, Chaka na Mahuntsi; 7 swa Lambane na Mthombeni; 196 swa Bila na Marhanele eka tibuku ta mfuwo wa rixaka 21 swa Mushwana na Ndhlovu; 3 swa Mkhari na Shikwambana; 19 swa Marivate na Mathumba; 24 swa Marivate, Masebenza na Mathumba; 14 swa Marhanele; 4 swa Mayevu na Nkatini; 2 swa Nkondo; 40 swa Shabangu na 2 swa Mabunda, Mabunda na Nkuzana eka tibuku ta ntivoririmi leswaku hi swi xopaxopa hi xikongomelo xo fikelela swikongomelotsongo swa 1.5.2.1; 1.5.2.2; 1.5.2.3 na 1.5.2.4 swa ndzavisiso lowu.

© University of Venda

1.11 **Maendlelo mo xopaxopa mahungu**

Eka xiyenge lexi ku tirhisiwa endlelo ra nxopaxopo wa patironi ya khophasi na endlelo ra nxopaxopo wa ntsengo.

1.11.1 Nxopaxopo wa patironi ya khophasi

Mulavisisi u xopaxopa mahungu ma ndzavisiso lowu hi ku tirhisa endlelo ra nxopaxopo wa patironi ya khophasi. Endlelo ra nxopaxopo wa patironi ya khophasi i endlelo eka khophasi ya lingwistiki leri fambelanisaka nhlamuselo ya rito ni matirhiselo ma rona ku ya hi tipatironi ta xivulwana na tikholokhexini (Hanks, 2004: 5). Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwa tikholokhexini ta marimba ma [**dya**...]; [**ba**…]; [**fihluta**...]; [**funya**...]; [**guma**...]; [**hlamba**…]; [**hlanta**…]; [**kapudza**…]; [**khomisa**…]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**lakatsa**...]; [**lota**…]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**...]; [**miyeta**…]; [**nantswa**...]; [**phema**…]; [**phemelana**...]; [**susa**…]; [**tshwatsa**...]; [**xeva**...] na [**xurha**…] eka tipatironi ta riendli to angarhela, patironi ya riendli ra xiyoxe na tipatironi ta riendli ta marimba ma xivulwana hi xikongomelo xo humesela erivaleni matirhiselo mo gila ni mo gega ma swivulavulelo hi tikholokheti.

1.11.2 Nxopaxopo wa endlelo ra ntsengo

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu xopaxopiwa hi ku tirhisa endlelo ra ntsengo ra nxopaxopo wa maavelo ma ntsengo. Maavelo ma ntsengo i mahlelelo lama kongomaneke ni ku humesela erivaleni tipatironi eka ntsemakanyo wa nkoka wa swa tinhlayo ta tikholokhexini ta marito lama nga eku lavisisiweni (Hardie na Mudraya, 2009: 1). Eka ndzavisiso lowu, endlelo leri ri ta tirhisiwa ku humesela erivaleni ntsengo wa tikholokheti ta tipatironi ta marimba ma maendli mo vulavula hi ku dya lama tsavuriweke eka tikhopora ta swivulavulelo leswi nga ta xopaxopiwa. Tisampula leti tsavuriweke ha ti valanga ku humesela erivaleni ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ta marimba; ntsengo wa mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba, ntsengo wa swikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa tikholokheti ta rimba ni ntsengo wo pimanisa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya ni xo ka xi nga hanyi leswaku ku xiyiwa leswaku marimba ma tikholokheti ma tsakela ku tirha ni tikholokheti tihi eka to *yimela munhu un'we, vanhu, swirho swa miri, swimila, switsotswana,*

© University of Venda

swiharhi/swifuwo/swikokovi/swinyenyana ni swin'wana ni swin'wana eka tikholokhexini leti tsavuriweke eka tikhophasi leti xopaxopiwaka.

1.12 **Tinhlamuselo ta matheme**

Matheme lama landzelaka mo fambelana ni ndzavisiso lowu ma hlamuseriwa ku pfuna vahlayi ku twisisa xitshuriwa lexi:

1.12.1 **Semantiki**

Nida u boxa leswaku rito leri ri vula xiphemu xa xivumbeko xa ririmi lexi kongomaneke ni dyondzo ya tinhlamuselo ta marito, swivulwana na ntwisiseko wa xivumbeko xa xitshuriwa (Nida, 1975: 232).

1.12.2 **Kholokhexini**

Farrokh u paluxa leswaku rito leri ri kongomisa eka vuxaka bya rona ni marito man'wana lama ri talaka ku tirhisiwa na wona (Farrokh, 2012: 56).

1.12.3 **Kholokhexini ya lekizikali**

Theme leri ri kongomisa eka ku vula kholokhexini ya mihlangano ya maviti, mahlawuri, maendli na maengeteri. Loko muxaka lowu wa kholokhexini wu pimanisiwa ni kholokhexini ya ntivoririmi, yona yi va yi nga tirhisi marhangeri, swivulwana kumbe hlayelo ra tshamelo (Benson, et al, 1986: xxiv).

1.12.4 **Kholokhexini ya ntivoririmi**

Theme leri ri vula kholokhexini ya xivulwana lexi vumbiweke hi rirhangeri na ritonkulu leri nga ha vaka riviti, rihlawuri, riendli kumbe patironi ya xivumbeko xa xivulwana kumbe maendli mambirhi (Benson, et al, 1986: x).

1.12.5 **Kholokhexiniximbirhi**

Theme leri ri kongomisa eka ku vula muxaka wa kholokexini leyi vumbiweke hi nhlangano wa marito mambirhi ma swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana swo tanihi riendli **+** riviti; riendli **+** rihlawuri; riendli **+** riengeteri ni swin'wana ni swin'wana, laha nhlawulo wa

© University of Venda

xin'wana xa xihluvi xo karhi wu yaka hi ku va ku tirhisiwile xin'wana xa swihluvi leswi ku humelerisa nhlamuselo yo karhi (Heid, 1994: 228). Xik: Ku [**dya** *mabulu*].

1.12.6 **Kholokhexininhlengelo**

Rito leri ri vula kholokhexini leyi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi kumbe marito mo tlula mambirhi lama nga ni vuxaka bya vulongoloxa marito (Spohr, 2005). Xik: Ku [**dya** *Honisi swirhendze*].

1.12.7 **Kholokhexinimpfilungano**

Tutin u hlamusela leswaku theme leri ri kongomisaka eka ku vula kholokhexini leyi vumbiweke hi swiphemu kumbe marito lama nga hambanisekiki (Tutin, 2009: 1455). Xik: Ku [**dya hi mati**].

1.12.8 **Kholokhexinixindzhaku**

Theme leri ri vula muxaka wa kholokhexini leyi kumekaka yi nghenisiwile endzeni ka yin'wana kholokhexini laha tshaku ri nga vaka kholokhexini kumbe kholokheti yi va kholokhexini (Bartsch, 2004: 67). Xik: Ku [**dya** *vuswa byi nga si phamiwa*].

1.12.9 **Tshaku**

Rito leri ri kongomisa eka ku vula xiphemunkulu xa kholokhexini lexi kholokheti yi xaxametiwaka na xona ku vumba kholokhexini (Wehmeier, et al, 2008:107). Xik: **dya** *mafurha*. Eka xikombiso lexi dya i tshaku ra kholokhexini leyi boxiweke.

1.12.10 **Kholokheti**

Theme leri ri kongomisa eka ku vula rito leri talaka ku tirhisiwa na rito rin'wana (tshaku) kumbe eka xiphemuntsongo lexi talaka ku hlanganisiwa na tshaku ku vumba kholokhexini (Rundell na Fox, 2007: 283). Eka xikombiso lexi nyikiweke eka 1.12.9 laha henhla riviti *mafurha* ri va ri ri kholokheti, hikuva hi rona ri tirhisiwaka ni riendli dya ku humelerisa nhlamuselo yo karhi.

© University of Venda

1.12.11 **Xivulavulelo**

Nhlamuselo ya theme leri yi vula xivulwana lexi tirhaka tanihi xiphemu xin'we lexi nhlamuselo ya xona yi nga kumekiki/kumiweki eka swiphemu swa xona swa marito ma tinhlamuselo to hambana (Richards, Platt na Weber, 1985: 134). Xik: Ku dya mukhekhe.

1.12.12 **Nhlamuselo yo gila**

Theme leri ri kongomisa eka nhlamuselo ya xilingwistiki leyi yi tirhaka ku vula swo karhi hi ndlela ya ntivoririmi na ntolovelo wo karhi hi vavulavuri va ririmi ro karhi (Pearsall, et al, 2006: 580). Hi ku komisa nhlamuselo yo gila i nhlamuselo leyi tumbulukaka ehenhla ka nhlamuselo ya masiku hinkwawo kumbe leyi nga ya ntolovelo. Xik. *Ku dya mafurha* swi vula ku hoxa nyama ya homu leyi noneke yi nga ni mafurha enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka nhlamuselo leyi ya ntumbuluko ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa leyi vulaka ku hanya ehandle ka vusweti.

1.12.13 **Nhlamuselo yo gega**

Theme leri ri vula nhlamuselo leyi yi tirhaka ku vula nchumu wo karhi lowu hi ntolovelo wu vulaka nchumu wo karhi wo hambana ni lowu ku vuriwaka wona kumbe ku tirhisa marito/swivulwana hi ndlela ya nhlamuselo leyi hambaneke ni nhlamuselo ya masiku hinkwawo (Lutrin na Pincus, 2004: 56). Hileswaku i nhlamuselo ya swilo/swivulavulelo leyi boxaka mhaka leyi nga humeleliki eka vutomi bya masiku hinkwawo, kambe eka swona ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo ka yi nga tolovelekangi. Xik: *Ku dya munhu* i mhaka leyi nga humeleliki eka vutomi bya masiku hinkwawo, kambe ku tumbuluka nhlamuselo yin'wana eka yona yo vula ku xisa/tlhariheta munhu un'wana.

1.12.14 **Rimba**

Theme ra rimba ri kongomisa eka ku vula xivumbeko lexi seketelaka swo karhi ku swi pfuneta ku va ni xivumbeko xo karhi (Rundell na Fox, 2007: 575). Xik. [**dya**…] swiangi swa xikwere ematlhelo ka riendli na tihiko tinharhu swi vumba rimba ra riendli **dya** laha swiangi swi yimelaka ku boxa leswaku riendli dya ri pfalela kholokheti endzeni ka swona leyi yimeriwaka hi tihiko tinharhu ku vumba kholokhexini.

© University of Venda

1.12.15 **Patironi**

Theme leri ri kongomisiwa eka ndlela ya ntolovelo leyi lingwistiki yi humelelaka ha yona kumbe yi endliwaka ha yona (Wehmeier, et al, 2008: 1069). Xik: dya **+** mafurha

1.12.16 **Maendli mo vulavula hi ku dya**

Marito lama ma vulaka ku teka swakudya/mirhi u swi hoxa enon'weni ivi u swi mita swi rhelela hi nkolo swi ya ekhwirini (Wehmeier, et al 2008: 766). Xik: dya, funya, luma, nantswa ni man'wana ni man'wana.

1.13 **Malongolokelo ma ndzavisiso**

Ndzavisiso lowu wu lulamisiwile wu va hi tindzima ta ntlhanu tanihilaha swi kombiweke hakona laha hansi:

1.13.1 Eka Ndzima ya n'we hi kanela manghenelo ma ndzavisiso lama katsaka leswi landzelaka: Matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, thiyori leyi tirhisiweke, xikopu xa ndzavisiso, hayiphothesisi ya ndzavisiso, xivumbeko ni maendlelo ma ndzavisiso, maendlelo mo xopaxopa mahungu, tinhlamuselo ta matheme na malongolokelo ma ndzavisiso.

1.13.2 Eka Ndzima ya mbirhi ku kambisisiwa milavisiso yin'wana ya tikholokhexini leyi endliweke nkarhi lowu nga hundza ehansi ka swiyenge leswi: Xiyenge xosungula xi kongomana ni mikambisiso leyi vulavulaka hi matimu ni nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya tikholokhexini; xiyenge xavumbirhi xi kongomana ni mikambisiso leyi vulavulaka hi mahumelelo ma tipatironi ni mimbuyelo ya tikholokhexini eka tikhophasi/tikhopora to hambanahambana; xiyenge xavunharhu xi kongomana ni mikambisiso leyi vulavulaka hi vutivi bya tikholokhexini ku kongomisa eka *ESL* (*ku dyondza Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi*) na vuhundzuluxi na xiyenge xa vumune lexi kongomanaka ni mikambisiso leyi vulavulaka hi nxopaxopo wa ntivoririmi eka tikholokexini ta riendli **+** riviti.

© University of Venda

1.13.3 Eka Ndzima ya nharhu ku xopaxopiwa mahungu ma tipatironi ta swivulavulelo leswi tirhiseke riendli **dya** ro vulavula hi *ku dya*, leswi tsavuriweke eka man'wana ma matsalwa ma mfuwo wa rixaka ni ntivoririmi hi ku tirhisa endlelo ra nkoka ni ra ntsengo.

1.13.4 Eka Ndzima ya mune ku valangiwa mahungu ma tipatironi ta swivulavulelo leswi tirhiseke maendli mo vulavula hi ku dya mo tanihi **ba**; **fihluta**; **funya**; **guma**; **hlamba**; **hlanta**; **kakatlula**; **kapudza**; **khomisa**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **mama**; **mita**; **miyeta**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **susa**; **tshwatsa**; **xeva** na **xurha**, leswi tsavuriweke eka man'wana ma matsalwa ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi hi ku tirhisa endlelo ra nkoka ni ra ntsengo.

1.13.5 Eka Ndzima ya ntlhanu ku dlayisetiwa ndzavisiso hi ku angarhela, nkatsakanyo, mikumisiso ni swibumabumelo.

© University of Venda

NDZIMA YA 2

NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.0 **MANGHENELO**

Eka Ndzima leyi hi kambisisa man'wana ma matsalwa ma swidyondzeki swin'wana lama yelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu hi nga ku wu endleni ehansi ka dyondzonkulu ya semantiki. Matsalwa lama kambisisiwaka hi ma ava hi swiyenge swa mune leswi landzelaka: 2.1 Xiyenge xo sungula lexi kongomanaka ni mikambisiso leyi vulavulaka hi matimu ni nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya tikholokhexini. 2.2 Xiyenge xavumbirhi lexi kongomanaka ni mikambisiso leyi vulavulaka hi mahumelelo ya tipatironi ni mimbuyelo ya tikholokhexini eka tikhophasi/tikhopora to hambanahambana. 2.3 Xiyenge xavunharhu lexi kongomanaka ni mikambisiso leyi vulavulaka hi vutivi bya tikholokhexini ku kongomisa eka *ESL* (*ku dyondza Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi*) na vuhundzuluxi. 2.4 Xiyenge xa vumune lexi kongomanaka ni mikambisiso leyi vulavulaka hi nxopaxopo wa ntivoririmi eka tikholokexini ta riendli **+** riviti.

2.1 **Mikambisiso leyi vulavulaka hi matimu ni nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya tikholokhexini**

Eka xiyenge lexi hi kambisisa milavisiso leyi vulavulaka hi matimu ma tikholokhexini ta Xiphexiya na nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya tikholokhexini. Xiyenge lexi hi langutisa mitirho leyi endliweke hi Sharifi na Ibrahimi (2012) ku katsa na Tutin (2009)

2.1.1 **Sharifi na Ebrahimi** (**2012**)

Sharifi na Ebrahimi (2012) va ava kholokhexini ya marito ku ya hi *ximatimu*, *xisayense*, *xibibele*, *matirhiselo swin'we ya marito*, *ximavizweni* na *ximaritofularha*. Sharifi na Ebrahimi (ibid) va boxa leswaku mikarhi yin'wana ku hangalaka ka kholokhexini, ku va kona hikokwalaho ka matimundzhaku ma swa vutshunguri. Tikholokhexini leti va hlamusela leswaku ti va ti vumbiwile, hikokwalaho ka ku tirhisiwa swin'we ka marito mo

© University of Venda

karhi eka swiyimo swo fana swa ntirhisano wa xisayense. Ku seketela mhaka leyi va nyika xikombiso lexi:

"*Panir-o Gerdu*" cheese and walnut *(chizi na mongo)*

Eka xikombiso lexi va hlamusela leswaku xivangelo xa kholokhexini leyi, i ku *chizi* yi na nchumu wun'wana va nge i *tharamayini* (*tyramine*) lowu vangaka vuvabyi bya miehleketo loko wu gandlelana ebyongweni. Kutani, va ri loko munhu a dya *chizi* na *mongo* swa bumabumeriwa eka swa vutshunguri ni ta rihanyu, hikuva *mongo* yi pfuneta ku nyanyula enzayimi leyi gayaka chisi leswaku yi nga gandlelani ebyongweni ivi yi vanga vuvabyi.
Shalifi na Ebrahimi va tlhela va kombisa tikholokhexini to tumbuluka hikokwalaho ka matimu mo karhi. Va vula leswaku ku tirhisiwa ka tikholokhexini leti swi fambelana ni swa xikhale na switori swa xikhale, hikuva swi dzimile timitsu eka swona. Va boxa leswaku tin'wana ta tona ti huma eka switori swa le ka Khorani (*Quranic narratives*), kasi tin'wana i ta swikholwakholwani leti tshuriweke eka mitila ya vutlhokovetseri bya Nizami, Hafiz, ni van'wana. Ku seketela mhaka leyi va nyika xikombiso xa kholokhexini ya matimu eka ntila wa swa vutlhokovetseri lowu landzelaka:

"*Fil-o fenjani*" *The* elephant and the cup *(ndlopfu na khapu).*

Va kombisa leswaku khale kholokhexini leyi a yi ri "*pil-o pase*" elephant and mosquito *(ndlopfu na nsuna)* leswi kongomisaka eka ku pimanisa swilo swimbirhi swo hambana hi xiyimo. Va paluxa leswaku hi ku cinca ka mikarhi rito "*pil*" ri cincile ri va "*fil*" loko na rito "*pase*" ri hundzukile ri va "*fejan*" ku humelerisa mpimaniso wo antswa.
Loko va ya emahlweni va kombisa tikholokhexini leti tumbulukeke eka Bibele yo tanihi Khorani. Va nyika xikombiso lexi nge:

"*Sabr-e Ayyub*" Job's patience *(Ku lehisa mbilu ka Jobo).*

Kholokhexini leyi va yi fambelanisa ni ku lehisa mbilu ni ku kondzelela eka ku tikeriwa ka Yobo wa le Bibeleni loko a karhi a dzunisa Xikwembu. Lama landzelaka va boxa leswaku

© University of Venda

i marito ma tikholokhexini lama kholokhetiwaka hikokwalaho ko va ma tirhisiwa eka swiyenge swo karhi swo tanihi *vusweki*, *vurhungi*, *vuvatli*, ni swin'wana ni swin'wana. Va nyika xikombiso ku humesela erivaleni kholokhexini yo tumbuluka eka vurhungi leyi nge:

"*Nax-o suzan*" needle and thread *(nayiti na harana)*.

Ku ya hi vona lama i marito ma xiyenge xa swa vurhungi lama bohaka ku tirhisiwa swin'we ivi ma vumba kholokhexini ku kongomisa eka michumu leyi nga hambanisekiki yo tanihi harana na nayiti. Sharifi na Ibrahimi va tlhela va boxa leswaku vuxaka bya marito bya kumeka na le ka maritofularha byi ri kholokhexini. Ku ya hi vona, tikholokhexini leti ti famba hi maritoximbirhi. Va nyika swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka ya vona:

"*garm-o sard*" hot and cold *(hisa na titimela)* na
"*dur=o nazdik*" distant and near *(kule na kusuhi).*

Eka swikombiso leswi va hlamusela leswaku tikholokhexini ta marito lama boxiweke ti kombisa ku kanetana ka swilo, naswona ku ya hi vona, a ti tirhisiwi ti hambanile, ti tirha swin'we. Loko va tshikilela va hlamusela leswaku va twisisa nhlamuselo ya rito "*nazdik*" (*kusuhi*) loko ri tirhisiwe na "*dur*" (*kule*). Hi ku komisa, va kombisa leswaku va twisisa nhlamuselo yo *twa ku hisa* loko va twisisa nhlamuselo yo *twa ku titimela*. Loko va ya emahlweni va paluxa leswaku vamavizweni va tinhlamuselo to fana swinene va vumba xiphemu xo karhi xa tikholokhexini leti bohaka ku tirhisiwa swin'we. Va nyika swikombiso leswi landzelaka ku seketela mhaka leyi:

"*Xosho xorsand*" happy and satisfied *(ntsako na ntsakiso)* na
"*Qam-o qosse*" grief and sorrow *(nhlomulo na gome).*

Sharifi na Ebrahimi va gimeta hi ku bumabumela leswaku vamavizweni tanihi tikholokexini va tirhisiwa ngopfu hi swivulavuri/vatsari ku hetisisa tinhlamuselo leti va twaka onge a ti hetisekangi loko va tirhisa rito rin'we. Hikokwalaho ka ku hambana ka

© University of Venda

leswi va swi xopaxopeke ni leswi xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, nkambisiso wa Sharifi na Ibrahimi a hi wu tirhisi.

Sharifi na Ebrahimi va kumile leswaku tinhlamuselo ta marito hi xona xivangelonkulu xo va marito mo karhi ma va tikholokhexini, naswona marito molamo ma paniwa swin'we hikokwalaho ko va ma ri ni swo karhi swi ma hlanganisaka. Va tlherile va kuma leswaku kholokhexini yi vonaka hi ku olova ngopfungopfu eka marito lama tshamaka ma karhi ma tirha swin'we eka swiyimo swa ntumbuluko. Hi tlhelo va kumile leswaku kholokhexini yi ya hi munhu wo karhi/mavonelo ma yena ni matirhiselo ma marito mo karhi eka Lingwistiki. Xin'wana lexi va xi kumeke, hileswaku swi le rivaleni leswaku swivangelo swo va marito mo karhi ma va kholokhexini swi tele, swin'wana swa swona i ku va ya ri *vamavizweni*, *maritofularha*, *vuxaka bya marito*, *sayense* na *vutshunguri* hambi ku ri *ndhavuko*. Va kumile ni leswaku tikholokhexini leti ti hundzisiwile ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana, laha sweswi se swi nga ntolovelo ku tirhisa tikholokhexini ta kona ivi swi nga olovi ku tirhisa rito rin'wana, rin'wana ri nga tirhisiwanga.

2.1.2 **Tutin** (**2009**)

Tutin (2009) u boxa nhlamuselo ya xikhale ya kholokhexini ku ya hi Hausmann (1989), Mel'cuk (1998), Heid (1994), Tutin na Grossmann (2002), a ku i mihlangano ya marito mambirhi ku humelerisa nhlamuselo yo karhi, lama nga ni vuxaka bya vulongoloxamarito. Tutin u ya emahlweni a boxa leswaku marito lamambirhi, rin'wana ra wona ri va ri ri *tshaku*, kasi lerin'wana ri va ri ri *kholokheti*. Hi marito man'wana, Tutin u hlamusela leswaku tshaku ri na nhlamuselo hi roxe h.l. ri humelerisa nhlamuselo hi roxe, loko kholokheti yi tshembela eka vuxaka bya yona ni tshaku ku humelerisa nhlamuselo ya rona, h.l. a yi na nhlamuselo ya le rivaleni. Tutin u kombisa leswaku nhlamuselo leyi yi nga laha henhla ya kholokhexini yi vanga swiphiqo swimbirhi leswi landzelaka: 1. Tutin u paluxa leswaku ku ka marito mambirhi ma nga ringani hi xiyimo lama pananisiwaka ma va kholokhexini, swi vanga leswaku Siepmann (2006) na Bartsch (2004) va ringanyeta leswaku nhlamuselo ya kholokhexini yi ndlandlamuxiwa ivi yi katsa ni swiphemu swa vuxaka swinharhu kumbe ku tlula, ku nga ri marito mambirhi ntsena. 2. Tutin u boxa

© University of Venda

leswaku i xiphiqo xa xiyimo xa ntivoririmi mayelana ni kholokhexini. Ku seketela timhaka leti u nyika swikombiso leswi landzelaka:

> "Pay attention*" (yingisela hi xiheri)*;
> "Major problem*" (xiphiqo lexikulu)* na
> *"*Seriously injured*" (vavisekile swinene).*

Tutin u paluxa leswaku rito 'fear*'* (*chava*) eka 'for fear of' (*hi ku chava ku ri*), ri fanele ri tekiwa tanihi kholokhexini ku fana ni swikombiso leswi nyikiweke laha henhla. Ku tshikilela mhaka leyi Tutin u boxa leswaku *tshaku* na *kholokheti* ku nga va xivulwana xa ntolovelo tanihi "to work hard" (*ku tirha hi matimba*) laha "work" (*tirha*) ku nga tshaku, kasi "hard" (*hi matimba*) i kholokheti. Tutin u ya emahlweni a ku, hambi ku ri swifananiso swi nga tirhisiwa tanihi tikholokheti. Mhaka leyi Tutin u ri yi tiyisisa leswaku nhlamuselo ya kholokhexini yo fanela ku ndlandlamuxiwa ku hundza eka maritoximbirhi ivi yi katsa na swivulwana swa marito manharhu kumbe ku tlula swo tanihi *swivulavulelo*, *swifananiso*, *swivulwana swa riendli*, *swivulwana swa riviti*, ni swin'wana ni swin'wana. Ku tiyisisa ndlandlamuxo wa nhlamuselo ya kholokhexini, Tutin u vula leswaku tin'wana ta tikholokhexini ti va ti vumbiwile hi swiphemu swa marito mo tlula mambirhi. Tutin u nyika xikombiso lexi landzelaka ku seketela mhaka ya yena:

> "To pay close attention" *(ku yingisela hi xiheri)*.

Tutin u tshaha Hausmann (*2004*, *2007*) hi ku hlamusela leswaku eka xikombiso lexi ku va ku hlanganisiwile swiphemu swimbirhi kumbe swinharhu leswi Hausmann a swi vulaka nketani ya kholokhexini, ivi a ku, Spohr (*2005*) yena u swi vula ntlawa wa kholokhexini. Ku ya emahlweni, Tutin u boxa leswaku leswi swi va tano hikuva "to pay close attention" (*ku yingisela hi xiheri*) loko ri tlhantlhiwa ri huma tikholokhexini timbirhi "to pay attention" (*ku yingisela*) na "close attention" (*yingisela hi xiheri*) laha "pay" ri nga ta va ri ri *tshaku* ivi "attention" ri va *kholokheti* na "close" ri ta va ri ri *tshaku* loko "attention" ri ri *kholokheti*. Ku tshikilela mhaka leyi, Tutin u boxa leswaku nkarhi wun'wana swiyimo swo pfilungana swi nga xopaxopiwa tanihi tikholokhexini ta nhlanganelo. Ku tiyisisa leswi a swi paluxeke

© University of Venda

Tutin u nyika xikombiso lexi landzelaka hi ku tshaha Siepmann (*2006*) lexi a xi vulaka “ternary collocation”, hileswaku kholokhexini ya swiphemu swinharhu yo tanihi “In other words” (*hi marito man’wana).* Tutin u hlamusela leswaku eka xikombiso xa “in other words” (*hi marito man’wana*) a xi olovi ku xi xopaxopa tanihi kholokhexini ya nhlanganelo, hikuva u ri nongonoko/nandzelelano wa “in words” wu humelela ntsena loko wu ri na rito “other”. Hikokwalaho, Tutin u vula leswaku loko “other words” ri nga tirhisiwa, nhlamuselo ya kholokhexini ya cinca. Leyi i kholokhexini leyi Tutin a yi vulaka “real ternary collocation”, h.l. kholokhexini ya xiviri ya xinharhu, laha rito “words” (*marito*) ku nga *tshaku* ivi “other” (*man’wana*) ku va *kholokheti*. Ku tshikilela mhaka leyi, Tutin u vula leswaku ku ya hi nhlamuselo ya xikhale ya kholokhexini rito “words” ri ta va *tshaku*, kasi “in other” ku va *kholokheti ya mpfilungano*.

Ku ya emahlweni, Tutin u hlamusela leswaku ku tlhela ku va ni muxaka wun’wana wa kholokhexini lowu vuriwaka “recursive collocation” hileswaku kholokhexinixindzhaku. Laha Tutin u kombisa leswaku kholokhexini yin’wana yi nghenisiwa exikarhi ka kholokhexini yin’wana. Tutin u nyika xikombiso lexi landzelaka:

> “To fall in love” *(ku wa hi rirhandzu)*.

Marito “in love” (*hi rirhandzu*) Tutin u ma teka ma ri kholokhexini, hikuva ma swi kota ku tiyimela ma ri woxe ma va kholokhexini ya “love”, tanihi le ka “a woman in love” (*wansati eka rirhandzu*). Rito “fall” (*wa*) eka xikombiso ri va *kholokheti* leyi nga nghenisiwa exikarhi ka kholokhexini yin’wana, hikuva ri fambelanisiwa na kholokhexini ya rihlawuri. Tutin u tlhela a boxa leswaku hi ku angarhela, kholokhexini yi nga xopaxopiwa hi ku langutisa swiphemu swa riendlinkulu na agumente, laha agumente yi vaka yi ri *tshaku* ivi riendlinkulu ri ri *kholokheti*. Tutin u nyika xikombiso xa rihlawuri lexi nge: “Heavy smoker” *(mudzahi lonkulu)*. Laha eka xikombiso lexi, Tutin u hlamusela leswaku “smoker” (*mudzahi*) i agumente, kutani hi rona *tshaku* ra kholokhexini, kasi “heavy” (*lonkulu*) ri va ri ri *kholokheti* ya kholokhexini.

Hambiswiritano, u vula leswaku swidyondzeki swo tanihi Siepmann (*2006)*, Hausmann (*2007)*, Gonzales Rey (*2002)* na Bartsch (*2004)*, swi kombisa leswaku eka swiphemu

© University of Venda

swa swivulwana a swi olovi ku tiva leswaku hi xihi xiphemu lexi nga *tshaku* ra kholokhexini kumbe *kholokheti* ya kholokhexini, ngopfungopfu swivulwana swa le ka matsalwa tanihi swikombiso leswi a swi nyikaka laha hansi:

"In a pack of dogs". *(Eka ntlawa wa timbyana)*.

Eka xikombiso lexi Tutin u kombisa leswaku tshaku i "pack" (*ntlawa*) kumbe "dogs" (*timbyana*). Tutin u paluxa leswaku lexi nga olovisaka ku kuma kholokhexini eka xikombiso lexi nga laha henhla, ku nga tirhisiwa vuxoperi bya ntsengo laha rito "dogs" ri nga ta tekiwa ri ri *tshaku* ra kholokhexini. Kambe, Tutin u hlamusela leswaku, loko ku tirhisiwa vuxoperi bya ntikelo *"*dogs*"* ri ta va ri ri *kholokheti* ya kholokhexini ya xikombiso lexi nyikiweke laha henhla. Ku tshikilela, Tutin u boxa leswaku laha swi tikaka swinene ku tlula ni le ka xikombiso xa xivulwana lexi boxiweke laha henhla, hi le ka tikholokhexini nkatsano. Ku tiyisisa mhaka ya yena u nyika xikombiso lexi landzelaka:

"rich and famous". *(fuma na ndhuma)*

Eka xikombiso lexi Tutin u paluxa leswaku a ku na xiphemu lexi hi nga ta ku i *tshaku*, hinkwaswo ka swona swi ni vuxaka bya swihlawulekisi swo ringana, hileswaku ku hava xiphemu lexi nga ni matimba eka xin'wana. Loko a ya emahlweni, u kombisa leswaku marito lama thyiwaka hi ku landza ntirho wa wona exivulweni hambiloko ma ri ni vuxaka bya le hansi eka ku vumba swivulwana, ma va ma ri ma nkoka ku ya hi Bartsch (2004*)* na Siepmann (2006*)* hikuva ma pfuneta ku humelerisa tinhlamuselo ta kholokhexini. Tutin u tiyisisa mhaka leyi hi ku nyika xikombiso lexi landzelaka:

"to commit a crime". *(ku endla vugevenga)*

Laha Tutin u hlamusela leswaku rito ku ya hi ntirho wa rona exivulweni "a" kumbe "determiner" i ra nkoka eka xikombiso lexi nga laha henhla, naswona ra boha ku va kona a ri suseki. Tutin u sola leswaku a hi nge vuli ku ri: "to commit crime", hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwana. Hambiswiritano, Tutin u vula leswaku a hi hinkwako laha

© University of Venda

“determiner” “*a”* yi bohaka ku tirhisiwa eka swivulwana tanihi hi le ka: “to commit crimes” (*ku endla vugevenga)*. Tlhandlakambirhi, Tutin u boxa leswaku marhangeri a ma na swiyimo swo ringana, hikuva man’wana a ma na nkoka eka ku humelerisa tiagumente tanihi: “I send that to him” *(ndzi rhumerile sweswo eka yena)*. Tutin u hlamusela leswaku ma va ma ri ni tinhlamuselo to ka ti nga twali kumbe ma va ma nga vuli nchumu. Kambe, hi tlhelo u boxa leswaku man’wana ma ni nkoka tanihi “They did that for fear” *(va endlile sweswo hi ku chava)*. Ku ya hi yena rirhangeri “for” ri na nhlamuselo ya xivangelo, kutani ri nga tekeriwa enhlokweni tanihi *kholokheti* ya *tshaku* ra agumente.

Tutin u kumile leswaku nhlamuselo ya kholokhexini ya ndlandlamuxiwa ehenhla ka ku vula marito ma ximbirhi “*prototypical binary associations*”, ivi yi katsa ku vula na marito ma xinharhu lama a ma vulaka kholokhexininhlengelo “*merged collocations*/*collocational clusters*” kumbe kholokhexinixindzhaku “*recursive colloctions*”. Nakambe u kumile leswaku swi nga pfuna ngopfu loko tikholokhexininhlengelo na tikholokhexinixindzhaku to tsariwa eka tidikixnari leswaku vanhu va kota ku ti fikelela, naswona,”*determiners*”, marhangeri na mahlanganisi ma fanele ku hlamuseriwa hi xiheri, hambiloko man’wana ma wona ma nga ri tshaku ra swiphemu swa tikholokhexini.

Nkambisiso wa Tutin wa tirhisiwa eka ndzavisiso lowu eka mathyelo ma swiphemu swa kholokhexini swo tanihi tshaku, kholokheti, kholokhexiniximbirhi, kholokhexininhlengelo, Kholokhexinixindzhaku na kholokhexinimpfilungano. Nkambisiso wa Tutin (2009) wa hambana ni wa Sharifi na Ebrahimi (2012), hikuva wa Tutin wu vulavula hi nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya kholokhexini, kasi Sharifi na Ebrahimi va vulavula hi kholokhexini hi tlhelo ra matimu.

2.2 **Mikambisiso leyi vulavulaka hi mahumelelo ni mimbuyelo ya tipatironi to karhi ta tikholokhexini eka tikhophasi to hambanahambana**

Eka xiyenge lexi hi kambisisa mikambisiso leyi vulavulaka hi mahumelelo ni mimbuyelo ya tiphesente ta tipatironi to karhi ta tikholokhexini eka tikhophasi ta *maendli mo vika mahungu*, *maphepha ma swa vutshunguri, swigego swa swivulavulelo na swivulavulelo* ni ta *mipimaniso ya Xinghezi, Xinepali* na *Xirhaxiya*. Xiyenge lexi xi langutisana ni mitirho

© University of Venda

ya swidyondzeki leswi landzelaka: 2.2.1 Bergler, (1991), 2.2.2 Marco, (2000), 2.2.3 Hanks, (2004) 2.2.4 Hardie na Mudraya, (2009)

2.2.1 **Bergler** (**1991**)

Bergler (1991) u kombisa leswaku ku na tilevele timbirhi eka tiatikili ta maphephahungu leti a ti vulaka “primary information” na “circumstantial information”. Bergler u boxa leswaku ku hambana exikarhi ka tilevele letimbirhi ku hlamuseriwa hi ku tirhisa swivulwa swa mbulavulo wo vika mahungu. Bergler u paluxa leswaku xivulwana xo vika mahungu xi fambelanisiwa ni “circumstantial information”, kasi xihetisi xi fambelanisiwa ni “primary information”. Bergler u kombisa leswaku yena u tsakela “primary information” eka ku tsavula mahungu ni vutivi eka maphephahungu. Bergler u nyika xikombiso lexi landzelaka ku tiyisisa timhaka leti a ti boxeke laha henhla:

> *“(R1) The Bush administration continued to* ***insist*** *yesterday that (C1) it is not involved in negotiations over the Western hostages in Lebanon (R2) but acknowledge that (C2) US officials have provided advice to and have been kept informed by people at all levels who are holding such talks”*. (*Vulawuri bya Bush byi yile emahlweni tolo byi phikelela leswaku a byi nghenelelangi eka mikanerisano ehenhla ka vakhomelamilandzu eLebanoni, kambe va pfumela leswaku swirho swa US swi nyikile vutsundzuxi, naswona a va tshama va karhi va hleveriwa hi leswi nga ku humeleleni hi vanhu lava nga eku vulavurisaneni hi mhaka leyi*).

Eka xikombiso lexi Bergler a xi nyikeke laha henhla, xivulwana xo vika mahungu xi humesela erivaleni “circumstantial information” ya leswaku i mani (who), hi nkarhi muni (when) na hi mukhuva wihi (how) wa leswi vikiwaka, ni leswaku leswi vikiwaka ku nga “primary information” swi humelerisiwa hi swihetisi.

Bergler u boxa leswaku nhlamuselo ya rito ‘insist’ eka dikixinari ya Longman Dictionary of Contemporary English (Procter, 78) yi ri “to declare firmly when opposed” (*ku hlambanya hi matimba loko u kanetiwa*), Kasi eka dikixinari ya Merriam Webster Pocket Dictionary (Woolf, 74), yi ri “to take a resolute stand i.e persist” (*ku teka xiboho xo karhi*

© University of Venda

u ku tsetserere hi xona). Ku ya hi Bergler mfularhelo wu humeseriwa erivaleni eka dikixinari ya LDOCE, kasi eka dikixinari ya MWDP wo hlavuteriwa kunene. Loko a tshikilela Bergler u boxa leswaku lexi i xiphemu xa nkoka xa nhlamuselo ya rito 'insist'. Bergler u tiyisisa leswaku eka marito ma 250 000 lama a ma xopaxopeke eka tikhopora ta *TIMEcorpus* ku sukela 1963 (Bergler, 90a), xivulwa xin'wana ni xin'wana lexi nga na riendli 'insist' (*phikelela*), xi humelerisa nhlamuselo ya mfularhelo/vukaneti, laha vukaneti byo tiveka ngopfu ku nga nandzulo.

Bergler u tirhisa endlelo ra Pustejovsky na Anick (1990) ku fikelela ntsavulo wa ntsavulohixoxexikarhi wa timhaka ta semantiki eka khophasi leyikulu. Endlelo leri a ri tirhisaka ku ndlandlamuxa nhlamuselo ya rito u ri vula "qualia structure" lexi tshuriweke hi Pustejovsky (Pustejovsky, 1989). Ku tiyisisa mhaka ya yena, riendli ra 'insist' (phikelela) ra ku vika mahungu, Bergler u ri hlamusela hi ndlela leyi landzelaka hi ku tirhisa "qualia structure" eka xikombiso lexi nga laha hansi:

> Nhlamuselo ya xilekizikali ya masungulo 'insist' (A, B)
> [Form: Reporting Verb
> [Telic: utter (A, B) & ∃ψ: opposed (B, ψ)]
> [Agentive: human (A)]

Nhlamuselo ya leswi nga laha henhla, ku ya hi Bergler, hileswaku (A, B) yi vula leswaku riendli 'insist' (*phikelela*) ri rhangela hi nhlokomhaka exivulweni leyi yimelaka hi mfungho wa (A) ivi ri landzela hi xiendliwa lexi yimelaka hi mfungho wa (B); [Form: Reporting Verb] u ri swi vula muxaka wa riendli 'insist' ri nga riendli ro vika mahungu; [Telic: utter (A, B) na ∃ψ:opposed (B, ψ)] u ri swi vula xikongomelo xa riendli 'insist' (*phikelela*) ku nga ku vikiwa ka mahungu hi nhlokomhaka (A) yi vikela xiendliwa (B) ivi ∃ψ i mfungho wo vula leswaku riendli 'insist' (*phikelela*) ri vika leswaku nhlokomhaka (A) yi landzula mahungu lawa a ya vikaka a vikela (B), kasi [Agentive: human (A)] u ri swi vula mutirhisi wa riendli 'insist' (*phikelela*) i munhu loyi a nga nhlokomhaka leyi yimeriwaka hi (A).

© University of Venda

Bergler u ya emahlweni a kombisa leswaku maendli mo vika mahungu ma pfumelela ku humelerisa methonimi ku ya hi Pustejovsky (1991), Pustejovsky na Anick (1988). Bergler u seketela mhaka ya methonimi hi xikombiso lexi xa “Noun Phrase”:

“The Bush administration”. (*Vulawuri bya Bush*)

Bergler u paluxa leswaku methonimi eka xikombiso lexi nga laha henhla i ‘administration’ (*vulawuri*) leyi nhlamuselo ya rona eka xiyimo xa mafundza Bergler a kombisaka leswaku a ri swi koti ku vika mhaka yo karhi, kambe ri endla tano eka xiyimo xa rona xa milawu hikuva ri ri na xihlawulekisi xa **+** *munhu* lexi pfumelelaka methonimi. Bergler loko a landzelela Anick na Pustejovsky (1990) u hlamusela leswaku marito lama welaka eka Lexical Conceptual Paradigm (*muxaka wa semantiki*) yin’we ma ni sete ya patironi ya vulongoloxamarito ya leswi rito ni xivandla xa rona swi nga fikeleriwaka hakona eka xivulwa. Mhaka leyi Bergler a yi boxeke yi vanga leswaku a pfuxeta nhlamuselo leyi hlavuteriweke ya riendli ro vika mahungu ra ‘insist’ (*phikelela*). Laha u hlamusela riendli ‘*insist*’ hi ku tirhisa muxaka wa semantiki na riendli ro vika mahungu leswi humeselaka erivaleni xivindzi xa nhlamuselo ya riendli ro vika mahungu. Bergler u tshikilela leswaku mahlamuselelo lama ma rito ma humesela erivaleni nhlamuselo ya rito hi ku komisa hi xivumbeko xa le kusuhi swinene ni tinhlamuselo ta le ka dikixinari. Ku tiyisisa mhaka leyi u nyika swikombiso swa mahlamuselelo ya xiLCP ya riendli ‘insist’ (*phikelela*) laha hansi:

(*Nhlamuselo ya xilekizikali*) insist (A, D)
[Form: REPORTING VERB];
[Telic: ∃ψ: opposed (B, ψ)];
[Constitutive: MANNER: vehement];
[Agentive: [-inst]]

Rito ro yelana na rona ra ‘deny’ (*kaneta*) ri nga hlamuseriwa hi ndlela leyi:

(*Nhlamuselo ya xilekizikali*) ‘deny’ (A, B)
[Form: REPORTING VERB]

© University of Venda

[Telic: ∃ψ: negate (B, ψ)]
[Agentive: [-inst]]

Bergler u kombisa leswaku tinhlamuselo ta xiLCP ta ‘insist’ (*phikelela*) na ‘deny’ (*kaneta*) laha henhla ti hambana hi nkoka wa malandzulelo eka nkumbetelo wa xiringanyeto lexi nga eka mavikelo mo karhi ma mahungu. Mfungho wa ψ eka riendli ‘insist’ (*phikelela*) u nhlamusela leswaku wu kombisa nandzulo, kasi eka riendli ‘deny’ (*kaneta*) wu landzula xiringanyeto hi xiviri. Bergler u kombisa leswaku minghenelo leyi yi humesela ehandle mhaka ya ku va maendli ma ‘insist’ (*phikelela*) na ‘deny’ (*kaneta*) ma nga tsakeli ku tirhisiwa eka timethonimi leti pfumelelaka mihlangano ku va exiyin’weni xa tinhlokomhaka. Loko a ya emahlweni u vula leswaku mhaka leyi faneleke ku tekeriwa enhlokweni i ku ‘opposed’ (*kanetile*) na ‘negate’ (*landzula*) a hi swiphemu swa xikhale, kambe i mitlhantlho leyi na yona ha yoxe yi nga ha tlhantlhiwaka ku yisa emahlweni eka lekizikoni. Bergler u boxa leswaku riendli ra ‘insist’ (*phikelela*) ni maendli laman’wana mo vika mahungu ma averiwa ngopfu timhaka ta xivumbeko ku suka eka rixaka ra wona ra semantiki ku nga riendli ro vika ra LCP. Ndzavisiso lowu wa hambana ni wa Bergler, hikuva eka wona ku valangiwa swiyenge swa kholokhexini leswi Bergler a nga swi valangangiki.

Ku katsakanya ‘*Reported Speech’* (***mbulavulo wo vikiwa***) Bergler u kumile leswaku i xihumelelo xa nkoka lexi faneleke ku tekeriwa ngopfu enhlokweni loko ku xopaxopiwa tiatikili ta maphephahungu. Bergler u kumile leswaku tinhlamuselo ta maendli mo vika mahungu ti na xiave lexikulu eka ku tsavula timhaka eka khophasi ya le ka swa tikhomphyuta. Bergler u tiyisisile ndzavisiso wa yena hi ku endla nxopaxopo hi vuenti wa tikhopora timbirhi, ku nga **250 000** wa marito ya le ka *TIMEcorpus* na **7** wa mamiloyini ma marito eka *Wall Street Journal Corpus*. Ndzavisiso wa yena wu kumile timhaka ta nkoka leti landzelaka: U kumile leswaku semantiki kholokhexini yi fanele ku yimeriwa eka lekizikoni; xavumbirhi yi fanele yi ndlandlamuxa mihluvukiso yo tiveka ya nkarhi wolowo ku katsa na sintakitiki kholokhexini ya marito mo kongomisa eka lekizikhoni. U kumile ni leswaku methoniminene yi le rivaleni loko swi ta eka ndhawu ya nhlokomhaka eka maendli mo vika mahungu, naswona maendli lama ma hambana eka vutsakeri bya wona bya timethoniminene to hambanahambana. Nxopaxopo **wa *maendli*** ma **7** mo ***vika mahungu*** eka *TIMEcokrpus, Bergler u kumile leswaku* wu ringanyeta leswaku ku na

© University of Venda

swihlawulekisi swinharhu leswi avaka maendli mo vika mahungu hi mitlawa ku ya hi vutsakeri bya methonimi yo karhi ku va yi ri ka ndhawu ya nhlokomhaka ku ya hi ku nhlokomhaka ya kona i *xihlovo xa munhu un'we*, *ntlawa wa vanhu* kumbe *nhlangano wo karhi*.

2.2.2 **Marco** (**2000**)

Marco (2000) loko a tshaha Renouf na Sinclair (1991) u boxa leswaku va kombisile leswaku marimba ma ntivoririmi mo tanihi "**be...to**", "**for...of**" kumbe "**a...of**" ma toloverile ku pfalela tisete ta marito mo kongoma lama nga ni vuxaka bya matirhiselo na leswaku nhlawulo wa kholokheti leyi pfaleriwaka eka rimba ro karhi wu ya hi swiphemu swa rimba rolero (Eeg-Olofsson na Altberg, 1994). Marco u tekerile enhlokweni ntsena marito lama ripfaleriwa ra wona ku nga rito rin'we kumbe rihlamuseri ra rona, hileswaku marimba ma muxaka wa X (rihlamuseri) YX, laha X yi yimelaka ntlawa wa marito ma rimba ivi Y yi yimela kholokheti leyi yi nga ha hlamuseriwaka tanihi xikombiso xa rimba ra "**the**...**of**" eka "the wide range of" (*Ku anama ka vunavi bya*).

Marco u boxa leswaku marimba ma kholokhexini lama tivekaka ngopfu eka khophasi ya swa vutshunguri i "**the**...**of**", "**be**...**to**" laha "be" a yimelaka "**be**, **is**, **are**, **was**, **were**, **been** na **being**" na rimba ra "**a**...**of**". Marco u seketela mhaka ya yena hi xikombiso xa Tafula ra 1 laha hansi: **Token/type/ratio of the frameworks**

Framework	Token	Type	Ratio
The...of	9900	1150	0,116
A...of	780	98	0,125
Be...to	729	81	0,112

Marco u hlamusela leswaku Tafula ra 1 ri kombeta mpimanyiso exikarhi ka swikhorwiso swa marimba manharhu lama a ma xopaxopeke (kumbe ntsengo wa tinomboro ta mahumelelelo ma rimba rin'wana ni rin'wana ra lamanharhu eka khophasi) na tinxaka

© University of Venda

kumbe tinomboro ta tikholokheti to hambanahambana ta marimba molamo. Marco u tlhantlha Tafula ra 1 hi ku paluxa leswaku rimba ra "**the**...**of**" ri humelela na tikholokheti ta 1150 eka khophasi, leswi kombisaka mbuyelo wa le henhla. Leswi Marco u hlamusela leswaku swi kombisa ku ri nhlayo ya le henhla ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri ra "**the**...**of**" tanihi mapfaleriwa, kasi marimba ma "**be**...**to**" na "**a**...**of**" eka tafula ra 1 ma kombisa mbuyelo wa le hansi tanihileswi "**be**...**to**" ri humelelaka ni tikholokheti ta 81 to hambanahambana, ivi rimba ra "**a**...**of**" rona ri humelela ni 98 wa tikholokheti to hambana eka khophasi leyi a yi xopaxopeke.

Marco u boxa leswaku tikholokheti ta 20 ta le henhla ta rimba ra "**the**...**of**" eka khophasi ya swa vutshunguri ti kombisa ku hambana ka tikholokheti ta maritoxinharhu ma rimba mayelana ni matimba ma wona ma kholokhexini. Marco u nyika xikombiso hi kholokheti 'risk' (*ringa*) leyi humelelaka ka 150 tanihi hi ripfaleriwa ra rimba ra "**the**...**of**" laha a nge ntsengo lowu wu yimela ntsena 29. 8% hinkwawo wa mahumelelo ma 'risk' (ringa) ya 506, h.l. i 150 a yi avanyisa hi 506 ivi a andzisa hi 100 leswi n'wi nyikaka 29. 8%.

Marco u longoloxa tikholokheti ta mahumelelo ma mpimondzingano wa le henhla swinene wa mapfaleriwa ma rimba ra "**the**...**of**" ma tikholokheti to tanihi "start (*sungulo*), basis (*tshaku*),... na time (*nkarhi*)". Eka xikombiso lexi Marco u boxa leswaku mahumelelo hinkwawo ma kholokheti 'start' (*sungulo*) ma humelela hi 100% eka rimba ra "**the**...**of**" eka khophasi leyi ya swa vutshunguri, hikokwalaho, ritoxinharhu "**the start of**" *(ku sungulo ka*), hi rona ra mahumelelo ma le henhla swinene. Marco u hlamusela leswaku tikholokheti leti a ti paluxeke ti humelela eka marimba mo karhi ntsena, hikokwalaho, leswi u hlamusela leswaku swi kombisa nkoka wa swivulwahava eka phurofayili ya marito ma ndzavisiso wa tiatikili ta swa vutshunguri. Marco u ava tikholokheti ta rimba ra "**the**...**of**" hi mitlawa ya tsevu. Xikombiso:

> *Marco u ava tikholokheti hi ntlawa wa swilo leswi hlamuselaka mpimo/mpimontalo swo tanihi "amount (ntsengo), degree (mpimomboyamo), dose (mpimo wa murhi), extent (hangalako), frequency (xitalo), incidence (xihumelelo), intake (matirhiselo), majority (vunyingi),*

© University of Venda

number (nhlayo), percentage (mpimoxidzana), prevalence (mpimontlawa), proportion (mpimondzingano) na *rate (mpimonkulelo)*".

Maritoxinharhu lama Marco u boxa leswaku ma katsa swilo swo tanihi "the effects (*mikhumbeko ya*)/result(s) (*mimbuyelo ya*) /role of (*xiave xa*)..." leswi landzeriwaka hi riviti ro vula murhi wo karhi/ro kongomisa eka nghingiriko wa ntshungulo tanihi xikombiso lexi landzelaka:

> ***The result of*** *this meta-analysis confirm the 1987 World Health Organization recommendation to give vitamin A to children with measles* (Glasziou et al, 1993) *(**Mimbuyelo ya** nxopaxopo lowu wa mita wu tiyisisa mbumambumelo wa Nhlangano wa swa Rihanyo swa Misava wa 1987 wa leswaku vana lava khomiweke hi ximungwamungwana va fanele va nyikiwa vhitamini A*)

Marco u ya emahlweni a pimanisa rimba ra "**a**...**of**" ni ra "**the**...**of**" laha a boxaka leswaku rimba ra "**a**...**of**" ri na mimbuyelo ya le hansi. Ku tiyisisa mhaka leyi u kombisa leswaku rimba ra "**a**...**of**" ri na mimbuyelo ya mahumelelo ma le hansi loko a ri pimanisa ni ra "**the**...**of**", hikuva ku humelela ka le henhla ka rimba ra "**the**...**of**" i ka "the number of" (*nhlayo ya*) loku nga 161, kasi ku humelela ka le henhla ka rimba ra "**a**...**of**" i ka "a history of" (*matimu ya*) loku nga 70. Loko hi pimanisa 161 na 70, 70 yi le ka mpimo wa le hansi swinene. Hi tlhelo rin'wana, Marco u kombisa leswaku mahumelelo ma le hansi ma rimba ra "**the**...**of**" i ka "the extent of" (*ku hangalako ka*) loku nga 32, kasi mahumelelo ma le hansi ma rimba ra "**a**...**of**" i ka "a specificity of" (*nkombisiso wa*) loku nga **13**. Na le ka mahumelelo ma le hansi, loko ku pimanisiwa 32 na 13, 13 yi le hansi swinene.

Marco u boxa leswaku tikholokheti to tala ta rimba ra "**a**...**of**", i ta maviti ma xithekinikinyana, h.l. i swilo leswi nga riki swa xitheniki xa le henhla kumbe ku kongomisa eka vutivi bya dyondzo ya swo karhi, hambi ku ri ku va swa le rivaleni ra matirhiselo ma ntolovelo eka switsariwa swo karhi hi ndlela yo hambanyiseka (Barker, 1988: 91). Eka khopasi ya swa vutshunguri, tikholokheti tinyingi ta rimba leri ra "**a**...**of**" ti wela eka mitlawa yimbirhi leyi landzeleka:

© University of Venda

> Marco u ava ntlawa wo sungula wu va wa swilo/marito lama hlamuselaka ntalo hi ndlela yo tanihi “dose *(mpimo wa murhi),* group *(ntlawa),* measure *(mpimo),* minority *(vuntsongo),* number *(nhlayo),* percent *(phesente),* period *(nkarhi),* proportion *(mpimondzingano),* range *(vunavi/vuandlalo),* series *(nongonoko),* subgroup *(xintlawana) na* total *(ntsengo)*”.

Marco u ava ntlawa wa vumbirhi hi maviti lama hlamuselaka swihlawulekisi swa ntalo lowu nga pimiwaka. Matirhiselo mo pimeka ma rimba leri u vula leswaku ma nyika ku ya ehenhla ka tinhlamuselo to tanihi “a specificity of 90%” (*nkombisiso wa 90%*), “a sensitivity of 71%” (*ntwiwo wa 71%)* na “an accuracy of 55%” (*nkhaqato wa 55%*), laha tikholokheti ti hlamuselaka xihlawulekisi ivi nomboro leyi landzelaka yi hlamusela mpimoxidzana wa xihlawulekisi xexo. Marco u hlamusela na tin’wana ta tikholokheti ta rimba leri leti a nge ti khumbeka eka ku hlamusela vuvabyi na matshungulelo ma byona tanihi “history *(matimu),* study *(dyondzo),* cause (*xivangelo*) na result *(mbuyelo)*”. Ku tiyisisa mhaka leyi u aneka xikombiso lexi landzelaka:

> **A history of** headache before the injury significantly increased the likelihood of patients presenting with trauma related headache (Radanov et al, 1993) *(**Matimu ya** ku pandza ka nhloko ku nga si va ni ku vaviseka ku engeterile hi xiyimo xa le henhla xa ku va vavabyi va va ni ku pandza ka nhloko ka thiroma*)

Marco u kombisa tikholokheti ta 20 leti humelelaka kanyingi eka rimba ra “**be**...**to**” to tanihi “likely *(kumbexani)*, similar *(lexi fanaka ni)* na required *(lavekaka)*”. Tikholeti leti, Marco u boxa leswaku ti humelela hi nhlayo ya le hansi swinene loko a ti pimanisa ni marimba ma “**the**...**of**” na “**a**...**of**”. Marco u tiyisisa leswaku rimba ra “**be**...**to**” ri na mimbuyelo ya mahumelelo ma le hansi swinene loko a ri pimanisa ni marimba ma “**the**...**of**” na “**a**...**of**”, hikuva ku humelela ka le henhla ka rona ka “be likely to” (*kumbexana xi nga*) loku nga 61. Marco u longoloxa tikholokheti ta mpimoxindzana wa le henhla wa mahumelelo ma mapfaleriwa ma rimba ra “**be**...**to**” to tanihi “asked *(kombeleke)*, assigned *(nyikeke)* na important *(xa nkoka/xa ntikelo)*”. Xikombiso lexi na xona xi kombisa mimbuyelo ya le

© University of Venda

hansi loko a xi pimanisa ni mimpimoxidzana ya marimba laman'wana ma "**the**...**of**" na "**a**...**of**", hikuva mimpimoxidzana ya le henhla wa "**be**...**to**" i 95%. Marco u boxa leswaku swilo leswi pfaleriwaka eka rimba leri i mahlawuri, kumbe nkarhi lowu nga hundza. Tikholokheti leti u ti ava hi mitlawa yo hambana ya 5. Xikombiso:

> *Marco u ava ntlawa wo sungula hi tikholokheti leti hlamuselaka nkumbetelo wa swo karhi swo tanihi "likely (kumbexani), possible (koteka) na unlikely (nga tshembisiki)".*

"Likely" (*kumbexani*) Marco u paluxa leswaku hi yona kholokheti yo tiveka ngopfu eka rimba leri. Matirhiselo ma rimba leri u paluxa leswaku ma susa vumina ivi ma pfuna ku papalata ku tirhisa mavonelo ma munhu eka ndzavisiso wa muxaka lowu.

Marco u kumile leswaku nxopaxopo wa marimba ma kholokhexini eka phepha ra swa vutshunguri wu ringanyeta leswaku man'wana ma marimba i ma nkoka eka swivulwahava swa muxaka lowu wa tsalwa. Ndzavisiso lowu wu n'wi nyikile ntwisiso wa ntumbuluko wa tipatironi ta ririmi ni vuxaka exikarhi ka swivulwahava ni muxaka wa tsalwa leri. U tlherile a kuma leswaku maphepha ma swa vutshunguri ma ni swivulwahava swa xisweswo laha maritoxinharhu lama humelelaka kanyingi eka muxaka lowu wa tsalwa ma humelelaka katsongo eka mixaka yin'wana ya matsalwa.

Ku tshikilela mhaka leyi u nyikile xikombiso xa leswaku kholokheti ya '*start*' (***sungula***) yi humelela ntsena eka patironi ya swa vutshunguri hi patironi ya "*the start of*" (***ku sungula ka***). U kumile leswaku rimba ra "**the**...**of**" i patironi leyi rhandzekaka swonghasi eka ku vumbiwa ka tikholokheti ta maviti to tanihi "*the cloning of*" (***ku kopiwa ka***) na "*the efficacy of*" (***ku kotiwa ka***). U kumile leswaku rimba ra "**a**...**of**" ri tirhisiwa ngopfu eka endlelo ro pima ntalo ni nkhetekanyo wa swilo, kasi rimba ra "**be**...**to**" ri vumba marito lama lemuxaka vuxaka bya maendlelo lama hlamuselaka xivangelo ni vufananisi tanihi "*be related to*" (***ku va ni vuxaka ni***) na "*be similar to*" (***ku va ni ku yelana ni)*** na marito lama lemukisaka modalithi tanihi "*be thought to*" (***ku va ni ku ehleketeleriwa ku ri***). U tlherile a kuma leswaku mimbuyelo ya ndzavisiso lowu yi na vuswikoti bya matirhiselo mo koteka eka ku dyondzisa Xinghezi hi xikongomelo xa swa vutshunguri. Xin'wana lexi a xi

© University of Venda

kumeke, hileswaku vutivi bya swivulwahava swa muxaka lowu wa tsalwa byi pfuna swichudeni ku twisisa na ku tshula tinhlamuselo.

Nkambisiso wa Marco wu ni swo tala leswi yelanaka ni ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo mo yelana ni lama Marco a ma tirhiseke eka xitshuriwa xa yena ku nga swikhorwiso/tinxaka na mpimanyiso wa marimba, mahumelelo ma tikholokheti eka marimba ni tiphesente ta mahumelelo ma tikholoketi eka marimba. Maendlelo lama ma Marco ma ta va ni xiave swinene eka ku fikelela swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu.

2.2.3 **Hanks** (**2004**)

Hanks (2004) u ringanyeta endlelo rintshwa ra nxopaxopo wa swigego na swivulavulelo leri a ri thyeke leswaku i “Theory of Norms and Exploitations”, hileswaku ‘TNE’. Hanks u boxa leswaku leri i endlelo rintshwa ra nxopaxopo wa ririmi eka matirhiselo ma rona laha rito ri nga tshaku eka khololokhexini, kambe ku nga ri xivumbeko xa vulongoloxamarito. Ku tiyisisa endlelo ra thiyori leyi ya TNE, Hanks u nyika swikombiso leswi landzelaka: “a lot of protest” (ku vilela lokukulu) na “a lot of abuse” (ku xanisa lokukulu). Eka swikombiso leswi nyikiweke, rito ‘lot’ hi rona *tshaku* eka kholokhexini, hikuva ri kota ku humelerisa tinhlamuselo to hambana loko ri tirhisiwa ni tikholokheti to hambanahambana eka swivulwahava.

Hanks u tshikilela leswaku TNE i thiyori yo tshula endlelo ra xilingwistiki ku humelerisa tinhlamuselo to karhi leti ku khorwiwaka leswaku ti fambelana ni marito ni swivulwana swo karhi. Hanks u vula leswaku matirhiselo man’wana ma marito i ma ntolovelo, kasi man’wana ma tirhisa marito hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo ku lava ku tshikilela mhaka yo karhi. Ku engetela, Hanks u andlala leswaku TNE yi pfuna eka ku tirhisa khophasi leyi vaka yi ri kona tanihi vumbhoni ku xiyaxiya ni ku xopaxopa tipatironi ta marito lama vanhu va ma tokotaka ni ku ma tirhisa.

Hanks u paluxa leswaku matirhiselo man’wana ni man’wana lama ma nga riki ma ntolovelo i “alternations” kumbe “exploitations”. Hanks u boxa leswaku matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi ku ya hi Apresjan (1974) ma va ma ri pholisemi ya ntolovelo.

© University of Venda

Xin'wana ni xin'wana lexi munhu a nga xi endlaka xo tanihi ku ehleketa, ku navela, ku langutela na ku kanerisana, xi nga endliwa hi tiko, vandla ra tipolitiki kumbe nhlangano wa xinakulobye, hikokwalaho **[[Human Group]]** (ntlawa wa ximunhu) wu tala ku cincana ni **[[Person]]** (munhu).

Hanks u tiyisisa leswaku swigego hi wona ngopfu matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi. Ku tiyisisa timhaka leti a ti boxeke, Hanks u kombisa leswaku matirhiselo ngopfu ma rito "storm" (*bubutsa*) ma katsa mabubutsa ma hunga (storms blowing) ivi ma hunguteka (Storms abating/subsiding) na ku va ma onha swilo (storms damaging things), kambe eka matirhiselo man'wana riendli leri tirhisiwaka na rona ri va ri tirhisiwe hi ndlela yo gila/gega tanihi le ka "*ku va ebubutsweni*" (to get caught in a storm), "*mabubutsa ya leva/onha*" (storms brew/rage/lash/batter and ravage). Hanks u kombisa leswaku matirhiselo lama ma tolovelekile lero xiyimo xa magegelo ma riendli a xa ha tekeriwi enhlokweni.

Hi tlhelo, Hanks u vula leswaku ku na swiyimo leswi eka swona riviti bubutsa (*storm*) ri tirhisiwaka hi ndlela yo gega tanihi le ka "bubutsa ra tipolitiki" (*a political storm*), "*bubutsa ra xitereko*" (*a storm of protest*) kumbe "*bubutsa ra tinsiva*" (*a storm of feathers*) na matirhiselo ma vumune mo hetelela laha marito hinkwawo ma nga tirhisiwiki hi ndlela ya masiku hinkwawo tanihi hi le ka "*bubutsa endzeni ka khapu ya tiya*" (a storm in a tea cup), bubutsa leri a hi ra ntolovelo, naswona a hi ntolovelo ku va ri kumeka endzeni ka khapu. Hanks u hlamusela leswaku ku ya hi ntolovelo bubutsa endzeni ka khapu ya tiya i xivulavulelo.

Hanks u paluxa leswaku eka swivulwana swo tala, mhaka ya leswaku bubutsa ri tirhisiwa hi ndlela yo gega ya ntolovelo swi kombisiwa hi riendli ra xivangelo (causative verb) kumbe hi ku tirhisa rirhangeri ***ka*** ku kombisa xiphemu/mpimo wa swo karhi (partitive use of the preposition of). Ku seketela mhaka leyi a yi hlamuseleke laha henhla, Hanks u andlala swikombiso leswi landzelaka:

> **[[Human]]/subj + [[causative]]/v + storm = conventional metaphor**:
> *Lady Thatcher caused a storm by considering the lucrative offer. (Manana Thatcher u vangile bubutsa hikokwalaho ko tekela enhlokweni neho/nyiko yo koka mahlo)*

© University of Venda

Storm + partitive of = conventional metaphor: "*A storm of protest*" *(bubutsa ra xitereko)*

Laha Hanks u kombisa leswaku loko rito bubutsa (storm) ri tirhisiwa ku komba xiphemu kumbe mpimo/ntalo wa swo karhi ku va ku ri ni xiyimo xa le henhla xo va nhlamuselo leyi humelerisiwaka yi ri xigego. Hanks u tlhela a kombisa leswaku xivulwana xa bubutsa ra swo karhi (a storm of something), mikarhi hinkwayo xi va xi kombisa nkavanyeto wa vukari hi vonelo ra xintlawa ku nga ri xiyimo xa ximoyakhubu. Hanks u gimeta hi ku kombisa vuxaka exikarhi ka swivulavulelo swo gega, swivulavulelo swo gila na matirhiselo ya masiku hinkwawo. U seketela mhaka ya vuxaka lebyi nga kona eka swivulavulelo swa swigego, swivulavulelo swo gila ni matirhiselo ma ntolovelo hi xikombiso lexi nga laha hansi:

"To take (a place) by storm" *(ku teka ndhawu hi bubutsa)*.

Xivulavulelo lexi Hanks u paluxa leswaku xi tsariwe ehansi eka dikixinari ya Xinghezi ya Oxford hi malembexidzana 1700 tanihi theme ra swa masocha lama hlomeke xi karhi xi fambelanisiwa na riendli "to storm (a) place" (*ku nghena endhawini hi nkanu*). Hanks u paluxa leswaku mikarhi yoleyo nhlamuselo ya xona a yi ri yo gega hi matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi ma nkavanyeto wa ximoyakhubu xa bubutsa (of storm), kambe, Hanks, loko a tshaha Taylor (1995) u vula leswaku swilo/endlelo ra ntolovelo ra vuyeleriwa, hileswaku matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi eka leswi toloveriweke na wona ma nga hundzuriwa ntolovelo.

Hanks u boxa leswaku leswi hi swona swi humeleleke eka xivulwana xa (take by storm). Matirhiselo ma (take by storm) hi xisocha ma tshama ma karhi ma tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi eka swiyenge swo hambanahambana swo tanihi swa *mitlangu, ndhavuko, fexeni na bindzu*. Eka swiyimelo leswi hinkwaswo matirhiselo mantshwa ma (take by storm) ma simekiwile/tiyisisiwile ivi ma va ni xiave lexikulu eka ntolovelo wa matirhiselo ma Xinghezi hi ku angarhela. Hanks u paluxa leswaku, hikokwalaho ko va matirhiselo mo ka ma nga tolovelekangi ma "take by storm" ma tumbulukile ma huma eka xivulavulelo xa khale, vuthala bya vulongoloxamarito lebyi hambanisaka matirhiselo

© University of Venda

lamantswa mo gega eka matirhiselo ma masiku hinkwawo ma xisocha a ma olovi ku ma tshula. Eka swiyimo hinkwaswo *tshaku* ra patironi i:

[[Person]] take [[Location]] by storm*. [[Munhu]] teka [[Ndhawu]] hi bubutsa.*

Hikokwalaho, Hanks u kombisa leswaku eka swiyimo hinkwaswo leswi [[Munhu]] a siviwaka hi [[Swimakiwa]] tanihi nhlokomhaka ya ntivoririmi, nhlamuselo leyi lulameke i yo gega. Hanks u kumile leswaku eka **TNE**, mhaka ya matirhiselo ma rito ma ntolovelo ma siva mhaka ya matirhiselo ma rona ma masiku hinkwawo. Hambiswiritano, Hanks u kombisa leswaku swi le rivaleni leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka timhaka letimbirhi. Hanks u tlherile a kuma leswaku nsinya wa semantiki lowu tirhisiwaka ku tiva swivulavulelo swa swigego na swivulavulelo swa ntolovelo wu engeteriwa hi nsinya wa sintagimatiki lowu tirhisiwaka ku tiva tinhlamuselo ta swivulavulelo ni swivulavulelo swo gega, naswona matirhiselo ma ntolovelo ma swivulavulelo swo gega ma va ntolovelo, kasi tipatironi ta sintagimatiki leto tshama ti karhi ti tirhisiwa ta swin'wana swa swivulavulelo swa swigego swa ntolovelo ta hambaniseka ni swa matirhiselo ma masiku hinkwawo.

Hi tlhelo rin'wana Hanks u kumile leswaku swivulavulelo swa swigego swa matimba i matirhiselo ma rito lama mo ka ma nga tolovelekangi yo gega lama ma nga kumekiki eka dikixinari. Hanks u kumile ni leswaku hi mikarhi yo tala xiave xa rito ro karhi eka ku humelerisa nhlamuselo yo karhi eka matirhiselo ma rona mo karhi ma kumeka hi ku olova eka vuthala lebyi vaka byi ri kona kwalaho eka matirhiselo molamo, naswona eka swiyimo swin'wana vuthala bya kona byi ya hi muxaka wa xitshuriwa swo tanihi *fexeni*, *swimakiwa*, *bindzu* ni swin'wana ni swin'wana.

Nkambisiso wa Hanks wu yelana ngopfu ni lowu. Hanks u xopaxopile swivulavulelo swo gila ni swo gega, na hina hi xopaxopa swona eka ndzavisiso lowu. Xavumbirhi, Hanks u tirhisa thiyori ya TNE, na laha eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa yona. Hanks u tlhela a tirhisa endlelo ra nxopaxopo ra CPA, na rona ri tirhisiwa eka nxopaxopo wa ndzavisiso lowu. Ku hambana, hileswaku Hanks u xopaxopile swivulavulelo swa tikholokhexini ta riviti **+** riendli na rihlawuri **+** riviti, kasi eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwa tikholokhexini ta riendli **+** swihluvi swo hambanahambana.

© University of Venda

2.2.4 **Hardie na Mudraya** (**2009**)

Hardie na Mudraya (2009) va pimanisa tiadiphozixini ta tikhopora ta Xinghezi, Xinepali na Xirhaxiya. Va kongomisile nxopaxopo wa vona eka ku pimanisa tisete timbirhi ta tiadiphozixini leti talaka ku humelela ta tinhlamuselo ta "broadly locative (*vundhawu hi xitalo*) na broadly ablative (*abulethivhi hi xitalo*)". Va tirhisile nxopaxopo wa avelo ra ntalo ku fikelela mimbuyelo ya ndzavisiso lowu. Va boxa leswaku endlelo leri ra khophasi ya ku tirhela ri tirhisiwa swin'we na vuandlalo bya swivandla swin'wana ni swin'wana swo hambanahambana ku ya hi thiyori ya Hoey (2005) ya "*Lexical Priming*" (*Masungulo/nkoka wa marito*) ku ya eka swivumbeko swa Xivumbeko xa Ntivoririmi xo tanihi hi lexi andlariweke hi Croft (2001). Va paluxa leswaku endlelo leri ri tirhisiwile nkarhi lowu nga hundza eka nxopaxopo wa tiadiphozixini eka Xinepali hi Hardie (2008) na le ka levele ya *tshaku* ya mpimaniso wa tiadiphozixini exikarhi ka Xinghezi na Xinepali (Hardie, 2007).

Eka ndzavisiso lowu valavisisi va tirhisile hi vuenti mpimaniso wa tikhopora tinharhu ku yimela tindzimi tinharhu leti va ti pimaniseke ta Xinghezi, Xinepali na Xirhaxiya. Va xopaxopiwile tikhopora hinkwato hi ku tirhisa tiwere to vevuka ta khomphyuta. Ndzavisiso lowu wu kongomisile ngopfu eka tiadiphozixini leti talaka ku humelela eka Xinghezi ta kaye to tanihi "of *(wa/ya/ra/xa)*, in *(e-/eka)*, to *(eka/ka)*, for *(ka)*, on *(ehenhla ka)*, with *(na/ni/swin'we ni/kun'we ni)*, by *(ka/hi/kusuhi ni/ha)*, at (*ka*) na from *(eka/ku huma ka)*"; na tsevu ta Xinepali ta 'genetive' (*maviti/masivi/mahlawuri yo kombisa vun'wini*) "***ko/kã/kĩ***"; 'ergative'*(riendli ro tirha ni xiendliwa ri tlhela ri ri hava xiendliwa)* "***le***"; 'accusative dative' (*xiendliwa xo ka xi nga kongomi*) "***lãĩ̃***"; 'plural-collective' (*rito ra vun'we ro vula ntlawa wa swilo*) "***harũ***" na "***bãta***" 'from' (*eka/ku huma ka*); na tsevu ta Xirhaxiya "***v/vo***" in *(e-/eka),* at *(ka),* on *(ehenhla ka),* into *(endzeni ka),* to *(eka/ka)*; "***na***" on *(ehenhla ka),* at *(ka),* to *(eka/ka),* for *(ka*); "***s/so***" with *(na/ni),* from *(eka/ku huma ka),* and *(na*); "***k***" to *(eka/ka),* towards *(ku ya eka),* into *(endzeni ka*); "***po***" on *(ehenhla ka),* along *(longoloka ni),* over *(henhla ka)*) na "***iz̨***" from *(eka/huma ka),* out *(ehandle ka),* of *(wa/ya/ra/xa*). Eka ndzavisiso lowu Hardie na Mudraya va hlamusela leswaku va kongomisile eka tikholokhexini leti landzelaka ta tinhlamuselo ta ndzingano wa mitlawa ya marhangeri *na* swilandzi swo tanihi: "Broadly locative" *(vundhawu hi xitalo)*: Xinghezi "in ***(e-/eka)***, at ***(ka),*** na on *(ehenhla ka)*"; Xinepali "***mã***"; Xirhaxiya "***v/vo***"na "***na***". "Broadly ablative"

© University of Venda

(*abulethivhi hi xitalo, h.l. xivumbeko xa swilandzi swa maviti/masivi/mahlawuri hi xitalo*): Xinghezi “from (*eka/huma ka*)”; Xinepali “***bə̃ta***”; Xirhaxiya “***s/so***”.

Tipatironi ta tikholokhexini leti hlamuseriweke laha henhla va paluxa leswaku va ti thyile mavito eka matafula hi ndlela leyi landzelaka: [A] va boxa leswaku va yi thyile ku i kholokheti ya riviti leri tinhlamuselo ta rona ti yelanaka ni ta rirhangeri ro tanihi marhangeri/maviti ma ndhawu ni nkarhi; [B] va boxa leswaku va yi thyile leswaku i kholokheti ya riviti leri nga rirhangeri leri vumbaka xivulwahava xa nhlamuselo yo gega, kasi [C] va boxa leswaku i kholokheti ya rito leri ri nga rirhangeri leri tirhaka tanihi xikhetokanyo xa le hansi.

Hardie na Mudraya va ya emahlweni va paluxa leswaku rito rin’wana ni rin’wana ri na swivulwahava swa n’waswoxe leswi tikholokhexini ta swa tinhlayo ti swi khumbulaka hi xitalo. Va tlhela va vula leswaku ku na swihlawulekisi swo fana switsongo kumbe swi nga ri kona eka levele ya kholokheti yoxe exikarhi ka tindzimi letinharhu. Leswi va vula ku leswaku swi tano, hikuva swivulwana swi va swi ri tano hi ntumbuluko wa swona. Mpimaniso wa tikholokhexini leti va ti xopaxopeke tanihi [C] ya kombisa tlhandlakanyo wa le hansi kumbe nkalatlhandlakanyo. Hambiswiritano, va kombisa leswaku mpimanyiso exikarhi ka tindzimi hi ku hambana ka tona wu hlamusela swo twala eka levele ya tipatironi leti va ti hlamuseleke.

Hardie na Mudraya va boxa leswaku ku na ku hambana ko tumbela exikarhi ka Xinghezi hi tlhelo na Xinepali na Xirhaxiya hi tlhelo lerin’wana. Va ya emahlweni va vula leswaku tiadiphozixini (*marhangeri/swilandzi*) ta nhlamuselo ya vundhawu hi xitalo hi tona ti humelerisaka ku hambana loku. Eka Xinghezi va vula leswaku patironi ya nkhetekanyo wa le hansi (*subcategoriser*) wa [C] wu vonaka swinene ku tlula wa Xinepali na Xirhaxiya wa **“*v/vo*”***na*“***mə̃***.” Nhlamuselo yo fanela ya patironi [A, B] va paluxa leswaku yi vonaka ngopfu, naswona eka patironi ‘**na**’ ya Xirhaxiya yi vonaka swinene ngopfu. Patironi ya [C] va boxa leswaku ya vonakanyana, kumbe yi nga tali ku voniwa eka Xinepali na Xirhaxiya.

Eka Xinepali “***bə̃ta***” na Xirhaxiya “***s/so***”, va kombisa leswaku tinhlamuselo to fanela ta tona hinkwato ta [A, B] na nkhetekanyo wa le hansi wa patironi ya [C] yi va yi vonaka, kumbexani yi va yi vonakanyana swinene. Kambe, eka Xinghezi va paluxa ku ri patironi

© University of Venda

“from” (*eka/huma ka*) [C] yi vonaka swinene ngopfu ku tlula tipatironi letin’wana hinkwato. Hikokwalaho, va ri tipatironi hatimbirhi ta tiadiphozixini ta ‘locative’ (*vundhawu*) na ‘ablative’ (*abulethivhi*) ta vonaka hi mpimonyana wo karhi eka tindzimi hatinharhu ka tona, kambe eka Xinghezi patironi ya nkhetekanyo wa le hansi wa [C] yi na matimba swinene.

Hardie na Mudraya va kombisa leswaku ku hambana exikarhi ka Xinghezi, Xinepali na Xirhaxiya swi sukela eka ku hambana hi ku angarhela ka nongonoko hinkwawo wa marhangeri/swilandzi swa tindzimi letinharhu na ndlela leyi mitirho yo hambana yi nga hangalasiwa hakona eka marhangeri/swilandzi. Va ringanyeta leswaku ndzavisiso hi vuenti wa marhangeri/swilandzi lowu va wu xopaxopeke wu nga pfula ndlela eka mhaka leyi. Xivangelo xin’wana va vula leswaku ku nga va ku ri ku hambana eka mafunghelo ma vuxaka eka tindzimi letinharhu bya nkhetekanyo wa le hansi na ndlela leyi marhangeri/swilandzi swi tirhisanaka hakona eka yin’wana ni yin’wana ya tindzimi leti.

Hardie na Mudraya va tshikilela leswaku Xinepali na Xirhaxiya swi pfuniwa ngopfu eka marhangeri/swilandzi swa tona hi ntivoririmi wa tinhlokomhaka na swiendliwa leswi funghiweke hi xiheri hi “ergative-instrumental *(maviti/masivi/mahlawuri mo vula lexi endlaka swo karhi loko ma tirha ni riendli ra wona ni xiendliwa kumbe ma nga tirhi naxona)*, accusative-dative postpositions (*swiphemu swa xiendliwa xo ka xi nga kongomi*) na case-inflections *(ncinco wa xivumbeko xa maviti/masivi/mahlawuri)*, kasi Xinghezi xi tshembela ngopfu eka *vulongoloxamarito*. Hardie na Mudraya va kumile leswaku xifaniso lexi humelaka erivaleni, hileswaku nxopaxopo wa avelo ra ntalo eka tiadiphozixini ta ***vundhawu*** na ***abulethivhi*** ta Xinghezi, Xirhaxiya na Xinepali wu paluxa leswaku Xirhaxiya na Xinepali swa fana ivi swi hambana na Xinghezi. Hambiswiritano, va boxa leswaku tiadiphozixini ta tindzimi hivunharhu bya tona ti vumbiwile hi tipatironi timbirhi to fana ta mukhuva wa kholokhexini. Ku ya emahlweni va kumile leswaku eka Xinghezi atikili ya kholokheti yo kongoma eka tiadiphozixini hinkwato leti xiyaxiyiweke laha, kholokhexini leyi yi languteka yi ri ya nkoka eka marhangeri, laha tipatironi ta tinhlamuselo leti pfumelelanaka ti vonakaka swinene. Mhaka yin’wana yo ka yi nga valangiwangi laha i ya tikholokhexini ta tiadiphozixini ta masivi leti vonakaka eka Xinepali na Xirhaxiya, kambe ti nga vonakiki eka Xinghezi.

© University of Venda

Hardie (**2008**) u tshikilela leswaku kholokhexini ya masivi i xiphemu xa nkoka xa tipatironi ta semantiki leti fambelanaka ta Xinepali ta "*ergative-instrumental*" (*maviti/masivi/mahlawuri mo vula lexi endlaka swo karhi loko ma tirha ni riendli ra wona ni xiendliwa kumbe ya nga tirhi na xona*) na "*accusative-dative postpositions*" (*swiphemu swa xiendliwa xo ka xi nga kongomi*) leswi na le ka Xirhaxiya swi nga xiswona, kambe eka Xinghezi swa ha faneleke ku lavisisiwa. Laha mpimaniso wo pfilungana a wu le ka tiadiphozixini ha yin'weyin'we, kambe wu le ka vundlalelano bya tiadiphozixini leti vonakaka eka tindzimi ha yin'weyin'we.

Nkambisiso wa Hardie na Mudraya wa yelananyana ni wa hina, hikuva va xopaxopa tiadiphozixini leti simekiweke eka khophasi (corpus-based analysis), na ndzavisio lowu wu simekiwile eka nxopaxopo wa khophasi. Eka ndzavisiso lowu hi tekelele mathyelo ma mavito ma tipatironi ku ya hi Hardie na Mudraya ta [A], [B] na [C] ni mahlamuselelo ma tona, kambe hi ti thya [**+**]; [**-**] na [**+/-**]. Ku ta tlhela ku tekeleriwa mahlamuselelo ma tipatironi ta [A]; [B] na [C] hi Hardie na Mudraya, ku kombisa nkomiso wa vuxaka bya mitikelo ya tipatironi ta maendli ni tikholokheti ta swivulavulelo leswi hi swi xopaxopaka swo vulavula hi ku dya hi ndlela yo gila/gega.

Mikambisiso ya Bergler (1991); Marco (2000); Hanks (2004) na Hardie na Mudraya (2009) ya yelana, hikuva hinkwavo va vulavula hi mahumelelo ni mimbuyelo ya tipatironi to karhi ta tikholokhexini eka tikhophasi to hambanahambana leti va ti kaneleke. Ku hambana exikarhi ka vona, hileswaku Bergler u kanela maendli mo vika mahungu eka maphephahungu, Marco yena u kanela tikholokhexini ta maphepha ma swa vutshunguri, Hanks u kanela tikholokhexini ta swivulavulelo swo gila ni swo gega, kasi Hardie na Mudraya va kanela tikholokhexini ta mipimaniso ya Xinghezi, Xinepali na Xirhaxiya. Hi ku angarhela Tutin, Sharifi na Ebrahimi, Bergler, Marco, Hanks na Hardie na Mudraya va hambana hi swiyenge swa kholokhexini leswi va swi xopaxopeke.

2.3 **Mikambisiso leyi vulavulaka hi vutivi bya kholokhexini ku kongomisa eka ESL/EFL na vuhundzuluxi**

Eka xiyenge lexi hi kambisisa mikambisiso leyi vulavulaka hi vutivi, ku dyondza, ku dyondzisiwa ka tikholokhexini ku kongomisa eka ESL na vuhundzuluxi. Xiyenge lexi xi

© University of Venda

kongomisa eka ku kanela milavisiso leyi endliweke hi valavisisi lava landzelaka: 2.3.1 Lauder (**2007**), 2.3.2 Farrokh (**2012**), 2.3.3 Bahns (**1993**)

2.3.1 **Lauder** (**2007**)

Lauder (2007) u boxa leswaku vutivi bya kholokhexini i bya nkoka eka vuhundzuluxi ku kongomisa eka vutsakeri bya semantiki. Lauder u ya emahlweni a hlamusela leswaku kholokhexini yi tsakeriwa ngopfu hi vahundzuluxi ku nga ri hikokwalaho ka tlhontlho wo kuma tikholokheti ta mindzingano eka ririmi ra mpakaniso. Ku seketela mhaka leyi, Lauder u nyika xikombiso lexi landzelaka:

> *Rito ra Xinghezi 'deliver' (nyiketa) Lauder u ri ri kholokheta na tikholokheti to tanihi "letter (papila), speech (mbulavulo), news (mahungu), blow (xihahati), a verdict (xigwevo) na baby (n'wana)".*

Eka xikombiso lexi ku kombisiwa leswaku loko rito 'deliver' (*nyiketa*) ri kholokheta na kholokheti 'letter' (*papila*) ri vula leswi vatirhi va le posweni va swi endlaka ku nga ku hoxa papila eka bokisi ra mapapila; loko ri kholokheta na kholokheti 'the news' ***(mahungu)*** u hlamusela leswaku ri vula ku hlaya mahungu eka thelevhixini kumbe murhumiwa wa mahungu, kasi loko ri kholokheta na kholokheti 'a verdict' (*xigwevo*) ri vula/kongomisa eka ntirho wa vaavanyisi na tikhoto. Kutani u boxa leswaku ku va rito 'deliver' (*nyiketa*) ri humelerisa mongo wa tinhlamuselo to hambana a ri swi koti ku fikelela ndzingano wun'we eka ririmi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona kambe ri humesa tikholokheti to hambana eka mongo wun'wana ni wun'wana. Mimongo leyi yo hambana Lauder u vula leswaku yi nga olovisiwa hikuva ku kumiwa mavizweni wa mongo wun'wana ni wun'wana. Lauder u tlhela a boxa leswaku i swa nkoka eka vahundzuluxi ku tiva leswaku marito mo karhi ma wela eka sete yo karhi yo helela ya tikholokheti, hikuva ku pfumala vutivi lebyi swi ta vanga leswaku va tirhisa tikholokheti hi ndlela yo ka yi nga fanelangi. Lauder u tshikilela mhaka leyi hi ku boxa leswaku ku ni nhlayo ya le henhla ya mimongo ya riendli ra Xinghezi 'SHED' (*chulula/halaka/halata*) loko ri pananisiwa ni tikholokheti to hambana, laha loko ri pananisiwa na riviti 'clothes' (*swiambalo*) ri vulaka ku swi hluvula, kasi loko ri pananisiwa na 'blood' (*ngati*) ri vula ku yi halata. Hikokwalaho Lauder u kombisa leswaku mhaka leyi

© University of Venda

yi pfilunganile swinene, hikuva loko a ringeta ku kuma marito ma nkhaqato ma Xiindonexiya u kuma leswaku ma hambana ngopfu hi ntivomarito ni swihlawulekisi swa semantiki ni Xinghezi hi tindlela to hlamarisa leti muhundzuluxi a faneleke ku titekela enhlokweni. Lauder u hlamusela leswaku riendli ra Xinghezi 'SHED' (chulula/halaka/halata) xivangi xa rona i riviti 'trees' (mirhi), kambe eka riendli ra Xiindonexiya GUGUR a swi tano.

Hikokwalaho, Lauder u tshikilela leswaku hambi ku ri eka vavulavuri va ririmi ra manana ra Xiindonexiya lava nga ni ntokota swinene hi tlhelo ra vuhundzuluxi swa va tikela ku tiva leswaku hi rihi rito leri nga kholokheti ya riendli 'SHED'. Ku ya emahlweni Lauder u tshaha Sinclair (1991:170) hi ku boxa leswaku kholokhexini i marito lama humelelaka swin'we mambirhi kumbe ku tlula eka ndhawu ya le kusuhi eka xivulwa, kasi loko a tshaha Firth (1957:11) u boxa leswaku kholokhexini i ntlawa/nhlangano lowu rito ri vaka na wona exivulweni ni marito man'wana. Lauder u paluxa leswaku mitlawa ya dingu-kholokheti a swi bohi leswaku yi va kusuhi na kusuhi, kambe to tala ta tikholokheti ti kumeka kwalomuya ka marito ma mune ku ya eka ya ntlhanu eximatsini kumbe exineneni xa dingu. Fasitere leri ra matirhiselo u vula leswaku ri vuriwa a 'SPAN'. Hambiswiritano, Lauder u tshaha Sinclair (1969/2004:53-55) hi ku vula leswaku a swi olovi ku tiva mpfhuka lowo leha wa tikholokheti hi ku tirhisa endlelo ra khophasi. Hikokwalaho, u ringanyeta leswaku swa tirheka ku va ni ndlela yo vula handle ko kanakana leswaku kholokheti yo karhi yi le kwihi hi vuxaka bya yona ni ritingu. Ku tiyisisa mhaka leyi u nyika xikombiso lexi landzelaka:

> *Tikholokheti ta mahlawuri ta riviti VATSHILA eka "Jakarta Post Corpus" i lontshwa, le kusuhi, ntangha, nkulu, nakulobye, lowa ku twala, manguvalawa/la tivekaka, lontsongo swinene na wansati lama hinkwawo ma kumekaka eka xivandla xa L1 (4) laha L1 yi yimelaka nothexini ya rito ro sungula ku ya eximatsini xa rito VATSHILA eka ritingu)*

Lauder u ya emahlweni a paluxa leswaku Halliday na Hasan (1976) na Stubbs (1995: 7) va hlamusela leswaku kholokhexini yi tlhela yi khumba vuxaka exikarhi ka marito bya

© University of Venda

mbuyelo wo languteriwa. Lauder u kombisa leswaku, loko rito ro karhi ro tanihi ‘disaster’ (*khombo*) ri ri kona eka xivulwa, ku na ku langutela leswaku ni man’wana mo tanihi “natural *(ntumbuluko),* environmental (*mbangu*) na ecological *(ikholojikali)*” ma languteriwa ku va kona na wona. Leswi u paluxa leswaku swi vanga ku ri Xiao na MaCenery (2006:105) va ku kholokhexini yi fanela ku va xihumelelo xa ntalo. Exivindzini xa mhaka leyi, Lauder u kombisa leswaku loko marito ma tala ku humelela swin’we kanyingi ma tala ku va tikholokheti (Greenbaum, 1974: 82).

Lauder u tshaha Baker hi ku vula leswaku tinxaka to karhi ta tipatironi ta ntolovelo ti kumiwile eka tikholokhexini leyi yin’wana ya kona a yi vulaka semantiki ya vutsakeri. Ku tlhandlekela Lauder u tshaha Baker hi ku vula leswaku semantiki ya vutsakeri i muxaka wa patironi ya semantiki leyi nga ni nhlayo yo karhi ya tikholokheti ta rito leti avelanaka swin’wana swa swihlawulekisi swa semantiki. U nyika swikombiso leswi landzelaka ku seketela mhaka leyi a yi paluxeke:

> *Rito ra khiyi VUKARI u ri ri na nhlayo yo karhi ya tikholokheti ta L1 ta xihlawulekisi tanihi “tlakukaka, ya emahlweni, laha ni lahaya na ku ya ehenhla na le hansi” leti nga ni xihlawulekisi xo tiveka xa ‘tlhelo ro angarhela”.*

Ku ya emahlweni Lauder u tshaha Stubbs (2001: 36) hi ku vula leswaku laha swi kumiwaka swi ri erivaleni leswaku semantiki ya vutsakeri hi yihi, tilevele ta ntlawa wa vutsakeri ti nga vumba xiphemu lexi a xi vulaka semantiki phurofayili ya rito. Tisemantiki phurofayili ti nga tirhisiwa hi vahundzuluxi tanihi muxaka wa rhefarense eka ntirho wa vuhundzuluxi. Lauder u engetela hi ku tshaha Stubbs (2001: 65) laha a vulaka leswaku kholokhexini i vuxaka exikarhi ka marito ha rin’werin’we, LEMMA kumbe xivumbeko xa rito na marito man’wana, laha vutsakeri bya semantiki a nge i vuxaka exikarhi ka LEMMA /xivumbeko xa rito na sete ya marito ma vuxaka bya xisemantiki lama swi olovaka ku kuma levele ya wona. Laha u ri hileswaku dingu ra rito ri va ri ri na vuxaka na sete ya lekizikali ya tikholokheti leti avelanaka swihlawulekisi swo karhi na rona (Stubbs, 2002: 449). Lauder u tiyisisa mhaka leyi hi ku andlala samaniso wa xikombiso xa Stubbs lexi nge:

© University of Venda

Eka marito ya khophasi ya 200 wa mamiliyoni ma rito 'LARGE' ri humelela ka 56 laha 145 wa mahumelelo ma 25% wa tikholoheti ku nga marito lama avelanaka swihlawulekisi swa semantiki ya mitalo na tisayizi swo tanihi nhlayo; mpimo; xiphemu; mitalo na ntsengo.

Nkambisiso wa Lauder wa yelana ni ndzavisiso wa hina, hikuva na wona wu simekiwile eka khophasi. Wu tlhela wu kongomisa eka vutsakeri bya semantiki, na wa hina wu kongomisa eka vutsakeri bya semantiki bya maendli mo kongomisa eka ku dya. Nkambisiso lowu wu kongomisa eka nkoka wa vutsakeri bya semantiki eka vuhundzuluxi. Ndzavisiso lowu na wona i wa nkoka eka vuhundzuluxi, kambe hina a hi xopaxopi nkoka wa vundzuluxi. Leswi nkambisiso wa Lauder wu swi xopaxopeke swa hambana ni leswi xopaxopiwaka eka ndzavisiso lowu.

Lauder u kumile leswaku ku langutisa ko sungula, sete ya tikholokheti ta rito ti nga languteka ti ri ta muxaka lowu nyadzaka nhlamuselo. Xavumbirhi u kumile ku ri loko rito rin'wana ni rin'wana ri nga kholokheta na tshaku, swi ta vula leswaku kholokhexini yoleyo a yi ri yo tlovatlova. Hambiswiritano, xavunharhu u kumile leswaku a swi tano, hikuva sete ya tikholokheti ya rito rin'wana ni rin'wana yi ri sete yo helela. Leswi u vula leswaku swi vuriwa vutsakeri bya semantiki. Xavumune u kumile leswaku vutsakeri bya semantiki bya tsakisa, hikuva byi humesela erivaleni ku ya hi swikambisiso swa mimongxikarhi leyi rito ro karhi ri nga na yona. Xavuntlhanu u kumile leswaku vutsakeri bya semantiki byi nga tirhisiwa ku nyika phurofayili ya semantiki ya rito kumbe ku kombisa xiphemu xa semantiki lexi rito ro karhi ri welaka eka xona. Xavutsevu u kumile leswaku nhlamuselo eka vutsakeri bya semantiki a yi hambanisi lekizikali eka puragimatiki, kumbe nhlamuselo yo lawuriwa hi matirhiselo ma rito eka swiyimo swo hambanahambana. Hikokwalaho, Lauder u vula leswaku vutsakeri bya semantiki byi bvanyangeta hi ndlela yo kongoma swinene ni ku twisiseka nhlamuselo ya rito ku tlula dikixinari. Xo hetela u kumile leswaku phurofayili ya semantiki ku katsa ni tikathagori leti vumbiweke hi nsinya wa maendlelo ma vutsakeri bya semantiki ti nga va leti pfunaka loko to kandziyisiwa eka tshaku ra mahungu ma lekizikali leswaku ti ta tirhisiwa hi vahundzuluxi.

© University of Venda

2.3.2 **Farrokh** (**2012**)

Farrokh (2012) u boxa leswaku xiphiqo lexikulu eka ku dyondza ririmi ra vambe tanihi ririmi ra vumbirhi i kholokhexini. Farrokh u kombisa leswaku valavisisi vo tanihi Bahns na Eldaw (1993) va endlile swikambisiso hi xikongomelo xo lava ku humesela erivaleni swivangelo swa xiphiqo lexi xa kholokhexini. Farrokh u tshaha Bahns na Eldaw (1993) na Farghal na Obiedat (1995) hi ku paluxa leswaku eka swiperimente swa vona va kumile leswaku swihoxo swo tala swa kholokhexini swa swichudeni swa "English as a Foreign Language" swi vangiwa hi ku nghenelela ka ririmi ra manana (L1) eka ririmi ra vumbirhi (L2). Farrokh u tlhela a boxa leswaku Bahns na Eldaw na Farghal na Obiedat va xiyaxiyile leswaku swichudeni leswi a swi nga tivi kholokhexini yo karhi a swi toloverile ku rhendzeveta eka maqhingha yo tanihi vamavizweni; tinhlamuselo ta timhaka leti vuleke hi un'wana; mpapalato na vuhundzisi. Farrokh u tshikilela hi ku vula leswaku Liu, (1999a; 1999b na 2000b) na yena u humeserile erivaleni mhaka yo fana ni leyi paluxiweke hi swidyondzeki leswin'wana laha henhla ivi a engetela leswaku tikholokhexini ta vona a ti ri to amukeleka kumbe ti nga amukeleki. Farrokh u kombisa leswaku Liu (1999b) u fikelerile leswaku swivangelo swa tikholokhexini ta Xinghezi to ka ti nga ri kahle i vupfumaleki bya vutivi bya nongoti wa tikholokhexini na 'interlingual Transfer' (*vuhundzuluxi ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana*). Farrokh u tiyisisa hi ku kombisa mimbuyelo ya Liu hi ndlela leyi landzelaka:

> *Lack of collocational concept (Mpfumaleko wa vutivi bya minongoti ya tikholokhexini), reliance on direct translations to produce collocations, e.g. learn knowledge instead of gain knowledge (Ku tshembela eka vuhundzuluxi byo kongoma ku humelerisa kholokhexini, xik. Dyondza vutivi ematshan'wini ya kuma vutivi), ignorance of rule restrictions, e.g. few knowledge instead of little knowledge (Ku va swin'wana swa swichudeni swi nga khathali hi milawu leyi tshimbisaka tikholokhexini, xik. Miehleketo yintsongo ematshan'wini ya miehleketo yo soleka).*

© University of Venda

Farrokh u hetelela hi ku vula leswaku nkucetelo wa L1 hi wona ngopfu lowu khumbekaka eka swihoxo leswi vangiwaka hi vadyondzi eka ku tshovela tikholokhexini. Ku ya hi Farrokh swihoxo swa kholokhexini leswi vangiwaka hi nkucetelo wa ririmi ra manana eka ku dyondza ririmi ra vambe swi tiyisisa hi mimbuyelo leyi kumiweke hi Koosha na Jafarpour (2006) eka ndzavisiso wa vona wa nkucetelo wa L1 (Xiirani) eka ku kuma tikholokhexini ta marhangeri hi vadyondzi va vatswatsi eka Xinghezi tanihi ririmi ra vambe (L2). Hambiswiritano, Farrokh u paluxa leswaku valavisisi va bumabumela leswaku vadyondzisi va fanele va hlohlotela swichudeni ku dyondza tikholokhexini. Ku ya emahlweni, Farrokh u tshaha Cowie (1992) hi ku vula leswaku tikholokhexini ta Xinghezi i ta nkoka eka vuamukeri na ntshovelo wa vuswikoti bya ririmi. Farrokh u tiyisisa hi ku tshaha Carter na MacCathy (1988) loko va ku:

> *English collocations are useful not only for English comprehension but for English production and pre-package building blocks (Tikholokhexini ta Xinghezi ta tirhiseka eka ku twisisa ririmi na ntshovelo wa rona ti tlhela ti va ti tirhisiwa tanihi swiaki leswi tshamaka swi lulamerile ku aka).*

Tlhandlakambirhi, Farrokh u tshaha Woolard (2000: 28) hi ku vula leswaku kholokhexini yi humelerile tanihi khatagori ya nkoka ya tipatironi ta lekizikali eka ku dyondza ririmi ni ku ndlandlamuxa switirhisiwa. Loko Farrokh a tiyisisa u ri Liu (2000a) na yena u vula leswaku ku va swichudeni swi tshama swi ri karhi swi dyondza tikholokhexini ta Xinghezi, swi ta swi pfuna ku tirhisa tikholokhexini hi ndlela leyi faneleke. Farrokh u boxa leswaku Na Lin (2002) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku swichudeni swi humelerisa tikholokhexini hi nkhaqato endzhaku ka ku tokotisiwa hi dyondzo ya tikholokhexini. Farrokh u tlhandlekela hi ku andlala nxiyaxiyo wa tindlela tinharhu ta nkoka to ndlandlamuxa vutivi bya kholokhexini ya vadyondzi laha hansi:

> *Language knowledge requires collocational knowledge (Vutivi bya ririmi i vutivi bya kholokhexini), efficient language acquisition requires collocational knowledge (Ririmi ri kumiwa hi ku hatlisa ni hi vuswikoti bya le henhla loko vadyondzi va ri dyondza hi ntlawa wa marito lama dyondziwaka hi vun'we*

© University of Venda

> *tanihi sete ya swivulwahava kumbe mitolovelo yo karhi na fluent language use requires collocational language (ku vulavula u ri hava nkanakano na matirhiselo ma ririmi mo fanela swi lava vutivi bya kholokhexini).*

Loko a tshikilela Farrokh u boxa leswaku Pawley na Syder (1983: 208) va ri mbiluhato wa swivulwa ni swivulwahava i swiaki swo toloveleka swa mbulavulo wo kalankanakano. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi Towell, Hawkins na Bajergui (1996) eka ndzavisiso wa vadyondzi va Xifurwa tanihi L2 loko va ku ri engetelo wa mbulavulo wo kalankanakano wu vangiwa hi vadyondzi lava hlayisaka milandzelelano yo mbiluhata. Farrokh u ringanyeta maendlelo lama nga tirhisiwaka ku dyondzisa kholokhexini hi ndlela leyi pfunaka ni vuswikoti lama landzelaka: Ku dyondza tikholokheti tintshwa hi ku tiyimisela; ku dyondza hi ku tirhisa khophasi na tikhonkhodensi; ku tirhisa tidikixinari; ku tirhisa matsalwa lama nga ni tikholokhexini; swiengetelo, ntiyisiso ni ku dyondza tikholokhexini; mitirho ya le handle na tikholokhexini; mimbuyelo ya ku tirhisa endlelo ra lekizikali ku dyondzisa tikholokhexini.

Farrokh u kumile leswaku ku na mihluto yinharhu leyi nga tirhisiwaka ku hlamusela tikholokhexini, ku nga, *ku humelela swin'we*; *ntshimbiso wa semantiki* na *ku hundzisiwa ka nhlamuselo*. Xavumbirhi u kumile leswaku tikholokhexini ti wela eka mitlawa yimbirhi leyikulu yo angarhela ya *tikholokhexini ta lekizikali* na *tikholokhexini ta ntivoririmi*. Xavunharhu u kumile ku ri swivangelonkulu swa swihoxo swa tikholokhexini i *nkoheto*; *ku tirhisiwa ka xitatimende xo engetela xo ka xi nga ri ntiyiso*; *nhlamuselo ya timhaka/pharafuresi*; *vuhundzisi exikarhi ka tindzimi timbirhi*; *vuhundzisi eka ririmi rin'we*; *vukali/vupfumaleki bya vutivi bya kholokhexini* na *ku tekala ehansi nawu wa mitshimbiso*. Xavumune u kumile leswaku munhu un'wana ni un'wana u fanela ku lulamisa mhaka ya kholokhexini ku ri a ta va ni ku humelela eka ku dyondza ririmi. Xavuntlhanu u kumile ku ri ku dyondzisa vadyondzi matirhiselo ma tikholokhexini hi ndlela leyi pfunaka yinene swi ta pfuna eka mbulavurisano wo hetiseka. Xavutsevu u kumile leswaku ku ni maendlelo mo hambana lama nga tirhisiwaka ku dyondzisa vadyondzi tikholokhexini ku hunguta swihoxo swa tona mo tanihi *tigiridi*; *makhadi*; *tinkhokhodensi*; *tidikixinari*; *matsalwa ya ntiyiso* na *mitirho ya nkuriso ya switsundzuxo na mitshovelo*. Xo hetelela u ringanyeta

© University of Venda

leswaku ku tirhisiwa endlelo ra lekizikali ku dyondzisa tikholokhexini vadyondzi va ESL (*ririmi ra Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi*)

Nkambisiso lowu wa Farrokh wa hambana swinene ni ndzavisiso lowu, hikuva swiyengetsongo swa kholokhexini leswi a swi lavisiseke swa hambana ni leswi ndzavisiso lowu wu lavisisaka swona, hikokwalaho nkambisiso wa yena a hi wu tirhisi.

2.3.3 **Bahns** (**1993**)

Bahns (1993) u kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso exikarhi ka Xijarimani na Xinghezi wa tikholokhexini ta riviti **+** riendli na riendli **+** riviti wu komba leswaku ku na nhlayo ya le henhla ya tona ya vuhundzuluxi byo kongoma bya nkaqato. Bahns u tshaha Rudzka et al (1981) a ku: Xin'wana xa swiphiqo leswikulu lexi swichudeni swi hlanganaka na xona eka ku dyondza marito mantshwa i ku tiva ku ri swihlawulekisi swa wona swa xikholokhexini hi swihi. Bahns u tlhela a boxa leswaku khombo ra kona, hileswaku eka mudyondzi loyi a dyondzaka ririmi rimbe, marito a ma humeleli swin'we ma tshunxekile, kambe ku na tilevele to hambana leti tshimbisaka mahumelelo ma wona leti mudyondzi a faneleke ku khomelela eka tona (Allerton, 1984). Bahns u engetela hi ku vula leswaku vadyondzisi vo tala va Xinghezi tanihi ririmi ra vambe va va va swi vonile leswaku vadyondzi va tala ku va ni swiphiqo eka ku hlawula marito mambirhi ma nkatso wa kholokhexini kumbe ku tlula hi ndlela leyi faneleke. Ku tiyisisa mhaka leyi Bahns u nyika swikombiso leswi landzelaka swa nkatso wa marito ma kholokhexini hi ndlela yo hoxeka:

> *feeble tea *(tiya yo ka yi nga ri na matimba) na* *put up a campaign *(ku endla pfhumba/ndzemukiso).*

Khorosadowics-Struzyhska (1980) u seketela Bahns hi ku vula leswaku swihoxo leswi nga eka swikombiso leswi nga laha henhla swi kombisa mpfumaleko wa vuswikoti bya kholokhexini eka vadyondzi. Banhs u boxa leswaku ku ya hi Marton (1977) loko vadyondzisi va ririmi va lava ku letela vadyondzi va le mahlweni eka ku tiva Xinghezi tanihi vinyi va ririmi, va fanele ku tekela enhlokweni dyondzo ya vona ya tikholokhexini hi ku hetiseka. Hambiswiritano, Banhs u kombisa leswaku ku ya hi Mackin (1978) mudyondzi

© University of Venda

wa Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi a nge naveli ku dyondza tikholokhexini hinkwato leti a faneleke ku titiva hi nsinya wa maendlelo man'wana ni man'wana, hikokwalaho ka ku tikholokhexini ti va ti tele ku tlula mpimo. Banhs u ri (Mackin, ibid) u phikilela leswaku i ndlela yin'we ntsena leyi mudyondzi wa Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi a nga kumakanyana vukoti bya kholokhexini ha yona, ku nga ku dyondza malembe lamo tala, ku hlaya ni ku xiyaxiyisa ririmi hi vurhonwani. Banhs u kombisa leswaku xitshunxo eka xiphiqo xo va mudyondzi a fanele ku dyondza magidigidi ma tikholokhexini xi nga kumeka loko ku langutiwa tikholokhexini hi tlhelo ra mpimaniso. Marton (ibid) u seketela vonelo ra Bahns hi ku kombisa leswaku miehleketo ya khonivhekixinali ya sintagimi (kholokhexini) yi fikelela matlhelo hinkwawo ya yona loko yi xiyaxiyiwa hi mpimaniso, hileswaku loko ririmi ra manana ra mudyondzi na ririmi ra vumbirhi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona hinkwato ti tekeriwa enhlokweni.

Bahns u engetela hi ku hlamusela leswaku, ku ololoxa xiphiqo xo va tikholokhexini ti tele, ti nga olovi ku dyondzisiwa vadyondzi, ti fanele ku xiyaxiyiwa hi vonelo ra mpimaniso. Bahns u tiyisisa miehleketo leyi a yi paluxeke hi ku tshaha Marton (1977) hikuva a kombisa hi ku andlala swikombiso swa Xijarimani na Xinghezi. Banhs u hlamusela leswaku loko a tipimela nyingiso eka rin'we ra tinxaka ta swiphemutsongo swa kholokhexini swa (Benson, Benson na Ilson, 1986) swo tanihi riendli **+** riviti, mpimaniso wa swona wu kombisa leswaku ku na vuhundzuluxi byo kongoma bya ndzingano eka marito mo tala ma Xinghezi ma tikholokhexini ta riendli **+** riviti loko a ti fananisa ni ta Xijarimani ta riviti **+** riendli. Ku tiyisisa mhaka leyi Bahns u aneka xikombiso xa Tafula ra 1 lexi landzelaka:

	WW	**DS**	**BBI**	**DEWC**	
*1.*Arger+hinunterschkucken	-		+	+	spoil+appetite
*2.*Geduld+verlieren	+		+	+	lose+patience
*3.*Zwefel+beseitigen	+		-	+	remove+doubts

Bahns u paluxa leswaku mudyondzi wa Mujarimani wa Xinghezi, a nge vi na xiphiqo eka ku humesa tikholokhexini ta Xinghezi ta Tafula ra 1 tanihileswi a nga hundzuluxaka

© University of Venda

swipetlwana hi ndlela yo kongoma. Bahns u engetela hi ku vula leswaku hambiswiritano, loko mudyondzi wa Xinghezi wa Mujarimani a lava ku hundzuluxa tikholokhexini ta riviti **+** riendli ta Xijarimani ta Tafula ra 2 leri landzelaka laha hansi ti ya eka Xinghezi, nkumbetelo wo va a endla swihoxo swo tala swa tikholokhexini wu ya ehenhla swinene:

	WW	**DS**	**Literal translation**	**BBI**	**DEWC**	
Drohung+wahrma-chen	-		make...true+threat	+	-	fulfil+threat
Falle+stellen	+		put+trap	-	+	lay+trap
Wahrheit+sagen	+		say+truth	+	+	tell+truth

Hikokwalaho, Bahns u vula leswaku swi le rivaleni ku ri tikholokhexini ta Tafula ra 2 leti nga hava vuhundzuluxi byo kongoma bya ndzingano hi tona leti faneleke ku dyondzisiwa hi Xinghezi vadyondzi va Majarimani, kasi leti ta vuhundzuluxi byo kongoma a ti kali ti lava ku dyondzisiwa. Bahns u engetela hi ku hlamusela leswaku i swa nkoka ku dyondzisa tikholokhexini ta Xinghezi eka vadyondzi va tindzimi letin'wana hi ku tirhisa switirhisiwa swo hambanahambana swo tanihi migingiriko ya tikholokhexini na tibuku to tirhela. Hambiswiritano, Banhs u boxa leswaku vadyondzi va tikholokhexini ta Xinghezi va tindzimi letin'wana va fanele va hlawuleriwa tikholokhexini to hambana ku ya hi L1 ya vona. Swihoxo swo tala swa kholokhexini u vula leswaku swi nga landzelerisiwa eka nkucetelo wa L1. Ku tiyisisa mhaka leyi Bahns u nyika swikombiso leswi landzelaka laha hansi ku ya hi Gabryś-Bishop (1990: 39)**;** Smadja: (163); Kouteva (1988: 193) na Bahns (1987: 92):

> *drive a bookshop (rheyila/chayela vhengele ra tibuku) ku suka eka Xipholixi "kierować sklepem" ematshan'wini ya "run a bookshop" (fambisa vhengele ra tibuku) na *make attention at (endla ku yingisa ka) ku suka eka Xifurwa "faire attention à" ematshan'wini ya "pay attention" (yingisela)

© University of Venda

Hikokwalaho, Bahns u kombisa ku ri swa boha leswaku ku hambanisiwa tikholokhexini ta muxaka lowu nga laha henhla eka swikombiso ku ya hi vuyimelo bya L1 leyi mudyondzi wo karhi a yi tivaka hikuva yi ri na ndzingano wo karhi na Xinghezi, leti mudyondzi yoloye a faneleke ku ti dyondza. Leswi, Bahns u ringanyeta leswaku swi ta hunguta nhlayo ya switirhisiwa leswi faneleke ku katsiwa eka tibuku to tirhela ta tikholokhexini.

Bahns u kumile leswaku vadyondzisi va Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi (*ESL/EFL*) va lava tibuku to tirhela leti nga ni nhlawulo wa tikholokhexini leti lulamisiweke ku ya hi vadyondzi va ririmi ra manana ro karhi leswaku ndzetelo wa vona wa vuswikoti bya kholokhexini wu tirhiseka etitlilasini ta vona, ngopfungopfu loko wu fambelana ni ririmi ra manana. U tlherile a kuma leswaku tibuku toleto ti ta pfumelela vadyondzisi ku dyondzisa tikholokhexini hi ndlela yo olova no koma swinene ematshan'wini yo tika no leha ka mitirho yo fikelela vuswikoti bya kholokhexini hi malembe lamo tala yo dyondza, ku hlaya ni vuxiyaxiya bya ririmi.

Ku ni ku hambana lokukulu exikarhi ka ndzavisiso lowu ni swiyenge swa kholokhexini leswi Bahns a swi xopaxopeke, hikokwalaho nkambisiso wa yena a hi nge wu tirhisi. Mikambisiso ya Lauder (2007); Farrokh (2012) na Bahns (1993) ya yelana, hikuva hinkwayo yi vulavula hi vutivi, ku dyondza ni ku dyondzisiwa ka tikholokhexini ta ririmi ra Xinghezi na vuhundzuluxi. Lauder, Farrokh na Bahns va hambana swinene hi swiyenge swa kholokhexini leswi va swi kaneleke ni swa lavan'wana va boxiweke.

2.4 **Mikambisiso leyi vulavulaka hi nxopaxopo wa ntivoririmi eka tikholokhexini ta riendli + riviti**

Eka xiyenge lexi hi kambisisa nkambisiso lowu vulavulaka hi nxopaxopo wa ntivoririmi eka tikholokhexini ta riendli **+** riviti ku kongomisa eka ririmi ra Xiyoruba ra le Nayijeriya. Xiyenge lexi xi kongomisa eka xidyondzeki lexi landzelaka: 2.4.1 Bamgbose, (1964)

2.4.1 **Bamgbose** (**1964**)

Bamgbose (1964) u vula leswaku eka nxopaxopo wa ntivoririmi wa riendlinkulu eka Xiyoruba ku ni xiphiqo mayelana ni ku kumbexana tikholokhexini ta maendli **+** maviti

© University of Venda

xivumbeko xa tona xi fanele ku va tanihi swiphemu swa riendli leswi landzeriwaka hi swihetisi swa riviti kee? Bamgbose u phikilela leswaku hi ntolovelo a ti fanele ku hlamuseriwa tanihi tikholokhexini ta tindzimi tin'wana to fana na tona. Hambiswiritano, Bamgbose u boxa leswaku ku ni nhlayo yo tala ya mihlangano ya maendli **+** maviti lama kumekaka hi xivumbeko xa tipatironi to fana ni ta maendli eka Xiyoruba. Bamgbose u andlala swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka leyi a yi boxeke:

pàdé *(*meet*) (hlangana)* na
jó.kó *(*sit*) (tshama)*

Bamgbose u paluxa leswaku swikombiso leswi swa hambana ni tikholokhexini tin'wana ta riendli **+** riviti hi tlhelo rin'we ro karhi, hikuva xiphemu xa riviti xi va xi mitiwile hi xiphemu xa riendli, ivi xi humelela tanihi rito rin'we ni xiphemu xa riendli leri xi khomaneke na rona. Bamgbose u kombisa leswaku vukona bya riviti eka nhlangano wa kholokhexini byi kombisiwa hi muavo exikarhi ka riendli na riviti loko riviti ra kona ri ri na thoni yo sungula ya le hansi tanihi le ka swikombiso leswi a swi samanisaka laha hansi:

pàdé: The low tone in the example is the initial low tone of the nominal, since verbs having a low tone make a mid tone junction with following nominal complements (Eka xikombiso lexi Bamgbose u boxa leswaku thoni ya le hansi yi va yi ri thoni ya le hansi ya xirhangani ya riviti, hikuva maendli lama vaka ni thoni ya le hansi ya endla muavo wa thoni ya le xikarhi eka swihetisi swa maviti).

jó.kó: Initial low tone of the nominal is assimilated to the preceeding high tone of the verb (Eka xikombiso lexi, Bamgbose u hlamusela leswaku thoni ya le hansi ya xirhangani ya riviti ya le hansi yi va yi mitiwile hi thoni ya le henhla ya riendli leyi yi rhangeleke ni leswaku na le ka maviti hinkwawo ma va ma ri na muavo exikarhi ka wona na xitatisi lexi landzelaka riviti rolero sungula).

© University of Venda

Bamgbose u kombisa leswaku eka swiyimo swin'wana swa maviti ku na muavo exikarhi ka riviti rolero na *xihetisi* lexi landzelaka xa xirhangani xa riviti tanihi hi le ka swikombiso leswi a swi andlalaka laha hansi:

gbàgbée wɔn *(*forget them*) (rivala vona)* na
bèree ré *(*start it*) (sungula xona)*

Eka swikombiso leswi Bamgbose a swi nyikeke u hlamusela leswaku muavo wa swona wu va wu vumbiwile hi thoni yo engetela ya le xikarhi ya peletwana exikarhi ka riviti leri nga eka nhlangano na xitatisi lexi landzelaka xa riviti ro sungula. Bamgbose u engetela hi ku boxa leswaku eka tikholokhexini ta riendli **+** riviti ehandle ka leti nga laha henhla, ku ni to tala leti xiphemu xa tona xa riviti xi humelelaka tanihi tiayitheme/swilongoloxiwa leswi hambaneke. Ku seketela mhaka leyi Bamgbose u nyika swikombiso leswi landzelaka:

jà'de *(*go out*) (humela ehandle)* na
kà'dí *(*be last*) (wo hetelela)*

Bamgbose u ringanyeta leswaku swa ringa swinene ku va tikholokhexini leti nga eka swikombiso laha henhla ti xopaxopiwa tanihi maendli lama vumbiweke hi xiyimo xo tlhukutiwa (rankshifted) xa mihlangano ya riendli **+** riviti ku ya hi nsinya wa yelano wa tikholokhexini leti ta riendli **+** riviti na maendli, hileswaku swivumbeko swa riendli **+** xihetisi leswi a swi fanele ku humelela tanihi mitlawa eka swivumbeko swa swivulwana, kambe leswi laha swi tirhaka tanihi marito eka swivumbeko swa nhlangano wa riendli.

Bamgbose u ava tikholokhexini ta riendli **+** riviti hi tinxaka timbirhi to tanihi 'separable' (*avanyiseka*) na 'fixed' (*bohaneke*). Bamgbose u hlamusela leswaku tikholokhexini to avanyiseka ta riendli **+** riviti i tikholokhexini leti eka tona xihetisi xi nga avanyisekaka eka xiphemu xa riendli, hileswaku xivulwana lexi nga ni xihetisi xi pimanisiwa ni xivulwana xa ntshikelelo lexi nga vandzekana na xona lexi nga ni xilongoloxiwa xa xirhangani xi fana ni xilongoloxiwa wonge i xihetisi.

© University of Venda

Bamgbose u hlamusela tikholokhexini ta riendli **+** riviti leti bohaneke ku ri leti eka tona xihetisi xi nga avanyisekiki eka xiphemu xa riendli, h.l. xihetisi xi nge humeleli tanihi ayitheme yo sungula ya muxaka wa xikombiso xa xivulwana xa ntshikilelo lexi nyikiweke laha henhla, naswona tikholokhexini leti mikarhi hinkwayo ti va ti komisiwile. Bamgbose u paluxa leswaku ku na tinxaka timbirhi ta tikholokhexini ta riendli **+** riviti leti bohaneke, ku nga:

(a) Non-unique (*nkalan'wayoxe*)

Bamgbose u hlamusela leswaku kholokhexini ya nkalan'wayoxe ya riendli **+** riviti leyi bohaneke yi na xiphemu xa kholokhexini xo avanyiseka lexi kanetanaka na yona. Bamgbose u aneka swikombiso leswi landzelaka ku seketela nhlamuselo leyi a yi paluxeke:

gbà ***(****riendli****)*** gba 'nó (*kholokhexini yo avanyiseka*)
gb' inó (*kholokhexini leyi bohaneke*)

(b) Unique (*n'wayoxe*)

Bamgbose u hlamusela khololokhexini ya n'wayoxe ya riendli **+** riviti leyi bohaneke ku ri leyi nga hava xiphemu xa kholokhexini xo avanyiseka lexi kanetanaka na yona. Bamgbose u seketela mhaka leyi a yi paluxaka hi swikombiso leswi landzelaka:

pàdé *(*meet*) (hlangana)*,
jó.kó *(*sit*) (tshama)* na
bɛ̀rɛ̀ *(*start*) (sungula)*

Bamgbose u hetelela hi ku vula leswaku mipimaniso leyimbirhi na swivumbeko swa yona swo hambana leswi a swi kombiseke swi kombisa xilaveko xa hambaniso exikarhi ka tikholokhexini to avanyiseka ta riendli **+** riviti na tikholokhexini leti bohaneke ta riendli **+** riviti. Bamgbose u ringanyeta leswaku hambaniso wolowo wu nga endliwa hi xiheri hi ku

© University of Venda

tirhana na tinxaka hatimbirhi ka tona ta tikholokhexini tanihi mitlawa ya riendli eka xiyimo xo ringana, ku nga ri eka swiyimo swo hambana.

Nkambisiso lowu wa Bamgbose wa yelana ni lowu hi wu lavisisaka, hinkwayo yi kongomisa eka muxaka wa tikholokhexini ta riendli **+** riviti. Kambe, swiphemu leswi Bamgbose a swi lavisiseke swa hambana swinene ni leswi hina hi swi lavisisaka, hikokwalaho nkambisiso wa yena a hi wu tirhisi eka ndzavisiso lowu. Nkambisiso wa Bamgbose (1964) wa hambana swinene ni mikambisiso ya lavan'wana va boxiweke laha henhla, hikuva i nkambisiso wa yena ntsena wu vulavulaka hi ntivoririmi eka tikholokhexini ta riendli **+** riviti.

Bamgbose u kumile leswaku mipimaniso yimbirhi na swivumbeko swa yona swo hambana leswi a swi xopaxopeke, swi humesela erivaleni xilaveko xa hambaniso exikarhi ka tikholokhexini to avanyiseka ta *riendli* **+** *riviti* na tikholokhexini leti nga avanyisekiki/leti bohaneke ta *riendli* **+** *riviti*. U tlherile a kuma ku ri hambaniso lowu wu nga endliwa kahle hi ku teka tinxaka letimbirhi ta tikholokhexini leti a ti tlhantlheke tanihi *ntlawa wa maendli* lama nga eka *xiyimo xin'we*, ku nga ri *mitlawa ya maendli* kumbe *maendli* lama nga eka *swiyimo swo hambana*.

© University of Venda

NDZIMA YA 3

SWIVULAVULELO SWA RIENDLI ‘DYA’ EKA TIN’WANA TA TIBUKU TA XITSONGA TA MFUWO WA RIXAKA NI TA NTIVORIRIMI

3.0 MANGHENELO

Eka Ndzima leyi ku lavisisiwa ni ku kambisisa swivulavulelo swa riendli swo vulavula hi ku dya swi karhi swi tirhisa riendli **dya** leswi tsavuriweke eka matsalwa man’wana ma Xitsonga ma mfuwo wa rixaka ni ma ntivoririmi hi xikongomelo xo humesela erivaleni tinhlamuselo ta swona to gila ni to gega loko riendli leri ri humelela ni tikholokheti to hambanahambana, ni ku kuma mitsengo ya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na rona.

Eka Ndzima leyi hi xopaxopa tipatironi to angarhela ni tipatironi ta xixoxe ta kholokhexini ya rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya ni ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Mfungho wo susa [**-**] hi wu tirhisa ku yimela angulo wo vula *leswobiha*, mfungho wo hlanganisa [**+**] hi wu tirhisa ku yimela angulo wo vula *leswinene*, mfungho wa le xikarhi [**-/+**] ku nga wo susa ni wo hlanganisa hi wu tirhisa ku yimela *leswobiha* na *leswinene* hi nkarhi wun’we, kasi mfungho wa ringana na [**=**] hi wu tirhisa ku va wu yimela ku kongomisa eka ku paluxa leswaku michumu yo karhi leyi dyiwaka yo hambana yi vula *leswobiha* [**-**]/ *leswinene* [**+**]/ *leswobihaleswinene* [**-/+**]. Mfungho wa [**=**] hi tlhela hi wu tirhisiwa ku kongomisa eka ku boxa leswaku patironi ya nhlamuselo leyi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**]/ *leswinene* [**+**]/ *leswobihaleswinene* [**-/+**].

Xin’wana xi endliwaka eka Ndzima leyi i ku xopaxopa ntsengo wa tikholokheti leti xaxamelaka na rimba ra **[dya**…**]** ta xilo xo hanya ni ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke laha henhla hi ku tirhisa matafula ya nxopaxopo wa ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ta rimba; nxopaxopo wa mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba, nxopaxopo wa swikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa tikholokheti ta rimba ni tafula ra nxopaxopo hi ku pimanisa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya ni xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka vutsakeri hi rimba bya tikholokheti. Nxopaxopo wa tikholokheti ta xilo xo

© University of Venda

hanya ni ta xilo xo ka xi nga hanyi hi wu kongomisa eka rimba ra riendli ro vula ku dya leri landzelaka: [**dya**...].

3.1 Nhlamuselo ya riendli ra **dya**

Riendli **dya** i rito leri hi ntumbuluko ri vulaka ku hoxa swakudya enon'weni u swi luma, tsema, cakunya hi ku swi sila ni ku swi gaya hi meno ma karhi ma pfuniwa hi ririmi ku swi pfanganisa na marha ivi swi mitiwa. Sinclair na Hanks (2004:456) va seketela nhlamuselo ya riendli **dya** hi mukhuva lowu: "*To eat is to take food into the mouth bite, cut, crush and grind it with teeth, while mixing it thoroughly with saliva by the tongue, then swallow it".*

Ntshaho lowu wu seketela leswaku riendli **dya** ri vula ku teka swakudya swi hoxiwa enon'weni, swi cakunyiwa ni ku katsiwa na marha hi ririmi ivi swi mitiwa. Marhanele na Bila (2016:93) va tshikilela nhlamuselo ya riendli **dya** loko va ku: "*Ku hoxa swakudya enon'weni kutani u swi cakunya ivi u swi mita".*

Nhlamuselo leyi yi fana ni ya Sinclair na Hanks leyi paluxiweke laha henhla, hinkwavo va kombisa ku **dya** swi vula ku vekela swakudya endzeni ka nomu, swi cakunyiwa hi meno kutani swi mitiwa.

Swikombiso swa swivulwa swo vula ku **dya** ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi leswi landzelaka:

1.(a) **Xikombiso**: Vayeni va dya swakudya
Nhlamuselo: Ku va va teka swakudya va swi hoxa enon'weni, va swi cakunya, kutani va swi mita.

(b) **Xikombiso**: Swipene swi dya byanyi
Nhlamuselo: Ku va swi luma byanyi hi meno swi byi tsema, swi byi hoxa enon'weni swi byi sila ivi swi byi mita.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya riendli **dya** yo ka yi nga tolovelekangi yo gila ni yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi hileswi landzelaka:

2.(a) **Xivulavulelo**: Ku dya nhloko

© University of Venda

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku dya nyama ya nhloko ya xifuwo kumbe xiharhi.

Nhlamuselo yo gila: Ku ehleketa swinene u nga si teka xiboho mayelana ni mhaka yo karhi.

(b) **Xivulavulelo**: Ku dya furu

Nhlamuselo yo ntolovelo: Ku va swifuwo swi dya byanyi lebyiya byo xavisiwa hi nkarhi wa dyandza.

Nhlamuselo yo gila: Ku va vanhu va tshama va tshiketa ku tirha ntirho va nga tirhi nchumu.

Nhlanganelo wa riendli **dya** na *swiendliwa* swimbirhi leswi boxiweke eka swikombiso swa swivulavulelo eka swikombiso swa 2.(a) na (b) wu vuriwa *kholokhexini*. Riendli **dya** ri va ri ri *tshaku* ra kholokhexini, kasi xiendliwa xi vuriwa *kholokheti* ya kholokhexini tanihilaha swi kombisiwaka hakona laha hansi eka tafula ra 1:

Tafula ra 1:

TSHAKU	**KHOLOKHETI**
[**dya**...]	[**…***nhloko*]
[**dya**...]	[**…***furu*]

3.1.1 Rimba ra [**dya**...]

Swiangi ematlhelo ka riendli **dya** swi kombisa leswaku ri pfalela *kholokheti* endzeni ka swona ku vumba *kholokhexini* na yona, *tihiko tinharhu* ti yimela *kholokheti* leyi yi nga ta ti siva ivi yi vumba *kholokhexini* na riendli **dya**, tanihi [**dya** *nhloko*], [**dya** *furu*], [**dya** *xivindzi*], [**dya** *ritshuri*] na [**dya** *maphepha*]

3.1.2 **Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]**

Patironi ya swivulavulelo leswi xopaxopiwaka laha hansi hi ku angarhela yi kombisiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

© University of Venda

(i) [[Munhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha [-]]]

Patironi ya (i) yi kombisa leswaku riviti ra *munhu* leri nga endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ri va ri yimela nhlokomhaka. Riendli **dya** ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi nhlokomhaka, kasi swiangi swa xikwere swimbirhi eka *nchumu* swi hlamusela/vula sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi ku nga *muxaka wa xisemantiki* na *nhlamuselo ya xisemantiki*. Muxaka wa xisemantiki ku kongomisiwa eka michumu leyi dyiwaka hi munhu yo hambanahambana, kasi *nhlamuselo ya xisemantiki* i nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula *leswobiha* [**-**] hi ku angarhela ya tikholokhexini ta riendli [**dya**...] loko ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swikombiso swa 4 – 17 laha hansi ti andlariweke kona, ku nga ri yo vula *ku dya* ka ntolovelo. Mfungho wa ringana na [**=**] wu yimela ku vula leswaku michumu leyi dyiwaka yo hambanahambana yi kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**] leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

3.(a) Muntshwa u **dya** *munhu*.
(b) Vandyangu va **dya** *mafurha*.

Eka xikombiso xa 3(a) nchumu lowu dyiwaka i *munhu*, kasi eka xikombiso xa 3(b) nchumu lowu dyiwaka i *mafurha*.

Nhlamuselo ya xisemantiki ku kongomisiwa eka nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula *leswobiha* [**-**] hi ku angarhela ya tikholokhexini ta riendli **dya** loko ri pananisiwile na tikholokheti to hambana, ku nga ri yo vula ku **dya** ka ntolovelo. Xikombiso, nhlamuselo yo gega eka xikombiso xa 3(a) yi kongomisa eka ku vula leswaku Muntshwa u tlhariheta munhu un'wana hi ku va ku tirhisiwa swilo swa munhu wa kona ntsena mikarhi yo tala ku va vuyerisa va ri vambirhi, kambe swilo swa Muntshwa swi nga ri ku tirhisiweni, kasi nhlamuselo yo gila eka xikombiso xa 3(b) yi kongomisa eka ku vula leswaku vandyangu va hanya ehandle ka vusweti hileswaku a va pfumali swakudya. Nhlamuselo ya 3(a) i yo gega, hikuva i nhlamuselo ya xilo leyi boxaka mhaka leyi nga humeleliki eka vutomi bya masiku hinkwawo, kambe eka swona ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo ka yi nga tolovelekangi, kasi nhlamuselo ya 3(b) i yo gila, hikuva i nhlamuselo leyi tumbulukaka ehenhla ka nhlamuselo ya masiku hinkwawo kumbe leyi nga ya ntolovelo. Nhlamuselo

© University of Venda

ya 3(a) yi kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**] hi ku angarhela leswi yimeriwaka eka patironi leyi nga eka (i) hi mfungho wo susa [**-**] exikarhi ka swiangi swa xikwere.

Nhlamuselo leyi ya patironi leyi boxiweke laha henhla yi seketela hi (Hanks, 2004: 4) loko a ku: "*Double square brackets denote a lexical set with two aspects: a semantic type and a semantic role".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku swiangi swa xikwere swimbirhi swi vula sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi ku nga muxaka wa xisemantiki na nhlamuselo ya xisemantiki.

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku endla van'wana nsele

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

4. Muntshwa u **dya** *munhu*. (Ntsanwisi, 1968: 35, 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Muntshwa u **dya** *munhu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *munhu*] leyi kumekaka eka xona yi vula leswaku Muntshwa u tlhariheta munhu un'wana, hikuva a n'wi dyeleta swilo swa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku dyeleta munhu un'wana swilo swa yena swi bihile. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi (binary collocation) ku ya hi (Heid, 1994: 228), hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *munhu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya munhu enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa, tanihileswi swi yilaka ku dya nyama ya munhu. Eka kholokhexini ya muxaka lowu, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni riviti *munhu* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 4 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ii) [[Muntshwa]] tlhariheta [[munhu un'wana = [-]]]

Patironi leyi nga eka (ii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Muntshwa* endzeni eka swiangi swo sungula swa xikwere i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tlhariheta*. Riendli *tlhariheta* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Muntshwa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *tlhariheta* lexi nga endzeni ka swangi swa

© University of Venda

xikwere swa vumbirhi xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xiphemu lexi xa xivulwahava xa riviti xi tlhela xi aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *munhu* na risivi *un'wana*. Mfungho wa ringana na wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku hlamusela leswaku xivulwa lexi nga eku tlhantlhiweni xi vula mhaka ya leswobiha leyi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + riviti**:

5.(a) Hlayisani u **dya** *Rifuwo mantanyula*. (Bila na Marhanele, 2016: 93; Malungana,1998: 71)

(b) Kombi u **dya** *Honisi swirhendze*. (Bila na Marhanele, 2016: 94; Shabangu, 1996:348; Shabangu, 2006: 154 na 240; Shabangu, 2006: 75; Shabangu, 2007: 177; Rikhotso, 1990: 115; Malungana, 1999: 102; Rikhotso, 1996: 73; Malungana, 2004: 111)

Xivulavulelo xa Hlayisani u **dya** *Rifuwo mantanyula*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *Rifuwo mantanyula*] yi vula leswaku Hlayisani u endla timhaka ta swa masangu na Rifuwo loyi a nga wanuna kulobye. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku endla swa masangu ni wanuna kulobye swi hombolokile swinene. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo (collocational cluster) ku ya hi (Spohr, 2005), hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi nga ni vuxaka bya vulongoloxa marito, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *Rifuwo mantanyula* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *Rifuwo* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi na riviti *mantanyula* leri ku nga xiendliwa xo kongoma. Lexi xi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexininhlengelo hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *Rifuwo*] leyi vulaka ku tlhariheta munhu un'wana [**-**] na [**dya** *mantanyula*] leyi vulaka ku endla swa masangu emahosi ka munhu [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka kholokhexini ya muxaka lowu, riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *Rifuwo mantanyula* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi lexi (Hanks, ibid) a xi vulaka "norms of exploitations". Xivulavulelo xa 5(a) xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(iii) [[Hlayisani]] endla [[Rifuwo swa masangu emahosi = [-]]]

Patironi ya (iii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hlayisani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *endla*. Riendli *endla* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Hlayisani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli i xiendliwa lexi ku nga xona xi khumbekaka hi mhaka leyi vuriwaka hi riendli lexi nga xa muxaka wa xivulwahava xa riviti. Xivulwahava lexi xi nga tlhela xi aviwa hi rifuwi *swa masangu* na vundhawu *emahosi*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu hlamusela leswaku nhlamuselo ya patironi leyi nga ku tlhantlhiweni yi kongomisa eka swilo swo biha, leswi hi swona swi endlaka leswaku mfungho lowu wu landziwa hi mfungho wa [**-**] lowu vulaka leswobiha.

Xivulavulelo xa Kombi u **dya** *Honisi swirhendze*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Honisi swirhendze*] yi vula leswaku Kombi u ni vuxaka bya rirhandzu exihundleni ni nsati wa Honisi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku rhandzana ni nsati wa munhu un'wana i vuoswi lebyi nga xidyoho. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *Honisi swirhendze* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *Honisi* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi na riviti *swirhendze* leri nga xiendliwa xo kongoma. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ko eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *Honisi*] leyi vulaka ku tlhariheta Honisi [**-**] na [**dya** *swirhendze*] leyi vulaka ku rhandzana ni nsati wa munghana wa wena exihundleni. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya swirhendze swa Honisi enon'weni a yi cakunya ivi a yi mita. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *Honisi swirhendze* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 5(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(iv) [[Kombi]] rhandzana [[ni nsati wa Honisi = [-]]]

Patironi ya (iv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Kombi* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *rhandzana*. Riendli *rhandzana* ri

© University of Venda

yimela xiendleko lexi endliwaka hi Kombi. Xiphemu lexi landzelaka riendli i xiendliwa lexi ku nga xona xi humeleriwaka hi mhaka leyi paluxiwaka hi riendli lexi nga xivulwahava xa riviti lexi xi tlhelaka xi aviwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga rihlamuseri *ni nsati* na rifuwi *wa Honisi*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga ku hlahluviweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rifuwi**

6. Muhluri u **dya** *swa nhwari*. (Manganyi, 1995: 89; Ngobeni na Malungana, 2006: 72)

Xivulavulelo xa Muhluri u **dya** *swa nhwari*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa nhwari*] yi boxa leswaku Muhluri u endla munhu un'wana tihanyi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku endla van'wana nsele a swi kahle. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano (ternary collocation ku ya hi Tutin, 2009), hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi nga hanmbanisekiki swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *swa nhwari* lexi nga rifuwi leri nga kholokheti ya kholokhexini, lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi lexi nga xiendliwa. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *swa nhwari*] leyi vulaka ku ri Muhluri u endla munhu kuloni nsele [**-**] na [dya nhwari] leyi vulaka ku ri Muhluri u endla munhu un'wana nsele lowukulu [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Muhluri hakunene a hoxa swakudya swa nhwari enon'weni a swi cakunya ivi a swi mita, hikuva yona yi kongomisa eka ku endla munhu un'wana nsele. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa rifuwi *swa nhwari* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 6 xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(v) [[Muhluri]] endla [[un'wana nsele = [-]]]

Patironi ya (v) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Rito *Muhluri* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *endla*. Riendli leri landzelaka nhlokomhaka ra *endla* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Muhluri. Xiphemu

© University of Venda

lexi landzelaka riendli xa *un'wana nsele* i xiendliwa, lexi xi vuriwa leswaku i xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga risivi *un'wana* na riviti *nsele*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu va wu yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku xivulwa lexi nga eku tlhantlhiweni xi humelerisa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + ripfuneta riendli + riviti**

7. Musa u **dya** a tumbeta *nhompfu*. (Bila na Marhanele, 2016: 94; Ngobeni na Malungana, 2006: 73)

Xivulavulelo xa Musa u **dya** *a tumbeta nhompfu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *a tumbeta nhompfu*] yi vula leswaku Musa u dya a tsona van'wana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku tsonana a swi lulamanga. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku (recursive collocation ku ya hi Bartsch, 2004: 67) hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi laha kholokhexini yin'wana yi nghenisiweke endzeni ka yin'wana, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xiphemu xa *a tumbeta* lexi nga ripfuneta riendli na riviti *nhompfu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku leyi eka yona swi kotekaka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *a tumbeta*] leyi vulaka leswaku Musa u dya a ri yexe a tsona van'wana [**-**] na [**dya** *nhompfu*] leyi vulaka ku ri Musa u tsonana ngopfu [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gila (idiomatic) ku ya hi (Hanks, 2004), hikuva ku dya loku vuriwaka hi loku nga amukelekiki, hikuva mudyi u dya a ri yexe a tsona van'wana leswi nga riki kahle. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri va xi tirhisiwile ni ripfuneta riendli *a tumbeta* na riviti *nhompfu* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 7 xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(vi) [[Musa]] tsona [[vanhu van'wana = [-]]]

Patironi ya (vi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Rito *Musa* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli. Riendli ra *tsona* leri landzelaka

© University of Venda

nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Musa. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa vanhu van'wana xi vitaniwa leswaku i xiendliwa, lexi nga xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi riviti *vanhu* na risivi *van'wana*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi swiyila

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfuneta riendli + riviti**

8. Kumbuka u **dya** a hlola *ndlopfu*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Kumbuka u **dya** *a hlola ndlopfu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *a hlola ndlopfu*] yi paluxa leswaku Kumbuka u endla swilo swo yila. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku endla swiyila swi vangela makhombo. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinixindzhaku, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xiphemu *a hlola* lexi nga ripfuneta riendli na riviti *ndlopfu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *a hlola*] leyi vulaka ku endla swo yila [**-**] na [**dya** *ndlopfu*] leyi vulaka ku endla xiyila xo chavisa swinene [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo, i ko va munhu a endla swilo leswi hi ndhavuko wa Xitsonga swi yilaka ku va a swi endla. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tirhisiweke ni ripfuneta riendli *a hlola* na riviti *ndlopfu* ri va xi tirhisiwile eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 8 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(vii) [[Kumbuka]] endla [[xiyila xo chavisa = [-]]]

Patironi ya (vii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Kumbuka* endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula tanihi nhlokomhaka hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Riendli *endla* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Kumbuka. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *xiyila xo chavisa* lexi vaka xi ri xiendliwa. Muxaka wa

© University of Venda

xiendliwa lexi i xivulwahava xa riviti lexi nga aviwaka hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *xiyila* na rihlawuri *xo chavisa*. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi nandzu/milandzu

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rifuwi**

9. Winile u **dya** *xa munhu*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Winile u **dya** *xa munhu*, kholokhexini ya xona ya [**dya** *xa munhu*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Winile u kumekile a ri ni nandzu ehubyeni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku vanga milandzu. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *xa munhu* lexi nga rifuwi hi tlhelo xi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *xa munhu*] leyi vulaka ku Winile u voniwile nandzu ehubyeni [**-**] na [**dya** *munhu*] leyi vulaka leswaku Winile u onhela/dyohela/dyeleta munhu [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya swa un'wana munhu enon'weni swi cakunyiwa ivi swi mitiwa, hikokwalaho ko riendli **dya** leri tirhisiweke ni rifuwi *xa munhu* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 9 yi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(viii) [[Winile]] voniwile [[nandzu = [-]]]

Patironi ya (viii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Winile* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *voniwile*. Riendli leri landzelaka nhlokomhaka ra *voniwile* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Winile. Xiphemu xa *nandzu* lexi landzaka riendli xi va xi ri xiendliwa lexi vaka xi ri riviti *nandzu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka kuvula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

10. Vhangasi u **dya** *hi tinsikiti*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Vhangasi u **dya** *hi tinsikiti*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi tinsikiti*] yi hlamusela leswaku Vhangasi u khomiwile ivi a voniwa nandzu wo va a tshama ekhotsweni nkarhi wo leha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku khotsiwa. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi hi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi tinsikiti* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *tinsikiti*. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma kholokhexini ya vumbirhi yo tanihi [**dya** *tinsikiti*] leyi vulaka ku khotsiwa no voniwa nandzu wo ntshama ejele nkarhi wo leha. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa, kambe yi kongomisa eka ku vula ku voniwa nandzu. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava *hi tinsikiti* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 10 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ix) [[Vhangasi]] khotsiwile [[nkarhi wo leha = [-]]]

Patironi ya (ix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Rito *Vhangasi* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *khotsiwile*. Riendli *khotsiwile* leri taka endzhaku ka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Vhangasi. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *nkarhi wo leha* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi riviti *nkarhi* na riengeteri *wo leha*. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi tlhantlhiwaka yi kongomisaka eka nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi vuloyi

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

11. Manana u **dya** *hi valoyi*. (Ntsanwisi, 1968: 17 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Manana u **dya** *hi valoyi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi valoyi*] yi vula leswaku manana wa loyiwa hi valoyi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi vuloyi. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi valoyi* lexi nga xiendliwa xi tlhela xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na rivitiaswianakanyiwa *valoyi*. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *hi valoyi*] leyi vulaka ku loyiwa hi valoyi [**-**] na [**dya** *valoyi*] leyi vulaka ku tshama u ri karhi u loyiwa hi valoyi [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya ntsumbu wa manana enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa hi valoyi. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri kumeka ri va ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *hi valoyi* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 11 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(x) [[Manana]] loyiwa [[hi valoyi = [-]]]

Patironi ya (x) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *manana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *loyiwa*. Riendli *loyiwa* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi manana. Xiphemu lexi xi taka endzhaku ka riendli xa *hi valoyi* xi yimela ntirho wo va xi ri xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Mfungho lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wa **=** wu yimela ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka xi kongomisaka eka angulo wo vula leswobiha [**-**].

(e) Swivulavulelo swo vulavula hi khombo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

12.(a) Kokwana u **dya** *hi makoti*. (Ntsanwisi, 1968: 48; Ngobeni na Malungana, 2006; 63)

© University of Venda

(b) Maduvula u **dya** *hi tihanci*. (Ntsanwisi, 1968: 31 na 71; Shabangu, 1996: 265; Shabangu, 2006: 163; Shabangu, 2006: 76; Shabangu, 2007: 191; Nkuna, 2007: 76)

Xivulavulelo xa Kokwana u **dya** *hi makoti*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi makoti*] yi vula leswaku kokwana u lova/fela ekule ni le kaya ka yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi rifu. Rixaka ra kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hileswi ri vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi makoti* lexi nga xiendliwa xi tlhela xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na rivitaswilo *makoti*. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *hi makoti*] leyi vulaka ku fa u ri ekule ni le kaya [**-**] na [**dya** *makoti*] leyi vulaka ku fa/lova [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo wo va makoti hakunene ya dya nyama ya ntsumbu wa Kokwana loyi a loveke ekule ni le kaya. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *hi makoti* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 12(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xi) [[Kokwana]] lova [[ekule ni le kaya = [-]]]

Patironi ya (xi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Kokwana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *lova*. Riendli *lova* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi kokwana. Xiphemu lexi taka endzhaku ka riendli xa *ekule ni le kaya* xi vuriwa xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Mfungho lowu taka endzhaku ka xiendliwa wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi kongomisaka eka angulo wo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Maduvula u **dya** *hi tihanci*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi tihanci*] yi kongomisa eka ku paluxa leswaku Maduvula u tsandzeka ku humelela/hlula loko a beje tihanci. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku hluleka. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hikokwalaho

© University of Venda

ko va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi tihanci* lexi nga xiendliwa xi tlhela xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na rivitaswilo *tihanci*. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *hi tihanci*] leyi vulaka ku tsandzeka ku wina loko u beje tihanci [**-**] na [**dya** *tihanci*] leyi vulaka ku wina loko u beje tihanci. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko tihanci ti dya nyama ya tsumbu wa Maduvula. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri kumeka ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *hi tihanci* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 12(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xii) [[Maduvula]] hluleka [[loko a beje tihanci = [-]]]

Patironi ya (xii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Maduvula* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hluleka*. Riendli *hluleka* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Maduvula*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *loko a beje tihanci* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + risivi + riengeteri ra ndhawu**

13. Zukwa u **dya** *naxo enkakeni*. (Bila na Marhanele, 2016: 93 na 94; Shabangu, 1996: 409; Malungana, 1997: 97)

Xivulavulelo xa Zukwa u **dya** *naxo enkakeni*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *naxo enkakeni*] yi vula leswaku Zukwa u le khombyeni lerikulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi khombo. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *naxo enkakeni* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu

© University of Venda

swimbirhi ku nga risivi *naxo* leri nga xiendliwa xo kongoma na riengeteri ra ndhawu *enkakeni* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *naxo*] leyi vulaka leswaku Zukwa u le khombyeni [**-**] na [**dya** *enkakeni*] leyi vulaka ku va eku tikeriweni swinene [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nkaka enon'weni wu dyiwa, naswona riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *naxo enkakeni* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 13 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xiii) [[Zukwa]] wela [[hi khombo lerikulu = [-]]]

Patironi ya (xiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Zukwa* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka leswi vuriwaka hi riendli wela. Xiphemu lexi landzelaka nhlokomhaka xa riendli *wela* xi va xi yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Zukwa*. Xiphemu *hi khombo lerikulu* xi vuriwa leswaku i xiendliwa, hikuva hi xona xi humeleriwaka hi mhaka leyi vuriwaka hi riendli lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti xa xivumbeko xa rihlamuseri *hi khombo* na rihlawuri *lerikulu*. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisaka eka ku vula leswaku leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha [**-**].

(f) Swivulavulelo swo vulavula hi vusiwana ni ku xaniseka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

14.(a) Khanyisa u **dya** *tinhwala/mataya*. (Ntsanwisi, 1968: 68 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

(b) Mavolwani u **dya** *nhwala/taya*. (Malungana, 1997: 95)

(c) Nkateko u **dya** *byanyi*. (Malungana, 1997: 67)

(d) Risana u **dya** *nsikiti*. (Nkuna, 2007: 26; Ngobeni, 2004: 74)

(e) Xikoxa xi **dya** *mahele*. (Ntsanwisi, 1968: 25 na 59; Bila na Marhanele, 2016: 94; Thuketana, 1991: 78; Ngobeni na Malungana, 2006: 72; Lambane na Mthombeni, 2014: 204)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Khanyisa u **dya** *tinhwala/mataya*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *tinhwala/mataya*] yi vula leswaku Khanyisa u hanya evusiwaneni lebyikulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi vusweti. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *tinhwala/mataya* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa tinhwala/mataya enon'weni ti/ma cakunyiwa ivi ti/ma mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni riviti *tinhwala/mataya* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 14(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xiv) [[Khanyisa]] u le [[evusiwaneni lebyikulu = [-]]]

Patironi ya (xiv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Khanyisa* i nhlokomhaka, hi rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli u le. Riendli *u le* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Khanyisa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa evusiwaneni lebyikulu xi vuriwa xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti lexi nga aviwaka hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti ra vundhawu *evusiwaneni* na rihlawuri *lebyikulu*. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisaka eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Mavolwani u **dya** *nhwala/taya*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nhwala/taya*] yi vula leswaku Mavolwani wa xaniseka swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi kongomisa eka ku xaniseka. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nhwala/taya* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nhwala/taya enon'weni yi/ri cakunyiwa ivi yi/ri mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni riviti *nhwala/taya* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 14(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(xv) [[Mavolwani]] xaniseka [[swinene = [-]]]

Patironi ya (xv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Mavolwani* i nhlokomhaka hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *xaniseka*. Xiphemu lexi landzelaka nhlokomhaka i riendli *xaniseka* leri vaka ri ri xiendleko lexi endliwaka hi nhlokomhaka ku nga ku xaniseka *swinene*. Xiphemu lexi kumeka endzhaku ka riendli xa riengeteri *swinene* xi tirha ku va xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku boxa leswaku patironi leyi xopaxopiwaka xi kongomisaka eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Nkateko u **dya** *byanyi*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *byanyi*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Nkateko wa xaniseka swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku hlupheka. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *byanyi* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa byanyi enon'weni byi cakunyiwa ivi byi mitiwa, tanihileswi munhu a nga dyiki byanyi. Eka kholokhexini ya muxaka lowu, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile na riviti *byanyi* hi ndlela ya xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 14(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xvi) [[Nkateko]] xaniseka [[swinene = [-]]]

Patironi ya (xvi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Nkateko* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *xaniseka*. Riendli *xaniseka* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Nkateko*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *xaniseka* xa *swinene* i xiendliwa lexi vaka ri xi ri riengeteri *swinene*. Mfungho wa [**=**] lowu landzeleka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi humelerisa angulo wo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Risana u **dya** *nsikiti*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nsikiti*] yi vula leswaku Risana u hanya hi ku dya swakudya leswi taka ni vayeni

© University of Venda

emutini wa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku swela. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nsikiti* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nsikiti enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni riviti *nsikiti* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 14(d) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xvii) [[Risana]] hanya [[evuswetini lebyikulu = [-]]]

Patironi ya (xvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Risana* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri muendli wa mhaka leyi boxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli ra *hanya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Risana. Xiphemu xa *evusiwaneni lebyikulu* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti lexi xi aviwaka hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti ra vundhawu *evuswetini* na rihlawuri *lebyikulu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku Patironi leyi xopaxopiwaka yi vula leswobiha [**-**].

Xivulavulelo xa Xikoxa xi **dya** *mahele*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *mahele*] yi vula leswaku Xikoxa xi hanya evusiwaneni lebyikulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku siwaneka swinene. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mahele* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa mahele enon'weni ya cakunyiwa ivi ya landzeriwa hi ku mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni riviti *mahele* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 14(e) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka laha:

(xviii) [[Xikoxa]] hlupheka [[swinene = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (xviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *xikoxa* ri va ri ri nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hlupheka*. Riendli *hlupheka* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *xikoxa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *swinene* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona i riengeteri ra mukhuva. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi humelerisa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(g) Swivulavulelo swo vulavula hi ku vaviseka emoyeni/vavisa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

15.(a) Bumani u **dya** *nyala*. (Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 200)

(b) Vhakisa u **dya** *mbilu*. (Rikhotso, 1996: 72; Baloyi, 1988: 53)

Xivulavulelo xa Bumani u ***dya*** *nyala*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *nyala*] yi paluxa leswaku Bumani u hlundzukile ku tlula mpimo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula ku hlunama ngopfu leswi swi vangelaka mavabyi. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyala* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyala enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *nyala* hi ndlela ya xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 15(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xix) [[Bumani]] hlundzuka [[ku tlurisa = [-]]]

Patironi ya (xix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Bumani* endzeni eka swiangi swa xikwere swo sungula ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli hlundzuka. Riendli *hlundzuka* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Bumani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere swa vumbirhi xa *ku tlurisa* xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti ra ntlawa wa 14. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku kongomisa ku vula leswaku patironi leyi nga eku

© University of Venda

tlhantlhiweni yi humelerisa angulo wo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] lowu nga endzeni ka swiangi swa xikwere.

Xivulavulelo xa Vhakisa u **dya** *mbilu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *mbilu*] yi vula leswaku Vhakisa u vaviseka emoyeni swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku va munhu a karhatekile emoyeni leswi vangaka ntshikelelo wa miri. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mbilu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya mbilu enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa, hikokwalaho ko riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *mbilu* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 15(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xx) [[Vhakisa]] vaviseka [[emoyeni = [-]]]

Patironi ya (xx) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Vhakisa* i nhlokomhaka, hikwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *vaviseka*. Riendli *vaviseka* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Vhakisa*. Riendli ri landzeriwa hi xiendliwa lexi ku nga riviti ra vundhawu *emoyeni*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi paluxa nhlamuselo yo vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(h) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tumbela

- **Swivulavulelo swa riendli + ripfuneta riendli + riviti**

16. Hlayiseka u **dya** a sula *milomu*. (Manganyi, 1995: 88; Ngobeni, 2004: 81)

Xivulavulelo xa Hlayiseka u **dya** *a sula milomu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *a sula milomu*] yi boxa leswaku Hlayiseka u endla swilo swo homboloka a tumberile a nga voniwi hi munhu kumbe loko vanhu va n'wi nyika swilo swo karhi u va a karhi a sola. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku endla swivi. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku, hikokwalaho ka leswi

© University of Venda

yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na ripfuneta riendli *a sula* leri nga kholokheti ya kholokhexini na riviti *milomu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *a sula*] leyi vulaka ku endla swo biha u swi tumbeta [**-**] na [**dya** *milomu*] leyi vulaka ku ka u nga tivi leswaku u hlamula yini loko u vutisiwa swo karhi [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile na ripfuneta riendli *a sula* xikan'we na riviti *milomu* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 16 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxi) [[Hlayiseka]] endla [[swiyila = [-]]]

Patironi ya (xxi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hlayiseka* endzeni ka swiangi swa xikwere ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *endla*. Riendli *endla* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Hlayiseka*. Xiphemu lexi taka endzhaku ka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere xa riviti *swiyila* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku xivulwa lexi xopaxopiwaka xi humelerisa angulo wo vula leswobiha [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

(i) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tharisa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

17. Xigangu xi **dya** *mbilu*. (Rikhotso, 1996: 72; Baloyi, 1988: 53)

Xivulavulelo xa Xigangu xi **dya** *mbilu*, nhlamuselo ya xona hi ku kongomisa ya kholokhexini ya [**dya** *mbilu*] yi paluxa leswaku Xigangu xi vangela murhandziwa wa xona ku tshika nsati/nuna. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku thalanisa varhandzani. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mbilu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** leri toloveriweke ri

© University of Venda

va ri tirhisiwile na riviti *mahlo* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 17 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxii) [[Xigangu]] tharisa [[wanuna nsati = [-]]]

Patironi ya (xxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Xigangu* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *tharisa*. Riendli *tharisa* ri yimela xiendlo lexi humelerisiwaka hi xigangu. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa wanuna nsati i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi maviti mambirhi ku nga *wanuna* ni *nsati*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela leswaku xivulwa patironi leyi xopaxopiwaka yi kongomisa eka angulo wo vula leswobiha [**-**].

3.1.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Laha hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 2:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*munhu* (yi humelela ka 4); *Rifuwo* (yi humelela ka 2); *Honisi* (yi humelela ka 10); *valoyi* (yi humelela ka 3)	19
2.*swirhendze* (yi humelela ka 10); *nhompfu* (yi humelela ka 2); *mbilu* (yi humelela ka 4); milomu (yi humelela ka 2)	18
3.*nhwari*; *ndlopfu*; *makoti* (yi humelela ka 2); *tihanci* (yi humelela ka 7); *naxo* (yi humelela ka 4)	15

© University of Venda

4.*tinsikiti*; *tinhwala/mataya* (yi humelela ka 3); *nhwala/taya*; *nsikiti* (yi humelela ka 2); *mahele* (yi humelela ka 6)	13
5.*enkakeni* (yi humelela ka 4); byanyi; *nyala*	6

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 2, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.1.2 ti kumekaka kona, ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 2 ri longoloxa tikholokheti ta 71 ta rimba ra [**dya**...] ta kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi xaxameta tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ya tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Leswi swi seketela hi Marco (2000: 68) loko a ku:

> *The first column shows the occurrences of the collocates as fillers of the frame, whereas the second column shows the total number of occurrences of each collocate in the corpus.*

Hi ntshaho lowu Marco u tiyisisa leswaku kholomo yo sungula yi yimela mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi ya vumbirhi yi yimela ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yin'wana ni yin'wana eka khophasi.

Nxopaxopo wa tafula ra 2 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba, hikuva ti humelela ka 19/71 (*khumekaye xa makumenkomnbon'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]. Tikholokheti leti ta 19 ti aviweke laha henhla eka nomboro ya 1 ti kongomisa eka ku vula *munhu/vanhu*. Tikholokheti ta nomboro ya 4 tona ti humelela hi ntsengo wa le xikarhi wa 13/71 (khumenharhu xa *makumenkombon'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…]. Tikholokheti leti ta 12 ti vulavula hi *switsotswana*. Tikholokheti ta nomboro ya 5 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi wa 6/71 (tsevu xa *makumenkombon'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] Tikholokheti leti ti va ti aviwile swin'we, hileswi ti vulaka *swimilani*.

© University of Venda

Tafula ra 3:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1. *munhu* (yi humelela ka 4); *Rifuwo* (yi humelela ka 2); *Honisi* (yi humelela ka 10); *valoyi* (yi humelela ka 3)	27%
2.*swirhendze* (yi humelela ka 10); *nhompfu* (yi humelela ka 2); *mbilu* (yi humelela ka 4); milomu (yi humelela ka 2)	25%
3. *nhwari*; *ndlopfu*; *makoti* (yi humelela ka 2); *tihanci* (yi humelela ka 7); *naxo* (yi humelela ka 4)	21%
4. *tinsikiti*; *tinhwala/mataya* (yi humelela ka 3); *nhwala/taya*; *nsikiti* (yi humelela ka 2); *mahele* (yi humelela ka 5)	18%
5. *enkakeni* (yi humelela ka 4); byanyi; *nyala*	9%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 3 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 3.1.1.1.10.1 laha henhla hi 71 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. Xikombiso ntsengo wa tikholokheti ta nomboro 1 eka tafula ra 2 laha henhla i 19 leyi avanyisiwaka hi 71 ivi swi hi nyika 0. 267605633 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 26. 7605633 ivi hi yi yisa eka tiphesente ta le kusuhi ku nga 27%.

Nxopaxopo wa tafula ra 3 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi 26. 8% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta nomboro ya 4 eka tafula ra 3 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi ta 18% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Tikholokheti ta nomboro ya 5 ku ya hi tafula ra 3 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 9% tanihi mapfaleriwa ya rimba ra [**dya**...] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**].

© University of Venda

3.1.4 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Patironi ya swivulavulelo leswi xopaxopiwaka laha hansi eka swikombiso swa 18 – 23 hi ku angarhela yi kombisiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

(xxiii) [[Munhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]]

Ku ya hi patironi ya (xxiii) riviti *munhu* endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku dya, kasi rito *nchumu* ri yimela sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi, ku nga muxaka wa xisemantiki na nhlamuselo ya xisemantiki. Muxaka wa xisemantiki i michumu leyi dyiwaka yo hambana hi *munhu*, kasi *nhlamuselo ya xisemantiki* i nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula leswinene hi ku angarhela ya tikholokhexini ta riendli [**dya**...] loko ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swikombiso swa 18 – 23 laha hansi ti andlariweke kona, ku nga ri yo vula *ku dya* ka ntolovelo. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku nhlamuselo leyi humelerisiwaka hi patironi leyi yi kongomisa eka angulo wa leswinene leswi yimeriwaka hi mfungho wo [**+**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku ehleketa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

18.(a) Buwa u **dya** *mabyongo*. (Malungana, 1997: 94)

(b) Phakula u **dya** *nhloko*. (Marivate, Masebanza na Mathumba, 1974: 52, 56 na 79)

Xivulavulelo xa Buwa u **dya** *mabyongo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *mabyongo*] leyi kumekaka eka xona yi vula leswaku Buwa u ehleketa ngopfu loko a endla swilo kumbe u tlharihile swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku ehleketa. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mabyongo* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Buwa a sweka byongo bya xifuwo/xiharhi a byi hoxa enon'weni a byi cakunya ivi a byi mita, ko

© University of Venda

va hi ku eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni riviti *mabyongo* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 18(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxiv) [[Buwa]] ehleketa [[swilo ngopfu = [+]]]

Patironi ya (xxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Buwa* leri nga endzeni ka swiangi swo sungula ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *ehleketa*. Riendli *ehleketa* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Buwa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa vumbirhi i xivulwahava xa riviti *swilo ngopfu* lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi aviwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *swilo* na riengeteri *ngopfu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

Xivulavulelo xa Phakula u **dya** *nhloko*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *nhloko*] yi vula leswaku Phakula u ehleketa mhaka swinene a nga si teka xiboho. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku ehleketa hi vukheta. Kholokhexini leyi yi va yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nhloko* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya nhloko ya xifuwo/xiharhi enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli dyari va ri tirhisiwile ni riviti *nhloko* hi xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 18(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxiv) [[Phakula]] ehleketa [[mhaka swinene = [+]]]

Patironi ya (xxiv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Phakula* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *ehleketa*. Rito leri landzelaka ra ehleketa i riendli, hikuva hi rona ri yimelaka xiendleko lexi endliwaka hi Phakula. Xiphemu lexi

© University of Venda

landzelaka riendli xa xivulwahava xa riviti xa *mhaka swinene* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi aviwa hi riviti *mhaka* na riengeteri *swinene*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi ya nhlamuselo leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa angulo wo vula *leswinene* [**+**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku avelana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + risivi + rifuwi**

19. Ndzalama u **dya** *na n'wini wa mukwana*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 383; Thuketana, 1991: 81; Manganyi, 1995: 90; Ngobeni na Malungana, 2006: 70)

Xivulavulelo xa Ndzalama u **dya** *na n'wini wa mukwana*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *na n'wini wa mukwana*] yi boxa leswaku Ndzalama u luva hosi ya tiko. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku luva murhangeri wa tiko. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinixindzhaku, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *na n'wini wa mukwana* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga *na n'wini* lexi nga xivulwahava xa risivi lexi nga xiendliwa xo kongoma ni *wa mukwana* lexi nga xivulwahava xa rifuwi lexi nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Leswi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinixindzhaku, hikuva swi nga koteka leswaku eka yona leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *na n'wini*] leyi humelerisaka nhlamuselo ya 'implicit' ku vula leswaku, loko u ri na swilo u dya na hosi ya tiko leyi yimeriwaka hi na n'wini [**+**] na [**dya** *wa mukwana*] leyi vulaka ku dya leswi fihliweke swi nga dyiwiki hi mani na mani [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva na n'wini wa mukwana a swi vuli mukwana wa xiviri, swi vula hosi tanihileswi ku nga yona yi fumaka tiko, hileswaku hosi, hi yona n'wini wa tiko. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tolovelekeke ri va ri tirhisiwile ni xivulwahava xa risivi *na n'wini* ni xivulwahava xa rifuwi *wa mukwana* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 19 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxv) [[Ndzalama]] luva [[hosi = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (xxv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Ndzalama* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *luva*. Riendli *luva* leri landzaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Ndzalama*. Xiphemu xa riviti *hosi* lexi landzelaka riendli xi va xi ri xiendliwa, hikuva hi xona lexi humeleriwaka hi mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi tlhantlhiwaka yi humelerisa angulo wo vula *leswinene* [**+**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swa nyuku

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rifuwi**

20. Nkhesani u **dya** *swa mandla*. (Ntsanwisi, 1968: 55 na 72)

Xivulavulelo xa Nkhesani u **dya** *swa mandla*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa mandla*] yi vula leswaku Nkhensani u dya leswi a swi tirheleke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swo swi julukela nyuku. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hi mhaka ya leswaku yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *swa mandla* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga xiphemu xa *swa* lexi nga xitwananisi xa rifuwi na xiphemu xa *mandla* lexi nga riviti ivi haswimbirhi swi vuriwa xiendliwa xa rifuwi. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *swa mandla*] leyi vulaka ku dya mihandzu ya mitirho ya wena [**+**] na [**dya** *mandla*] leyi vulaka ku dya leswi u nga lo swi tirhela [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo tanihiloko mandla ya nga hoxiwi enon'weni ya cakunyiwa ni ku mitiwa ya ya ekhwirini. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni rifuwi *swa mandla* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 20 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxvi) [[Nkhesani]] dya [[mihandzu yo yi tirhela = [+]]]

Patironi ya (xxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nkhesani* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* leri

© University of Venda

landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Nkhesani*. Xiphemu xa *mihandzu yo yi tirhela* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa lexi xi va xi vumbiwile hi riviti *mihandzu* na riengetelo *yo yi tirhela*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi paluxa nhlamuselo yo vula *leswinene* leswi kombisiweke hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

21. Winani u **dya** *mavoko ya yena*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Winani u **dya** *mavoko ya yena*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mavoko ya yena*] yi kongomisa eka ku boxa leswaku Winani u tiphina hi ku dya ntshovelo wa leswi a swi tirheleke. Nhlamuselo leyi yi vula leswinene [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya mihandzu ya mitirho ya yena. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *mavoko ya yena* lexi nga rifuwi leri nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga *mavoko* lexi nga riviti leri nga xiendliwa xo kongoma na *ya yena* lexi nga rifuwira risivi leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Lexi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswaku eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *mavoko*] leyi vulaka ku dya ntshovelo wo wu tirhela [**+**] na [**dya** *ya yena*] leyi humelerisaka nhlamuselo ya ‘implicit’ yovula ku dya leswi a swi tirheleke hi mavoko ya yena [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Winani a teka mavoko ya yena a ma sweka a ma dya tanihi swakudya, hikokwalaho ka leswaku hi Xitsonga swa yila ku dya nyama ya munhu. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tolovelekeke ri va ri lo tirhisiwa ni riviti *mavoko* na rifuwi *ya yena* hi mukhuva wo ka wu nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 21 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxvii) [[Winani]] dya [[ntshovelo wo wu tirhela = [+]]]

Patironi ya (xxvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Winani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi andlariwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* leri kumekaka endzhaku

© University of Venda

ka riviti ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Winani*. Swiphemu swa *ntshovelo* lexi nga riviti na *wo wu tirhela* lexi nga riengetelo swi yimela xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi tlhantlhiwaka xi boxa nhlamuselo yo vula *leswinene* [**+**].

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyela

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rifuwi**

22. Makhosani u **dya** *swa tihosi*. (Ntsanwisi, 1968: 60 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 21; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 193)

Xivulavulelo xa Makhosani u **dya** *swa tihosi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa tihosi*] yi vula leswaku Makhosani u hanya ku fana ni tihosi/u dya swa le henhla tanihi tihosi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku hanya vutomi bya xiyimo xa le henhla. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *swa tihosi* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga xitwananisi xa rifuwi xa *swa* na riviti *tihosi* leri nga xiendliwa xa rifuwi. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *swa tihosi*] leyi vulaka ku dya swa le henhla tanihi tihosi [**+**] na [**dya** *tihosi*] leyi vulaka ku hanya ni vanhu vo fuma leswaku a ta dyela swilovolovo [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Makhosani a hoxa swakudya leswi swekeriweke tihosi enon'weni a swi cakunya ivi a swi mita. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni rifuwi *swa tihosi* hi mukhuva wo ka wu nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 22 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxviii) [[Makhosani]] hanya [[bya tihosi = [+]]]

Patironi ya (xxviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Makhosani* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hanya*. Riendli

© University of Venda

hanya leri vaka endzhaku ka nhlokomhaka ri va ri ri xiendleko lexi tirhiwaka hi Makhosani. Xiphemu xa *bya tihosi* i xivulwahava xa riviti lexi nga rifuwi leri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga *bya* lexi nga xitwananisi xa rifuwi na riviti *tihosi* leri yimelaka xiendliwa tanihileswi. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku paluxa leswaku nhlamuselo ya patironi leyi tlhantlhiwaka yi humelerisa angulo wo vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

23. Risimati u **dya** *ni tingwenya*. (Malungana, 1997: 94)

Xivulavulelo xa Risimati u **dya** *ni tingwenya*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ni tingwenya*] yi kongomisa eka ku paluxa leswaku Risimati u hanya ni swifumi/tihosi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku hanya ni swikhumukani. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *ni tingwenya* lexi nga rihlamuseri ra vuxaka leri nga kholokheti ya kholokhexini lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa *ni* lexi nga xitwananisi xa rihlamuseri na *tingwenya* lexi nga riviti leri nga xiendliwa. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, tanihileswi eka yona swi nga kotekaka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *ni tingwenya*] leyi vulaka ku hanya tanihi hosi/xifumi [**+**] na [**dya** *tingwenya*] leyi vulaka ku kuma swilo hi ku nyikiwa hi swikhumukani/tihosi ta tiko [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Risimati hakunene a tshama exivandleni xo karhi a dya swakudya ni tingwenya leti nga swiharhi. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tolovelekeke ri tirhisiwile na rihlamuseri *ni tingwenya* hi ndlela ya ririmi ro gega. Xivulavulelo xa 23 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxix) [[Risimati]] hanya [[ni van'wankumi = [+]]]

Patironi ya (xxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Risimati* ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *hanya*. Xiphemu lexi landzaka nhlokomhaka i riendli *hanya* leri ku nga rona ri boxaka xiendlo lexi endliwaka hi *Risimati*.

© University of Venda

Xiphemu lexi nga endzhaku ka riendli xa *ni van'wankumi* i xivulwahava xa riviti leri nga rihlamuseri leri kumekaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku nhlamuselo ya patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

3.1.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikhholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 4:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*mabyongo*; *nhloko* (yi humelela ka 3); *mandla* (yi humelela ka 2) na *mavoko*	7
2.*na n'wini wa mukwana* (yi humelela ka 5); *ya yena*; swa tihosi (yi humelela ka 5)	11
3. *ni tingwenya*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 4, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.1.4 ta 17 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelela ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa hansi eka hinkwato.

Tafula ra 4 ri longoloxa tikholokheti ta 19 ta rimba ra [**dya**...] ta kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi xaxameta tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi longoloxa mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

© University of Venda

Nxopaxopo wa tafula ra 4 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva ti humelela ka 11/19 (*khumen'we xa khumekaye*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya...**] tanihileswi hinkwato ti kongomisaka eka ku vula *munhu/vanhu*. Tikholokheti ta nomboro ya 3 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi wa 1/19 (*n'we xa khumekaye*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya…**] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihileswi yi nga yoxe yi vulavulaka hi *xiharhi*.

Tafula ra 5:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1. *mabyongo*; *nhloko* (yi humelela ka 3); *mandla* (yi humelela ka 2) na *mavoko*	37%
2. *na n'wini wa mukwana* (yi humelela ka 5); *ya yena*; swa tihosi (yi humelela ka 5)	58%
3. *ni tingwenya*	5%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 5 hi wu fikelerile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 5 laha henhla hi 19 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti ta nomboro ya 1 eka tafula ra 5 i 7 leyi avanyisiweke hi 19 swi hi nyika 0. 368421052 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 36. 8421052 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 37%.

Nxopaxopo wa tafula ra 5 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva ti humelela hi 58% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta nomboro ya 3 eka tafula ra 5 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 5% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

3.1.6 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/+]

Patironi ya swivulavulelo leswi hi swi xopaxopaka laha hansi yi kombisiwa hi ku angarhela hi mukhuva lowu landzelaka:

(xxx) [[Munhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+]]]

Patironi ya (xxx) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Swiangi swa xikwere ematlhelo ka *munhu* swi kombisa leswaku riviti *munhu* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Xiphemu lexi landzelaka nhlokomhaka i riendli *dya* ku nga rona ri hi byelaka leswi nhlokomhaka yi endlaka swona. Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere i xiendliwa lexi yimeriwaka hi *nchumu* lowu yimelaka nhlamuselo/sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi leswi ku nga *muxaka wa xisemantiki* lowu nga michumu yo hambanahambana leyi dyiwaka na *nhlamuselo ya xisemantiki* leyi nga nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo kongomisa eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], kasi mfungho wa [**-/+**] lowu landzelaka nchumu wu kongomisaka eka ku paluxa leswaku nchumu lowu dyiwaka hi *munhu* wu nga va *lowobiha*/*lowunene*.

Patironi ya swivulavulelo leswi nga eka 24 – 29 leswi longoloxiweke laha hansi ya fana hi ku angarhela, hikuva hinkwaswo swi kongomisa eka tinhlamuselo kumbe miangulo yo fana yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], kambe swivulavulelo leswi swa hambana hi tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku endla timhaka ta swa masangu

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

24. Wanuna u **dya** *wansati*. (Ntsanwisi, 1968: 35, 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Wanuna u **dya** *wansati*, kholokhexini ya xona ya [**dya** *wansati*] yi paluxa leswaku wanuna u endla timhaka ta swa masangu ni wansati leswi kongomisaka eka Angulo wo vula *leswobiha* [**-**] loko wansati a nga ri nsati wa yena, kasi hi tlhelo swi kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* [**+**] loko wansati a ri nsati wa yena. Kholokhexini

© University of Venda

leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *wansati* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Tinhlamuselo leti i to gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile ni riviti *wansati* hi xiyimo xo gega xoka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 24 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxi) [[Wanuna]] endla [[swa masangu ni wansati = [-/+]]]

Patironi ya (xxxi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *wanuna* leri nga endzeni ka swiangi swa xikwere ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka timhaka ta swa masangu leti paluxiwaka hi riendli *endla*. Xiphemu lexi landzelaka nhlokomhaka i riendli *endla*, hikuva hi rona xiendlo lexi hlamuselaka leswi wanuna a endlaka swona.Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere xa *swa masangu ni wansati* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga *swa masangu* lexi nga rifuwi na *ni wansati* lexi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi humelerisa miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] endzeni ka swiangi swa xikwere ku ya hi ku wansati a hi nsati wa yena kumbe i nsati wa yena.

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tiendla xigalani

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

25. Xinghizani u **dya** *Risuna*. (Ntsanwisi, 1968: 35, 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Xinghizani u **dya** *Risuna*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *Risuna*] yi vula leswaku Xinghizani u hleva Risuna/u tiendla xigalani leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] ivi hi tlhelo yi vula leswaku Xinghizani u endla swa masangu na nsati wa yena Risuna leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *Risuna* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini, hikokwalaho yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi. Tinhlamuselo leti i to gega, hikwalaho ka leswaku ku dya loku vuriwaka a ku tolovelekangi, hikuva Risuna a hi

© University of Venda

swakudya. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni riviti *Risuna* hi ndlela yo gega yo ka yi nga ri ya ntolovelo.Xivulavulelo xa 25 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxii) [[Xinghizani]] hleva/endla [[Risuna/swa masangu na Risuna = [-/+]]]

Patironi ya (xxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Xinghizani* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi paluxiwaka hi riendli *hleva/endla* leri landzelaka nhlokomhaka. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Risuna/swa masangu na Risuna* i xiendliwa lexi vumbiweke hi riviti *Risuna*, rifuwi *swa masangu* na rihlamuseri *na Risuna*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga ku xopaxopiweni yi humelerisa tinhlamuselo timbirhi leti yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**] endzeni ka swiangi swa xikwere, ku nga *leswobiha* [**-**] loko nhlamuselo ya yona yi vula ku hleva na *leswinene* [**+**] loko nhlamuselo ya yona yi vula ku endla swa masangu ni nsati wa yena.

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

26. Xihluke u **dya** *hi munhu*. (Malungana, 1997: 66)

Xivulavulelo xa Xihluke u **dya** *hi munhu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi munhu*] yi boxa leswaku Xihluke u tiendla xigalani leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] ivi yi tlhela yi vula leswaku Xihluke u kuma swilo hi ku pfunetiwa hi un'wana leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na *hi munhu* lexi nga xivulwahava xa riviti leri nga rihlamuseri leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini.Kholokhexini leyi yi nga swi kota ku huma kholokhexini ya vumbirhi ku nga [**dya** *munhu*] leswi vulaka ku tiendla xigalani ku kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**]. Tinhlamuselo leti i to gila, hikuva ku dya loko vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko tirhisa munhu ku dya swo karhi tanihi xitirhisiwa xo dya hi xona. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni rihlamuseri *hi munhu* hi ndlela yo ka yi nga

© University of Venda

ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 26 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxiii) [[Xihluke]] tiendla/pfuniwa [[xigalani/hi un'wana = [-/+]]]

Patironi ya (xxxiii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Xihluke* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka timhaka leti boxiwaka hi maendli *tiendla/pfuniwa* lama landzaka nhlokomhaka. *Xigalani/hi un'wana* i swiendliwa leswi ku nga riviti *xigalani* na rihlamuseri *hi un'wana*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi humelerisa miangulo yimbirhi leyi yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**] ku nga wo vula *leswobiha* lowu yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**], loko Xihluke a tiendla xigalani na leswaku Xihluke u kuma swilo hi ku pfunetiwa hi un'wana leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi ku baleka/cina ngopfu

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

27. Butibuti u **dya** *nenge*. (Bila na Marhanele, 2016: 94; Ngobeni na Malungana, 2006: 63; Malungana, 1999: 101; Maluleke, Maluleke na Malunagana, 2004: 111; Shabangu, 1996: 417)

Xivulavulelo xa Butibuti u **dya** *nenge*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nenge*] yi vula leswaku Butibuti wa tsutsuma/baleka hi ku chava swo karhi/milandzu, leswi yimelaka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] ivi xi tlhela xi paluxa leswaku Butibuti u kota ngopfu ku cina, leswi yimelaka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nenge* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Tinhlamuselo leti i to gila hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va tirhisiwile ni riviti *nenge* hi mukhuva wo ka wu nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 27 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(xxxiv) [[Butibuti]] tsutsuma/cina [[milandzu/ngopfu = [-/+]]]

Patironi ya (xxxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Butibuti* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa timhaka leti vuriwaka hi maendli *tsutsuma/cina* lama landzelaka nhlokomhaka ma karhi ma yimelaka xiendleko. Swiphemu leswi landzelaka maendli swa *milandzu* lexi nga riviti na *ngopfu* lexi nga riengeteri endzeni ka swiangi swa xikwere swi yimela swiendliwa, hikuva hi swona swi humeleriwaka hi timhaka leti paluxiwaka hi maendli tsutsuma na cina. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka swiendliwa wu kongomisa eka kuvula leswaku tinhlamuselo ta xivulavulelo lexi hlahluviwaka ti humelerisa miangulo yimbirhi leyi yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**] wo vula *leswobiha* lowu yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] kumbe u kota ngopfu ku cina ncino wo karhi, leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* lowu yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi vurivata/ku tiphina

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + ripfuneta riendli + riviti**

28. Ndzivalelo u **dya** *a xipa milomu*. (Manganyi, 1995: 88; Ngobeni, 2004: 81)

Xivulavulelo xa Ndzivalelo u **dya** *a xipa milomu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *a xipa milomu*] yi paluxa leswaku Ndzivalelo u endla mhaka yo karhi ivi yi tlhela yi hatla yi tiveka leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**]. Hi tlhelo kholokhexini leyi yi vula leswaku Ndzivalelo u tiphina hi ku endla swo karhi leswi n'wi tsakisaka ku swi endla leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinixindzhaku, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swinharhu, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na *a xipa* lexi nga ripfuneta riendli na riviti *milomu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Lexi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexinixindzhaku, hikuva swi nga koteka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *a xipa*] leyi vulaka ku endla swilo swi hatla swi tiveka na [**dya** *milomu*] leyi vulaka ku ka munhu a nga tivi leswaku u ta hlamula yini loko a vutisiwa swo karhi.Tinhlamuselo leti paluxiweke laha henhla i to gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi ka ntolovelo ko va hakunene Ndzivalelo

© University of Venda

a hoxa swakudya enon'weni ivi a swi cakunya a swi mita kutani milomu ya yena yi sala yi kombisa leswaku a dya swo karhi. Eka kholokhexini leyi, riendli *dya* ri va tirhisiwile ni ripfuneta riendli *a xipa* na riviti *milomu* eka xiyimo xo ka xi nga ri xa ntolovelo. Xivulavulelo xa 28 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxv) [[Ndzivalelo]] endla/tiphina [[hi swo karhi = [-/+]]]

Patironi ya (xxxv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Ndzivalelo* ri tirha tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka timhaka leti andlariwaka hi maendli *endla/tiphina* lama yimelaka xiendleko lexi endliwaka hi nhlokomhaka. Xiphemu xa *hi swo karhi* lexi vumbiweke hi swiphemu swinharhu swa *hi* lexi nga xitwananisi xa rihlamuseri, *swo* lexi nga xitwananisi xa rifuwi na *karhi* lexi nga riengeteri leswi landzelaka riendli i xiendliwa, hikuva hi swona leswi xiendleko xi humelelaka eka swona. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku xivulavulelo lexi xopaxopiwaka xi hlavutela miangulo yimbirhi leyi yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**] wo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] kumbe u tiphina hi ku endla swo karhi leswi n'wi tsakisaka ku swi endla ku kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

(e) Swivulavulelo swo vulavula hi ku navela ka rivengo/rirhandzu

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rihlamuseri**

29. Muthavini u **dya** *Risenga hi mahlo*. (Bila na Marhanele, 2016: 93; Malungana, 1998: 71; Malungana, 1997: 67)

Xivulavulelo xa Muthavini u **dya** *Risenga hi mahlo*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Risenga hi mahlo*] yi vula leswaku Muthavini u languta Risenga hi ndlela yo kombisa rivengo leswi yimelaka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] ivi yi tlhela yi paluxa leswaku Muthavini u navela Risenga swi helela ematihlweni ntsena leswi yimelaka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi kholokhexiniximbirhi na kholokhexinimpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ya kholokhexini na xivulwana xa riviti xa *Risenga hi mahlo* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke

© University of Venda

hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *Risenga* leri nga xiendliwa xo kongoma na *hi mahlo* lexi nga rihlamuseri leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Lexi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexiniximbirhi na kholokhexinimpfilungano, hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *Risenga*] leyi vulaka ku tlhariheta Risenga hi ku n'wi dyela swa yena na [**dya** *hi mahlo*] leyi vulaka ku navela xilo lexi u nga ta ka u nga xi kumi.Tinhlamuselo leti i to gega, hikuva mahlo a ya dyi, kambe ya tirha ku languta. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** leri toloveriweke ri tirhisiwile ni riviti *Risenga* na rihlamuseri *hi mahlo* hi ndlela ya ririmi ro gega ro ka ri nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 29 yi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxvi) [[Muthavini]] languta/navela [[Risenga hi rivengo/Risenga = [-/+]]]

Patironi ya (xxxvi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Muthavini* i nhlokomhaka, hikuva hi yena a endlaka mhaka ya ku languta *Risenga* hi mahlo yo kombisa rivengo a tlhela a navela *Risenga* swi helela emoyeni. Maendli *languta* na *navela* ya yimela xiendlo lexi endliwaka hi nhlokomhaka. *Risenga hi rivengo* lexi nga xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swinharhu ku nga riviti *Risenga*, xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *rivengo* na Risenga lexi nga riviti i swiendliwa tanihileswi ku nga swona swi humeleriwaka hi mhaka leyi endliwaka hi nhlokomhaka. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku humelerisa mhaka ya leswaku nhlamuselo leyi hlahluviwaka yi kongomisa eka miangulo yimbirhi leyi yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**] wo vula *leswobiha* lowu yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] na leswaku u navela Risenga swi helela ematihlweni ya yena leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* lowu yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

3.1.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Laha hi xopaxopa mahumelelo ma tikhholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 6:

KHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*wansati* (yi hummelela ka 3); *munhu*; *Risuna* (yi humelela ka 3) na Risenga (yi humelela ka 3)	10
2.*nenge* (yi humelela ka 5); *milomu* (yi humelela ka 2) na mahlo (yi humelela ka 3)	10

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 6, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.1.6 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa hansi eka hinkwato. Tafula ra 6 ri longoloxa tikholokheti ta 20 ta rimba ra [**dya**...] ta xilo xo hanya xo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Kholomo yo sungula yi komba tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula 6 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wo ringana wa 10/20 (*khume xa makumembirhi*) eka tafula tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], laha tikholokheti ta nomboro ya 1 ti kongomisa eka ku vula *munhu*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 ti kongomisa eka ku vula *swirho swa miri*.

© University of Venda

Tafula ra 7:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1. *wansati* (yi humelela ka 3); *munhu*; *Risuna* (yi humelela ka 3) na Risenga (yi humelela ka 3)	50%
2. *nenge* (yi humelela ka 5); *milomu* (yi humelela ka 2) na mahlo (yi humelela ka 3)	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 7, hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 6 laha henhla hi 20 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. Xikombiso: Ntsengo wa tikholokheti to kongomisa eka munhu i 10 leyi hi yi avanyiseke hi 20 swi hi nyika 0. 5 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%.

Nxopaxopo wa tafula ra 7 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla to ringana ta 50% ha yin'we ya tona tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**].

3.2 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma rimba ra [dya...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha*/*leswinene* [-/+]

3.2.1 Nxopaxopo wa xikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa rimba ra [dya...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya leti xopaxopiweke laha henhla eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6

Laha hi nxopaxopa xikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo hanya leti xopaxopiweke laha henhla eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6 Mpimanyiso wa swikhorwisi na tinxaka ta tikholokheti leti nga eka tafula ra 8 laha hansi, hi ti fikelerile hi ku avanyisa rixaka hi xikhorwisi xa tikholokheti swa tafula. *Xik*: 6 hi avanyisa hi 71 i 0. 085.

© University of Venda

Tafula ra 8:

KHOLOKHETI YA XILO XOHANYA	**XIKHORWISI**	**RIXAKA**	**MPIMANYISO**
[*dya leswobiha*] [**-**]	71	6	0. 085
[*dya leswinene*] [**+**]	19	4	0. 211
[*dya leswobiha/leswinene*] [**-/+**]	20	2	0. 1

Tafula ra 8 ri kombeta mpimanyiso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [**dya...**] loko ri kholokheta na tikholokheti ta xilo xo hanya ku vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hilaha ri xopaxopiweke hakona eka matafula ma 2, 4 na 6 (*kumbe ntsengo wa tinomboro ta mahumelelo ma rona eka khophasi leyi ma tsavuriweke eka yona*) na tinxaka kumbe tinomboro ta swikhorwisi ta tikholokheti to hambanahambana ta rimba. Swikombiso swa tikholokhexini ta rimba ra [**dya**...] na tikhlokheti ta xilo xo hanya tanihilaha ti xopaxopiweke eka matafula lama paluxiweke laha henhla hi leswi landzelaka:

(a) [**…***munhu*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha [-]*.
(b) [**…***swa tihosi*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka angulo wo vula *leswinene [+]*.
(c) [**…***Risenga hi mahlo*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* kumbe *leswinene [-/+]*.

Loko hi tlhantlha tafula ra 8 hi kuma leswaku rimba ra [**dya**...] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 6 ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka khophasi leyi xopaxopiwaka, leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 71, kasi rimba ra [**dya**...] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswinene* [**+**] eka tafula ra 8 ma kombisa mbuyelo wa le henhla wa

© University of Venda

tinxaka ta tikholokheti tanihileswi [**dya**...] **+** [**...***leswinene* [**+**] ri humelelaka ni tinxaka ta tikholokheti ta 4 to hambanahambana loko ri pimanisiwa ni swikhorwisi swa tona swa 19. Rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] eka tafula ra 8 ma kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 20. Loko hi khakhuleta rixaka ni mpimanyiso wa xikhorwisi xa tikholokheti hi kuma nkombiso wa ku hambana ka le ndzeni ka rimba. Leswi swi seketela hi Marco (2000:67) loko a ku: "*We calculate the type/token ratio of the collocates to obtain an indication of the internal variability of the frame".*

Ntshaho lowu wu seketela leswaku loko hi lava ku kuma ku hambana ka le ndzeni ka rimba hi khakhuleta rixaka ni mpimanyiso wa xikhorwisi. Ku hambana loku ku pima tikholokheti loko ti ri na nhlawulo wa le henhla kumbe ku hambana ka le henhla. Loko nhlayo ya rixaka ra tikholokheti yi ri henhla loko hi yi pimanisa ni nhlayo ya swikhorwisi, swi kombisa ku hambana ka le ndzeni ka le hansi, leswi vulaka leswaku rimba ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona. Mhaka leyi yi tiyisisa hi Marco (2000:67) hi mukhuva lowu: "*When the type figure is high in relation to the token figure, this indicates a low variability, therefore the framework is highly selective of its collocates".*

Hi ntshaho lowu Marco u tshikilela mhaka leyi paluxiweke ya leswaku ntsengo wa le henhla wa rixaka ra tikholokheti loko wu pimanisiwa ni ntsengo wa swikhorwisi, swi kombisa leswaku rimba ri ni nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona. Hi ku komisa swi vula leswaku ku hambana ka le ndzeni ka rimba ku tirhisiwa ku pima loko rimba ri ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona kumbe ri ri na ku hambana lokukulu.

Ku ya hi tafula ra 8 nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya**...] **+** [**...***tikholokheti to vula leswobiha*] [**-**] i 71, kasi tinxaka ta tikholokheti i 6, leswi vulaka leswaku ku ni hambana ka le ndzeni ka le henhla ka rimba tanihilaha ntshaho wa Marco wu kombisaka hakona laha henhla, naswona rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona to hambana lokukulu. Nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya**...] **+** [**...***tikholokheti to vula leswinene*] [**+**] i 19, kasi tinxaka ta tikholokheti i 4, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le hansi ka rimba, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa tikholokheti ta rona wa le henhla to hambana lokukulu. Nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya**...] **+**

© University of Venda

[**...***tikholokheti to vulaleswobiha/leswinene*] [**-/+**] i 20, kasi tinxaka ta tikholokheti i 2, leswi vulaka leswaku na le ka tona tanihi le ka tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla ka rimba, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu.

3.3 Nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6

Laha hi xopaxopa vutsakeri bya tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke eka 3.6.2 laha henhla. Tafula ri aviwa hi tinxaka ta *tsevu* ta tikholokheti eka kholomo yo sungula, kholomo ya vumbirhi yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], kholomo ya vunharhu yi xaxameta tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**], ivi kholomo ya vumune yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]. Ehansi ka rixaka rin'wana ni rin'wana hi kombisa ntsengo wa tikholokheti ni tiphesente ta tona, kasi ehansihansi ku va ku ri ni ntsengontalo wa tikholokheti hinkwato ta angulo wun'wana ni wun'wana.

Tafula ra 9:

Rixaka ra Kholokheti	***Kholokheti yo vula leswobiha [-]***	***Kholokheti yo vula leswinene [+]***	***Kholokheti yo vula leswobiha / leswinene [-/+]***
Munhu	*munhu* (yi humelela ka 4); *Rifuwo* (yi humelela ka 2; *Honisi* (yi humelela ka 10;	*n'wini* (yi humelela ka 5); *ya yena* (yi humelela ka 1)	*wansati* (yi humelela ka 3); *Risuna* (yi humelela ka 3); *munhu* (yi humelela ka 1) na *Risenga* (yi humelela ka 3)
Ntsengo	**16/17**	**6/19**	**10/20**

© University of Venda

Phesente	**23%**	**32%**	**50%**
Vanhu	Valoyi (yi humelela ka 3)	*tihosi* (yi humelela ka 5)	0
Ntsengo	**3/71**	**5/19**	**0/20**
Phesente	**4%**	**26%**	**0%**
Swirho swa miri	*Swirhendze* (yi humelela ka 10); *nhompfu* (yi humelela ka 2); *mbilu* (yi humelela ka 4); *milomu* (yi humelela ka 2)	*mabyongo* (yi humelela ka 1); *nhloko* (yi humelela ka 3); *mandla* (yi humelela ka 2) na *mavoko* (yi humelela ka 1)	*nenge* (yi humelela ka 5); *milomu* (yi humelela ka 2) na *mahlo* (yi humelela ka 3)
Ntsengo	**18/71**	**7/19**	**10/20**
Phesente	**25%**	**37%**	**50%**
Swimilani	*enkakeni* (yi humelela ka 4); *byanyi* (yi humelela ka 1) *nyala* (yi humelela ka 1)	0	0
Ntsengo	**6/71**	**0/19**	**0/20**
Phesente	**9%**	**0%**	**0%**
Switsotswana	*tinhwala/mataya* (yi humelela ka 3); *nhwala/taya* (yi humelela ka 1);		0

© University of Venda

	nsikiti (yi humelela ka 2); *mahele* (yi humelela ka 6); *tinsikiti* (yi humelela ka 1)		
Ntsengo	**13/71**	**0/19**	**0/20**
Phesente	**18%**	**0%**	**0%**
Swiharhi, swifuwo, swikokovi na swinyenyana	*makoti* (yi humelela ka 2); *tihanci* (yi humelela ka 7); *ndlopfu* (yi humelela ka 1); *nhwari* (yi humelela ka 1); naxona (yi humelela ka 4)	*tingwenya* (yi humelela ka 1)	
Ntsengo	**15/71**	**1/19**	**0/20**
Phesente	**21%**	**5%**	**0%**
Ntsengontalo	***71***	***19***	***20***

Ku ya hi tafula leri, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya, rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka ku vula *munhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 50% leti kumiweke hi ku avanyisa 10 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 20 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 50%. Rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi rona ri humelelaka hi vutsakeri bya le hansi, hikuva ri humelela hi 23% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 16 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 71 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 23%.

© University of Venda

Tafula leri ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula *vanhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi wona wu humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 26%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/**+**] hi 0%.

Ku ya hi tafula leri, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *swirho swa miri* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphensete ta 50%, kasi tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti nga ni vutsakeri bya xiyimo xa le hansi tanihileswi ti humelelaka hi 25%.

Tafula ra 9 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka ku vula *swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ti humelelaka hi 9%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene hi 0%.

Nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *switsotswana* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla eka tafula ra 9 i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta 18%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0%.

Vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vulavula hi *swiharhi**I**swifuwo**I**swikokovi* na *swinyenyana* eka tafula ra 9 byi kombisa leswaku tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 21%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ma xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

© University of Venda

3.4 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+]

3.4.1 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli 'dya' na tikholokheti ta xilo xo hanya ya tinhlamuselo to vula *leswobiha* [-]

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswobiha* [-] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 9 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku endla van'wana nsele, *xik*: Kombi u **dya** *Honisi swirhendze*; swo vulavula hi ku endla swiyila, *xik*: Khumbuka u **dya** a hlola ndlopfu; swo vulavula hi nandzu, *xik*: Winile u **dya** *xa munhu*; swo vulavula hi vuloyi, *xik*: Manana u **dya** *hi valoyi*; swo vulavula hi khombo, *xik*: Kokwana u **dya** ***hi*** *makoti*; swo vulavula hi vusiwana/ku xaniseka, *xik*: Khanyisa u **dya** *tinhwala*; swo vulavula hi ku vaviseka emoyeni/vavisa, *xik*: Bumani u **dya** *nyala*; swo vulavula hi ku tumbela, *xik*: Hlayiseka u **dya** *a sula milomu*; swo vulavula hi ku tharisa, *xik*: Xigangu xi **dya** *mbilu*.

Xin'wana lexi hi xi kumeke, hileswaku swivulavulelo swo kongomisa eka xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *munhu*]; riendli **+** riviti **+** riviti, *xik*: [**dya** *Rifuwo mantanyula*], riendli **+** ripfunetariendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *a tumbeta nhompfu*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xa munhu*]; riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *hi valoyi*] na riendli **+** risivi **+** riengeteri ra ndhawu, *xik*: [**dya** *naxo enkakeni*].

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *munhu*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *a tumbeta nhompfu*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *Rifuwo mantanyula*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *hi valoyi*].

Ku kumiwile ni leswaku riendli [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [-] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

© University of Venda

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tipatironi ta swivulavulelo swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**] ti va ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, kambe xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Muntshwa u **dya** *munhu*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka yo hambana ni ya swivulavulelo swin'wana leswi xopaxopiweke laha henhla: *[[Muntshwa]] tlhariheta [[munhu un'wana = [-]]].*

Hi kumile leswaku tafula ra 2 ri paluxa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 leti kongomisa eka ku vula *munhu* hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 19/71 (khumekaye xa makumenkombon'we) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Hi tlhelo tafula ra 2 ri kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 5 leti kongomisa eka ku vula *swimilani*, hi tona leti nga taliki ku humelela ngopfu ni rimba ra [**dya**…] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 7/71 (nkombo xa makumenkombon'we).

Hi lemukile leswaku nxopaxopo wa tafula ra 3 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ku nga tona ti humelelaka hi ntsengo wa tiphesente ta le henhla ta 27% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 3 ri humesela erivaleni leswaku tikholokheti ta nomboro ya 4 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 9% eka tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] tanihi mapfaleriwa ma tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**].

3.4.2 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli 'dya' na tikholokheti ta xilo xo hanya ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [+]

Mbuyelo lowu kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswinene* [**+**] ti aviwa hi swiyengentsongo swa 4 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku ehleketa, *xik*: Buwa u **dya** *mabyongo*; swo vulavula hi ku avelana, *xik*:

© University of Venda

Ndzalama u **dya** *na n'wini wa mukwana*; swo vulavula hi ku dya swa nyuku, *xik*: Nkhensani u **dya** *swa mandla* na swo vulavula hi ku dyela, *xik*: Makhosani u **dya** *swa tihosi*.

Hi lemukile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *mabyongo*]; riendli **+** risivi **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *na n'wini wa mukwana*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *nhloko ya njiya*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *swa mandla*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: [**dya** *mavoko ya yena*] na riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *ni tingwenya*].

Hi tlherile ndzi kuma leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *mabyongo*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *na n'wini wa mukwana*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *mavoko ya yena*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *swa mandla*].

Hi thumbile leswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].*

Xin'wana lexi hi xi kumeke hileswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana, *xik*: *[[Buwa]] ehleketa [[swilo ngopfu = [+]]]*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tafula ra 4 ri kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 to kongomisa eka ku vula *munhu/vanhu*, hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 11/19 (*khumen'we xa khumekaye*) lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti

© University of Venda

ta nomboro ya 5 tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 1/19 (*n'we xa khumekaye*).

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku tafula ra 5 ri kombisa leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla i ta nomboro ya 2 hi 58%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi i ta nomboro ya 5 hi 5% eka rimba ra [**dya**…] miangulo yo vula *leswinene* [**+**].

3.4.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli 'dya' na tikholokheti ta xilo xo hanya swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [-/+]

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 5 leswi nga laha hansi: Swo vulavula hi ku endla timhaka ta swa masangu, *xik*: Wanuna u **dya** *wansati*; swo vulavula hi ku tiendla xigalani, *xik*: Xihluke u **dya** *hi munhu*; swo vulavula hi ku baleka/cina ngopfu, *xik*: Butibuti u **dya** *nenge*; swo vulavula hi vurivata/ku tiphina, *xik*: Ndzivalelo u **dya** *a xipa milomu* na swo vulavula hi ku navela ka rivengo/rirhandzu, *xik*: Muthavini u **dya** *Risenga hi mahlo*.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 4 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *wansati*]; riendli **+** rihlamuseri; *xik*: [**dya** *hi munhu*]; riendli **+** ripfuneta riendli **+** riviti; *xik*: [**dya** *a xipa milomu*] na riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *Risenga hi mahlo*].

Ku tlherile ku kumiwa leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *wansati*]; kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *hi munhu*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *a xipa milomu*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *Risenga hi mahlo*].

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti

© University of Venda

yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].*

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Xinghizani]] hleva/endla [[Risuna/swa masangu na Risuna = [-/+]]]* i patironi ya xiyoxe ya xivulavulelo xa Xinghizani u **dya** *Risuna*.

Xin'wana lexi lemukiweke, hileswaku tafula ra 6 ri paluxa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti tala ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikuva ti humelela hi ntsengo wa le henhla wo ringana wa 10/20 (*khume xa makumembirhi*) ha yin'we ya tona.

Ku tlherile ku xiyiwa leswaku tafula ra 7 ri kombisa leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula hinkwato i ta tinomboro ta 1 na 2 tanihileswi ti humelelaka hi 50% ha yin'we ya tona eka rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

3.4.4 Mikumisiso ya mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [dya…] loko ri kholokheta na tikholokheti ta xilo xo hanya ku vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+]

Hi kumile leswaku tafula ra 8 ri kombisa leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 6 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku rimba ri na nhlawulo le hansi wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 71.

Xin'wana lexi tlheleke xi kumiwa, hileswaku tafula ra 8 ri paluxa leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 4 to hambanahambana loko ri pimanisiwa ni

© University of Venda

swikhorwisi swa tikholokheti ta rona swa 19 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu.

Hi lemukile leswaku tafula ra 8 ri humesela erivaleni leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta 2 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] laha, loko hi pimanisa tikholokheti ta rona na swikhorwisi swa rona swa 20 swi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa tikholokheti ta rona wa le hansi ta ku hambana lokukulu.

3.4.5 Mikumisiso ya tafula ra 9 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha*/*leswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 3.1.2, 3.1.4 na 3.1.6

Ku thumbiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya wa tafula ra 9 wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti to vula *munhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hi 50%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi hi 23%.

Ku kumekile leswaku tafula ra 9 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *vanhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 26%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku ku ya hi tafula ra 9, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *swirho swa miri* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 50%, kasi tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi hi 25%.

© University of Venda

Ku lemukiwile leswaku tafula ra 9 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 9%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene hi 0%.

Ndzi kumile leswaku nxopaxopo wa tafula ra 9 wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *switsotswana* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 18%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0%.

Ku paluxiwile leswaku tafula ra 9 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulaka *swiharhi/swifuwo/swikokovi* na *swinyenyana* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 21%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 0%.

3.5 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka mianguloyo vula *leswobiha* [-]

Patironi ya swivulavulelo leswi xopaxopiwaka laha hansi hi ku angarhela yi kombisiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

(xxxvii) [[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha [-]]]

Patironi ya (xxxvii) yi kombisa leswaku maviti ma *munhu/vanhu* lama nga endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ya va ya yimela nhlokomhaka, hikuva hi wona ma endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli **dya**. Riendli **dya** ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *munhu/vanhu*, kasi swiangi swa xikwere swimbirhi eka *nchumu* swi hlamusela/vula sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi ku nga muxaka wa xisemantiki na nhlamuselo ya xisemantiki. Muxaka wa xisemantiki ku kongomisiwa eka michumu leyi dyiwaka hi

© University of Venda

munhu/*vanhu* yo hambanahambana, kasi *nhlamuselo ya xisemantiki* i nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula *leswobiha* [**-**] hi ku angarhela ya tikholokhexini ta riendli [**dya**...] loko ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swikombiso swa nomboro ya 30 – 69 laha hansi ti andlariweke kona, ku nga ri yo vula *ku dya* ka ntolovelo.. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku michumu leyi dyiwaka yo hambanahambana yi kongomisa eka ku vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere swimbirhi.

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi vuloyi

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

30.(a) Dlayani u **dya** *korovela*. (Malungana, 1997: 94)

(b) Hlulani u **dya** *chefu*. (Xi fana na Ntsanwisi, 1968: 52 na 73 xa **ku dyisa**; Bila na Marhanele, 2016: 96 xa **ku dyisa**/**dyisiwa**)

(c) Tshiketani u **dya** *xiganama*. (Xi fana na Ntsanwisi, 1968: 52 na 73 xa **ku dyisa**; Bila na Marhanele, 2016: 96 xa **ku dyisa**/**dyisiwa**)

(d) Wanuna u **dya** *xidyiso*. (Ntsanwisi, 1968: 72)

(e) Zivuko u **dya** *xikanyula*. (Xi fana na xa Bila na Marhanele, 2016: 94 xa **ku dyisiwa xikanyula**)

Xivulavulelo xa Dlayani u **dya** *korovela*, nhlamuselo ya xona hi ku kongomisa ya kholokhexini ya [**dya** *korovela*] yi vula leswaku Dlayani u dyisiwa mirhi yo huma etin'angeni leswaku a va xiphunta/xidlayela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku phuntisa [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokheniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *korovela* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva ku dya loku ku vuriwaka hi loku ko dya swakudya leswi nga cheriwa mirhi. Eka muxaka lowu wa kholokhexini riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *korovela* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulavulelo xa 30(a) xi yimela hi kholokhexini ya patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxviii) [[Dlayani]] dya [[mirhi yo phuntisa = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (xxxviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Dlayani* leri nga endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*, kasi riendli dya ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi riviti *Dlayani*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa *mirhi yo phuntisa* i xiendliwa, hikuva mhaka leyi endliwaka hi *Dlayani* yi humelela eka xona. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku riviti *mirhi* na riengetelo *yo phuntisa*. Mfungho wa [**=**] endzeni ka swiangi lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku kombisa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

Xivulavulelo xa Hlulani u **dya** *chefu*, hi ku kongomisa kholokhexini ya xona ya [**dya** *chefu*] yi vula leswaku Hlulani u dya swakudya leswi cheriweke murhi wo dlaya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, tanihileswi yi paluxaka mhaka yo chelela [**-**]. Rixaka leri ra kholokhexini ri vitaniwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka tanihi tshaku ra kholokhexini na *chefu* leri nga xiendliwa lexi tirhaka tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hakona a hi lokunene i ko fambelana ni rifu. Matirhiselo ya riendli **dya** na riviti *chefu* a hi ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 30(b) xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xxxix) [[Hlulani]] dya [[swakudya swo cheriwa murhi wo dlaya = [-]]]

Patironi ya (xxxix) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hlulani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli dya i xiendlo, hikuva hi rona ri paluxaka leswi *Hlulani* a swi endlaka. Xiphemu xa *swakudya swo cheriwa murhi wo dlaya* i xiendliwa, hikuva hi xona muamukeri wa xiendlo lexi endliwaka hi *Hlulani*. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *swakudya* na riengetelo *swo cheriwa murhi wo dlaya*. Kasi, mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi kombisiwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Tshiketani u **dya** *xiganama*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *xiganama*] yi vula leswaku Tshiketani u dya swakudya leswi nga cheriwa murhi wo dlaya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku chelela [**-**]. Kholokhexini leyi yi thyiwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xiganama* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini ya muxaka lowu riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *xiganama* hi ndlela yo ka yi nga tolovelakangi ku humelerisa nhlamuselo yo gila. Xivulavulelo xa 30(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xl) [[Tshiketani]] dya [[swakudya swo cheriwa murhi wo dlaya = [-]]]

Patironi ya (xl) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Tshiketani* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *dya,* kasi riendli dya ri va ri kha ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Tshiketani. Xiphemu xa *swakudya swo cheriwa murhi wo dlaya* lexi landzelaka riendli i xivulwahava xa riviti lexi yimela xiendliwa. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi riviti *swakudya* na riengetelo *swo cheriwa murhi lowu dlayaka*. Mfungho lowu landzelaka xiendliwa wa **=** wu kombisa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Wanuna u **dya** *xidyiso*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *xidyiso*] yi vula leswaku wanuna u dya swakudya swo cheriwa murhi wo phuntisa. Nhlamuselo leyi yi kongomisa eka *leswobiha*, hikuva yi boxa mhaka yo chelela [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswaku yi vaka yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xidyiso* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hakona a hi lokunene i ka vuloyi, naswona riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *xidyiso* eka xiyimo xo ka xi nga ri xa ntolovelo. Xivulavulelo xa 30(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xli) [[Wanuna]] dya [[swakudya swa murhi wo phuntisa = [-]]]

© University of Venda

Patironi xa (xli) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *wanuna* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli dya rona ri va ri ri xiendlo lexi wanuna a xi endlaka, kasi xiphemu xa *swakudya swa murhi wo phuntisa* i xiendliwa, hikuva hi xona muamukeri wa leswi wanuna a swi endlaka. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi riviti *swakudya* na rifuwi *swa murhi wo phuntisa*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Zivuko u **dya** *xikanyula*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *xikanyula*] yi vula leswaku Zivuko wa loyiwa hi valoyi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi vuloyi [**-**]. Kholokhexini leyi yi thyiwa kholokhexini ximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xikanyula* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, hikuva riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *xikanyula* ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 30(e) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xlii) [[Valoyi]] loya [[Zivuko = [-]]]

Patironi ya (xlii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *valoyi* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri humelerisaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *loya*. Riendli *loya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi valoyi, kasi riviti *Zivuko* i xiendliwa, hikuva hi yena a loyiwaka hi valoyi. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

31.(a) Mufana u **dya** *rhambu ra xibodze*. (Bila na Marhanele, 2016: 570; Ngobeni, 2004: 75)

(b) Tshikani u **dya** *rhambu ra gama*. (Ngobeni na Malungana, 2006: 71)

Xivulavulelo xa Mufana u **dya** *rhambu ra xibodze*, nhlamuselo ya xiyoxe ya kholokhexini ya [**dya** *rhambu ra xibodze*] yi vula leswaku mufana u dya xilo lexi dlayaka. Nhlamuselo

© University of Venda

leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku dya nchumu lowu dlayaka [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *rhambu ra xibodze* lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *rhambu* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ra xibodze* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Xivangelo xo va kholokhexini yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva swa koteka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *rhambu*] leswi vulaka nchumu lowu nga ni khombo [**-**] na [**dya** *ra xibodze*] leswi humelerisaka nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku dya swilo leswi dlayaka [**-**], hikuva yi va yi kha yi katsa na riviti rhambu endzeni ka yona hambiloko ri nga tsariwangi. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hakona a hi kona ko hoxa rhambu ra xibodze enon'weni ri dyiwa. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *rhambu ra xibodze* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 31(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xliii) [[Mufana]] dya [[xilo lexi dlayaka = [-]]]

Patironi ya (xliii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mufana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi riviti mufana. Xiphemu xa *rhambu ra xibodze* lexi kumekaka endzhaku ka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere i xiendliwa, hikuva hi xona xi humeleriwaka hileswi mufana a swi endlaka. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *xilo* na riengetelo *lexi dlayaka*. Mfungho lowu landzelaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Tshikani u **dya** *rhambu ra gama*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *rhambu ra gama*] yo kongoma xi vula leswaku Tshikani u dya nchumu lowu dlayaka. Nhlamuselo leyi na yona yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi ku dya swakudya leswi nga na chefu [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, leswi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *rhambu* ra gama lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti rhambu leri nga xiendliwa xo

© University of Venda

kongoma na rifuwi *ra gama* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva swa koteka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *rhambu*] ku dya xilo lexi nga ni khombo [**-**] na [**dya** *ra gama*] leyi vula swo fana na ku dya rhambu, hikuva yin a nhlamuselo ya le ndzeni yo katsa na rhambu na loko ri nga tsariwangi. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya swilo leswo ka swi ri kahle leswi dlayaka. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *rhambu ra gama* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 31(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xliv) [[Tshikani]] dya [[nchumu lowu dlayaka = [-]]]

Patironi ya (xliv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Rito *Tshikani* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli **dya**. Riendli dya ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi riviti Tshikani. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *nchumu lowu dlayaka* i xiendliwa, hikuva leswi endlekaka swi humelela eka xona. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *nchumu* na riengetelo *lowu dlayaka*. Mfungho wa [**=**] endzhaku ka xiendliwa wu yimela leswaku patironi ya nhlamuselo leyi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi nandzu

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

32.(a) Akani u **dya** *khona*. (Malungana, 1997: 68)

(b) Makhamba ya **dya** *murhi/mirhi*. (Ntsanwisi, 1968: 58 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94

(c) Mukhacani u **dya** *nandzu*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

(d) Xigevenga xi **dya** *tiko*. (Ntsanwisi, 1968: 72)

Xivulavulelo xa Akani u **dya** *khona*, nhlamuselo ya xona ya xiyoxe ya kholokhexini ya [**dya** *khona*] yi vula leswaku Akani wa tsutsuma/famba hi xikongomelo xo chava swin'wana tanihi khamba loko ri vona maphorisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku baleka milandzu [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli dya leri

© University of Venda

yimelaka tshaku ra kholokhexini na riviti khona leri yimelaka kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gega, hikuva khona a hi swakudya kutani a yi dyiwi. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *khona* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 32(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xlv) [[Akani]] tsutsuma [[maphorisa = [-]]]

Patironi ya (xlv) yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Akani* i nhlokomhaka, hikuva hi yena a endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tsutsuma*. Riendli *tsutsuma* i xiendleko lexi Akani a endlaka xona. Xiphemu xa *maphorisa* i riviti leri yimela xiendliwa tanihiloko ku ri rona xivangelo xo tsutsuma. Mfungho wa [**=**] endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Makhamba ya **dya** *murhi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *murhi*] yi vula leswaku vakanganyisi va kumiwile kutani va khomiwile. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka vukanganyisi [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *murhi* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa ivi swi mitiwa. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *murhi* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 32(b) xi yimela patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xlvi) [[Maphorisa]] kumile [[vakanganyisi = [-]]]

Patironi ya (xlvi) hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *maphorisa* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka ri riendli *kumile*. Riendli *kumile* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *maphorisa*, kasi xiphemu lexi landzelaka riendli xa *vakanganyisi* xi yimela xiendliwa, hikuva hi xona xi amukelaka mhaka leyi

© University of Venda

vuriwaka hi riendli. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi humelerisa angulo wo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivuvulavulelo xa Mukhacani u **dya** *nandzu*, nhlamuselo ya xona yo kongomisa ya kholokhexini ya [**dya** *nandzu*] yi vula leswaku Mukhacani u voniwa nandzu ehubyeni ya nawu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku va munhu a kumeka a ri ni nandzu [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva eka yona ku xaxametiwile swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nandzu* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhe na riviti *nandzu* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva nandzu a hi swakudya kutani a wu dyiwi. Xivulavulelo xa 32(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xlvii) [[Mukhacani]] voniwa [[nandzu = [-]]]

Patironi ya (xlvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Mukhacani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi paluxiwaka hi riendli *voniwa*. Riendli *voniwa* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Mukhacani*. Xiphemu xa *nandzu* xi yimela xiendliwa, hikuva leswi endliwaka lexi nga rivitaswianakanyiwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Xigevenga xi **dya** *tiko*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *tiko*] yi vula leswaku xigevenga xi baleka/tsutsuma maphorisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka ku tsutsuma maphorisa [**-**]. Kholokhexini leyi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *tiko* leri tirhaka tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *tiko* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 32(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(xlviii) [[Xigevenga]] baleka [[maphorisa = [-]]]

Patironi ya (xlviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *xigevenga* ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli baleka. Riendli *baleka* ri tirhe tanihi xiendlo lexi xigevenga xi endlaka xona. Xiphemu xa *maphorisa* xi va xi tirhe tanihi xiendliwa, hikuva xigevenga xi baleka hi ku chava wona. Mfungho wa [**=**] wu tirhe tanihi xiyimelo xo vula leswaku patironi leyi yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlayi**

33. Ngenji yi **dya** *kan'we*. (Bila na Marhanele, 2016: 487 na 859; Thuketana, 1991: 87)

Xivulavulelo xa Ngenji yi **dya** *kan'we*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *kan'we*] yi vula leswaku loko u lomba swo karhi u nga tlherisi a wu nga ha lombiwi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi vumbabva [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva eka yona ku tirhisiwile swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *kan'we* leri nga xiendliwa lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhile na riviti *kan'we* eka xiyimo xo ka xi nga ri xa ntolovelo, naswona nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hakona a hi kona ko hoxa swakudya enon'weni. Xivulavulelo xa 33 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xlix) [[Mulombi]] lombi [[nchumu mulombiwa = [-]]]

Patironi ya (xlix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mulombi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *lombi*. Riendli lombi ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi mulombi, kasi xiphemu lexi landzelaka riendli xa *nchumu mulombiwa* i xiendliwa hikuva hi xona xi humeleriwaka hi mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi maviti mambirhi, ku nga *nchumu* na *mulombiwa*. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

34.(a) Mafitlo u **dya** *hi misava*. (Xa fana na xa Ntsanwisi, 1968 laha hansi eka 34.(b))

(b) Malwandla u **dya** *hi nandzu*. (Ntsanwisi, 1968: 44 na 71)

(c) Vulani u **dya** *hi mhaka*. (Shabangu, 2006: 126)

Xivulavulelo xa Mafitlo u **dya** *hi misava*, nhlamuselo ya xona yo kongomisa ya kholokhexini ya [**dya** *hi misava*] yi vula leswaku Mafitlo u kumiwa a ri ni nandzu ehubyeni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi boxaka mhaka ya ku voniwa nandzu ehubyeni [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi misava* lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xivulwahava lexi xa riviti i rihlamuseri leri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *misava*. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hikuva swa koteka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi hi [**dya** *hi misava*] leyi boxiweke laha henhla na [**dya** *misava*] leswi vulaka ku hluleka/ku va ni nandzu [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ko toloveleka ka ku hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa kutani swi mitiwa. Eka kholokhexini ya rixaka leri riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *hi misava* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 34(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(l) [[Vanhu]] vona [[Mafitlo nandzu = [-]]]

Patironi ya (l) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Vanhu* i nhlokomhaka, hikuva hi vona vaendli va mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *vona*. Riendli vona ri yimela xiendlo lexi vanhu va xi endlaka, kasi xiphemu lexi landzelaka riendli xa xivulwahava xa riviti *Mafitlo nandzu* i xiendliwa, hikuva hi xona xi humeleriwaka hi leswi hlamuseriwaka hi riendli. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku boxa leswaku patironi ya nhlamuselo leyi ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Malwandla u **dya** *hi nandzu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *hi nandzu*] yi hlamusela leswaku Malwandla u voniwa nandzu

© University of Venda

ehubyeni ya nawu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku voniwa nandzu [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swinharhu swo tanihi hi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi nandzu* lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *nandzu* lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Swa koteka leswaku eka kholokhexini leyi ku huma kholokhexini ya vumbirhi ya [**dya** *nandzu*] leyi vulaka ku endla xikweleti. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa, kambe yi kongomisa eka ku vula ku voniwa nandzu. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *hi nandzu* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 34(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(li) [[Huvo]] vona [[Malwandla nandzu = [-]]]

Patironi ya (li) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Huvo* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *vona*. Riendli *vona* leri taka endzhaku ka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi huvo. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Malwandla nandzu* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi rivitavito *Malwandla* na rivitaswilo *nandzu*. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi tlhantlhiwaka yi kongomisaka eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Vulani u **dya** *hi mhaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *hi mhaka*] yi paluxa leswaku Vulani u voniwa nandzu ehubyeni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku va munhu a voniwa nandzu. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi mhaka* leri nga xiendliwa ri tlhela ri ri kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi ku nga ha huma kholokhexini ya vumbirhi ya [**dya** *mhaka*] leyi vulaka ku va ni nandzu. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka

© University of Venda

ntolovelo ko hoxa mhaka enon'weni yi dyiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri kumeka ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *hi mhaka* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 34(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lii) [[Huvo]] vona [[Vulani nandzu = [-]]]

Patironi ya (lii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti huvo i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *vona*. Riendli *vona* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *huvo*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Vulani nandzu* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa rivitavito *Vulani* na rivitaswianakanyiwa *nandzu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

35. Zava u **dya** *xinkwa xa galachani*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa Zava u **dya** *xinkwa xa galachani*, nhlamuselo ya xona yo kongoma ya kholokhexini ya [**dya** *xinkwa xa galachani*] yi paluxa leswaku Zava u tivangela nandzu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi nandzu lowu munhu a ngo tivangela [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *xinkwa xa galachani* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti xinkwa leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi xa galachani leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Leswi endlaka leswaku kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *xinkwa*] leswi vulaka ku hanya vutomi bya le henhla na [**dya** *xa galachani*] leswi humelerisaka nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku tivangela nandzu [**-**], hikuva yi va yi katsa na *xinkwa* hambiloko xi nga nga tsariwangi. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa ivi swi mitiwa. Eka kholokhexini

© University of Venda

leyi riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *xinkwa xa galachani* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 35 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(liii) [[Zukwa]] tivangela [[nandzu = [-]]]

Patironi ya (liii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Rito *Zukwa* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *tivangela*. Riendli *tivangela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi riviti *Zukwa*. Riviti *nandzu* endzeni ka swiangi swa xikwere i xiendliwa, hikuva leswi endliwaka swi humelela eka rona. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi ya nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**]

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riengeteri**

36.(a) Khamba ri **dya** *ehansi*. (Bila na Maranele, 2016: 93; Shabangu, 1996: 187, 334 na 349; Shabangu, 2006: 107 na 224; Manganyi, 1995: 74; Malungana, 1997: 106; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 200; Lambane na Mthombeni, 2014: 206)

(b) Vongani u **dya** *emakambeni/ematlukeni*. (Malungana, 1999: 103; Magagane, 2004: 96)

Xivulavulelo xa Khamba ri **dya** *ehansi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *ehansi*] yi vula leswaku khamba ra tsutsuma/ baleka/ nyengeleta/ nyamalala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka ku baleka milandzu [-]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riengeteri ra ndhawu *ehansi* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ehansi a ku dyiwi. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riengeteri *ehansi* hi mukhuva wo ka wu nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 36(a) xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(liv) [[Khamba]] balekela [[n'winyi wa vhengele = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (liv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *khamba* hi rona nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *balekela*. Riendli balekela ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi nhlokomhaka. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *n'winyi wa vhengele* i xiendliwa, hikuva hi xona muamukeri wa leswi vuriwaka hi riendli. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *n'winyi* na rifuwi *wa vhengele*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku hlamusela leswaku patironi ya nhlamuselo leyi ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Vongani u **dya** *emakambeni/ematlukeni*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *emakambeni*] yi vula leswaku Vongani u tekeriwa leswi n'wi faneleke kumbe Vongani u tlanga hi nkateko lowu n'wi weleke. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha, hikuva yi paluxa mhaka y ova munhu a tekeriwa swo karhi [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riengeteri *emakambeni* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi vuli swona leswaku Vongani u dya swo karhi leswi nga ehenhla ka makamba. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri tirhisiwile ni riengeteri *emakambeni* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 36(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lv) [[Vanhu]] tekela [[Vongani leswi swi n'wi faneleke = [+]]]

Patironi ya (lv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Rito *vanhu* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tekela*. Riendli *tekela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi vanhu. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Vongani leswi swi n'wi faneleke* i xiendliwa, lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *Vongani* na riengetelo *leswi swi n'wi faneleke*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + riengeteri**

37. Rimbilani u **dya** *timbuva exikambelweni*. (Malungana, 1998: 71)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Rimbilani u **dya** *timbuva exikambelweni*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *timbuva exikambelweni*] yi vula leswaku Rimbilani u tsala xikambelo a ri karhi a yivela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku yivela exikambelweni. Muxaka lowu wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *timbuva exikambelweni* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *timbuva* leri nga xiendliwa xo kongoma na riengeteri *exikambelweni* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku yivela, ku nga ri ku dya ka xiviri. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *timbuva exikambelweni* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 37 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lvi) [[Rimbilani]] yivela [[xikambelo = [-]]]

Patironi ya (lvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Rimbilani* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *yivela*. Riendli *yivela* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Rimbilani*. Xiphemu xa riviti *xikambelo* xi yimela xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

38.(a) Hahani u **dya** *mbuti ya n'anga*. (Marhanele, 1981: 136; Mabunda, Mabunda na Nkuzana, 1991: 43; Mkhari na Shikwambana, 1988: 169; Malungana, 2005: 100)

(b) Mafemani u **dya** *mbuti ya mavendze*. (Thuketana, 1991: 81; Magagane, 2004: 96; Bila na Marhanele, 2016: 94)

(c) Tatana u **dya** *mpfundla wa le rihlampfini. (Thuketana, 1991: 80; Magagane, 2004: 88; Malungana, 2006: 66; Nkuna, 2007: 25)*

Xivulavulelo xa Hahani u **dya** *mbuti ya n'anga*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *mbuti ya n'anga*] hi ku kongomisa yi vula leswaku Hahani u le enandzwini lowukulu swinene.

© University of Venda

Nhlamuselo yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku va enandzwini [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *mbuti ya n'anga* lexi nga kholokheti ya kholokexini, lexi xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *mbuti* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya n'anga* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi ku [**dya** *mbuti*] leyi vulaka ku tshama u karhi u humelela hi *leswobiha* [**-**] na [**dya** *ya n'anga*] leyi vulaka ku va enandzwini, hikuva xitwananisi *ya* xi yimela mbuti. [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya mbuti enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tirhisiweke ni rifuwi *mbuti ya n'anga* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 38(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lvii) [[Hahani]] u le [[enandzwini lowukulu = [-]]]

Patironi (lvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Hahani* hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *u le*. Riendli *u le* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *hahani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *u le* xa *enandzwini lowukulu* xi tirha ku va xiendliwa lexi nga xivulwahava xa vundhawu. Xivulwahava lexi xi tlhela xi aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *enandzwini* na rihlawuri *lowukulu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisaka eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku tlhantlhiweni yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Mafemani u **dya** *mbuti ya mavendze*, hi ku angarhela xi vulavula hi *leswobiha* [**-**], kasi nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *mbuti ya mavendze*] hi ku kongomisa yi vula leswaku Mafemani u pfumela mhaka leyi eku sunguleni a kaneta leswaku u yi endlile. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi boxaka mhaka yo amukela nandzu lowu munhu a wu landzula [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *mbuti ya mavendze* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti

© University of Venda

mbuti leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya mavendze* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *mbuti*] leyi vulaka ku kaneta loko u endlile mhaka yo biha [**-**] na [**dya** *ya mavendze*] leyi vulaka ku pfumela loko u endlile mhaka yo karhi. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya mbuti ya mavendze enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *mbuti ya mavendze* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 38(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lviii) [[Mafemani]] pfumela [[mhaka leyi a yi kaneta = [-]]]

Patironi ya (lviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Mafemani* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *pfumela*. Riendli ra *pfumela* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Mafemani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa mhaka leyi a yi kaneta xi xi ri xiendliwa lexi ku nga xivulwahava xa riviti lexi aviwaka hi riviti *mhaka* na riengetelo *leyi a yi kaneta*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Tatana u **dya** *mpfundla wa le rihlampfini*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *mpfundla wa le rihlampfini*] yi paluxa leswaku tatana u kumile leswaku xaka ri n'wi tekela/gawula nsati/rhandzana ni nsati wa yena exihundleni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku gawuriwa ka nsati [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *mpfundla wa le rihlampfini* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *mpfundla* leri nga xiendliwa na rifuwi *wa le rihlampfini* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *mpfundla*] leyi vulaka leswaku tatana u gawuleriwa nsati hi xaka [**-**] na [**dya** *wa le rihlampfini*] leyi

© University of Venda

vulaka ku tatana u kumile leswaku xaka ri rhandzana ni nsati wa yena exihundleni [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa ivi swi mitiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na xivuvulwahava xa riviti *mpfundla wa le rihlampfini* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 38(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lix) [[Xaka]] gawula [[tatana nsati = [-]]]

Patironi ya (lix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *xaka* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *gawula*. Riendli *gawula* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi xaka. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *tatana nsati* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *tatana* na riviti *nsati*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku xivulwa patironi leyi hlahluviwaka yi humelerisa angulo wo vula *leswobiha* [**-**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi khombo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

39.(a) Masocha ya **dya** *hi tlharhi*.*(Lexi i xa manguva lama mutsari wa xona a nga tiveki)

(b) N'wana u **dya** *hi mati*. (Ntsanwisi, 1968: 48 na 73; Shabangu, 2007: 85; Lambane na Mthombeni, 2014: 205)

Xivulavulelo xa Masocha ya **dya** *hi tlharhi*, nhlamuselo ya xona yo kongoma ya kholokhexini ya [**dya** *hi tlharhi*] xi vula leswaku masocha ya dlayeteriwa hi swibamu enyimpini. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi khombo ro dlawa [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi tlharhi* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga *hi* lexi nga xitwananisi xa rihlamuseri na riviti *tlharhi*. Lexi endlaka leswaku kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku vumbiwa

© University of Venda

tikholokhexini timbirhi to tanihi hi leyi boxiweke laha henhla na [**dya** *tlharhi*] leswi vulaka ku dlayiwa [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva tlharhi ri hava nomu wo dya hi wona, kutani ku dya loku vuriwaka a hi ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *hi tlharhi* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 39(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lx) [[Masocha]] dlaya [[masocha enyimpini = [-]]]

Patironi ya (lx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *masocha* ri va ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *dlaya* leri yimelaka xiendleko lexi endliwaka hi masocha. Xiphemu xa *masocha enyimpini* xi yimela xiendliwa, hikuva hi wona ya dlayiwaka enyimpini hi masocha lawa ya lwaka na wona. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi tlhantlhiwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa N'wana u **dya** *hi mati*, nhlamuselo ya xona yo kongoma ya kholokhexini ya [**dya** *hi mati*] xi vula leswaku n'wana wa nwela ematini. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi boxaka khombo ro dyiwa hi mati [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hi mati* lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xivulwahava xa riviti lexi xi na swiphemu swimbirhi swa xitwananisi xa rihlamuseri hi na riviti mati. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexini, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi leyi paluxiweke laha henhla na [**dya** *mati*] leswi vulaka ku nwela. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi ka ntolovelo. Eka muxaka lowu wa kholokhexini riendli **dya** ri tirhe na xivulwahava xa riviti *hi mati* hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 39(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxi) [[N'wana]] nwela [[ematini = [-]]]

Patironi ya (lxi) yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *n'wana* ri le ndhawini ya nhlokomhaka, kambe hi rona xiendliwa, hikuva leswi hlamuseriwaka hi riendli *nwela* swi

© University of Venda

humelela eka rona. Riendli nwela ri yimela xiendlo lexi humelelaka n'wana. Xiphemu lexi landzaka riendli nwela xa *ematini* i riviti leri nga endhawini ya xiendliwa, kambe rona i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli nwela. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku boxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riengeteri ra ndhawu**

40. Famandha u **dya** *eka mbhoxani*. (Bila na Marhanele, 2016: 95)

Xivulavulelo xa Famandha u **dya** *eka mbhoxani*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *eka mbhoxani*] xi paluxa leswaku Famandha wa tsaka loko un'wana a ri ekhombyeni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva ku tsaka loko un'wana a ri ekhombyeni a swi kahle [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *eka mbhoxani* lexi nga riengeteri leri nga kholokheti ya kholokhexini. Kholokexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hikokwalaho ka leswi swi kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi leyi boxiweke laha henhla na [**dya** *mbhoxani*] leswi vulaka ku hleka munhu un'wana loko a ri ekhombyeni [**-**]. Nlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka rixaka leri ra kholokhexini riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *eka mbhoxani* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 40 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxii) [[Famandha]] hleka [[un'wana loko a ri ekhomyeni = [-]]]

Patironi ya (lxii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Famandha* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona muendli wa leswi boxiwaka hi riendli *hleka*. Riendli *hleka* rona ri yimela xiendleko lexi Famandha a xi endlaka. Xiphemu xa *un'wana loko a ri ekhombyeni* i xiendliwa, hikuva hi xona xi humeleriwaka hi leswi Famandha a swi endlaka. Xiphemu *un'wana* i risivi, kasi *loko a ri ekhombyeni* i riengetelo. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula xiendlo xo kongomisa eka *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

41. Swigevenga swi **dya** *swo hisa*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Swigevenga swi **dya** *swo hisa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swo hisa*] yo kongoma yi vula leswaku swigevenga swi le khombyeni leswi hi ku angarhela swi vulaka *leswobiha*, hikuva khombo a ri kahle [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na ripfuneta riendli *swo hisa* leri nga kholokheti ya kholokhexini tlhelo xiendliwa, hikuva ri yimela swilo swo karhi. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli ku dya hakunene, kambe yi kongomisa eka ku va swigevenga swi humelela hi swo biha eka vugevenga bya vona. Eka kholokhexini leyi riendli dya ri tirhisiwile na rifuneta riendli *swo hisa* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo xa 41 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxiii) [[Swigevenga]] tihoxa [[ekhombyeni = [-]]]

Patironi ya (lxiii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *swigevenga* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *tihoxa*. Riendli tihoxa ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *swigevenga*. Xiphemu xa *ekhombyeni* i riviti ra vundhawu leri nga xiendliwa, hikuva hi rona ri humelelaka swigevenga. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela mhaka ya leswaku patironi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

42. Mayivani u **dya** *xiphongho xa n'anga*. (Malungana, 1997: 97)

Xivulavulelo xa Mayivani u **dya** *xiphongho xa n'anga*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *xiphongho xa n'anga*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Mayivani u le khombyeni lerikulu swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi khombo [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *xiphongho xa n'anga* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu

© University of Venda

swimbirhi ku nga riviti *xiphongho* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi ***xa n'anga*** leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi eka yona swi nga kotekaka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *xiphongho*] leyi vulaka ku tshama u karhi u humelela hi makhombo [**-**] na [**dya** *xa n'anga*] leyi vulaka ku va u ri ekhombyeni lerikulu ku ya en'angeni [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya xiphongho enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *xiphongho xa n'anga* ri va ri tirhisiwile eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 42 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxiv) [[Mayivani]] u le [[ekhombyeni lerikulu = [-]]]

Patironi ya (lxiv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Mayivani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *u le*. Riendli *u le* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Mayivani*. Xiphemu lexi landzelaka xiendleko xa ekhombyeni lerikulu i xiendliwa lexi tirhaka ku va xivulwahava xa riviti lexi aviwaka hi swiphemu swimbirhi swa riviti *ekhombyeni* na rihlawuri *lerikulu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu va wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni xi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tirhisa/lomba mali

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

43. Tithekisi ti **dya** *ndzhaka*. (Ntsanwisi, 1968: 35 na 72)

Xivulavulelo xa Tithekisi ti **dya** *ndzhaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ndzhaka*] yi vula leswaku tikhekisi ti heta mali ya ndzhaka leyi a siyeriweke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva ta onhaka ivi a tshamela ro tilunghisisa kutani ti heta mali leyi a siyeriweke [**-**]. Kholokhexini leyi yi vitaniwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ndzhaka* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya

© University of Venda

kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva tithekisi ti hava nomu wo dya hi wona, laha ka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *ndzhaka* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 43 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxv) [[Tithekisi]] heta [[mali ya ndzhaka = [-]]]

Patironi ya (lxv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *tithekisi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *heta*. Riendli *heta* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *tithekisi*. Xiphemu xa *mali ya ndzhaka* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *mali* na rifuwi *ya ndzhaka*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wuvula leswaku patironi leyi tlhantlhiwaka yivula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

44. Xingwavila u **dya** *thyaka ra mavoko*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Xingwavila u **dya** *thyaka ra mavoko*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *thyaka ra mavoko*] hi ku kongomisa yi vula leswaku Xingwavila u dya mali hinkwayo leyi a yi tirheleke hi vusopfa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, tanihileswi yi boxaka ku tirhisa mali hi vusopfa [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yiva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *thyaka ra mavoko* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *thyaka* leri nga xiendliwa xo kongoma na xiphemu *ra mavoko* lexi nga rifuwi leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *thyaka*] leyi vulaka ku Xingwavila u dya leswi a swi tirheleke hi vusopfa [**-**] na [**dya** *ra mavoko*] leyi vulaka nhlamuselo ya le ndzeni ya leswaku Xingwavila u dya mihandzu ya mitirho ya yena hi vusopfa, hikuva [**dya** *ra mavoko*] yi yimela thyaka [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa thyaka leri nga emavokweni enon'weni a ri cakunya ivi a ri mita. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri toloveriweke ri tirhisiwile na xivulwahava xa

© University of Venda

riviti *thyaka ra mavoko* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 44 laha henhla xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxvi) [[Xingwavila]] tirhisa [[muholo hi vusopfa = [-]]]

Patironi ya (lxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Xingwavila* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tirhisa*. Riendli tirhisa ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi nhlokomhaka. Xiphemu xa *muholo hi vusopfa* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *muholo* na rihlamuseri *hi vusopfa*. Mfungho wa [**=**] endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi ya nhlamuselole yi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

(e) Swivulavulelo swo vulavula hi rivilo/matlotlo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

45. Ntwanano u **dya** *vhilwa*. (Malungana, 1997: 68)

Xivulavulelo xa Ntwanano u **dya** *vhilwa*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vhilwa*] yi vula leswaku Ntwanano u chayela movha hi rivilo ro tlula mpimo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva ku chayela hi rivilo ro hundza mpimo swi ni khombo [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *vhilwa* leri nga xiendliwa lexi tirhaka tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva vhilwa a ri dyiwi, ko va leswaku eka kholokhexini [dya vhilwa] riendli **dya** ri kumeka ri tirhisiwile na riviti *vhilwa* eka xiyimo xo ka xi nga ri xa ntolovelo. Xivulavulelo xa 45 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxvii) [[Ntwanano]] chayela [[movha hi rivilo lerikulu = [-]]]

Patironi ya (lxvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Ntwanano* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *chayela*. Riendli *chayela* i xiendlo lexi endliwaka hi *Ntwanano*. Xiphemu xa *movha hi rivilo lerikulu* xi va xi

© University of Venda

ri xiendliwa, hikuva movha hi wona wu chayeriwaka. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *movha* na rihlamuseri *hi rivilo lerikulu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + riengetelo**

46. Zakiya u **dya** *vuswa byi nga si phamiwa*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa 46 xa Zakiya u **dya** *vuswa byi nga si phamiwa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vuswa byi nga si phamiwa*] yi vula leswaku Zakiya wa phuphuruka/u ni matlotlo. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha, hikuva yi vulavula hi ku phuphuruka [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri tirha ku va tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *vuswa byi nga si phamiwa* lexi nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Riviti *vuswa* i xiendliwa xo kongoma, kasi riengetelo *byi nga si phamiwa* i xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka muxaka lowu wa kholokhexini swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *vuswa*] leyi vulaka ku va mufana a ya engomeni ya xinuna na [**dya** *byi nga si phamiwa*] leswi vulaka ku va ni matlotlo. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a ku vuli swona leswaku u hoxa swakudya enon'weni, kambe yi vula leswaku wa phuphuruka. Xivulavulelo xa 46 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxviii) [[Zakiya]] u ni [[matlotlo = [-]]]

Patironi ya (lxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti Zakiya hi rona nhlokomhaka, hikwalaho ka leswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi ripfuneta riendli *u ni*. Ripfuneta riendli *u ni* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Zakiya*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *matlotlo* i riviti leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa **=** lowu landzaka xiendli wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha [**-**].

(f) Swivulavulelo swo vulavula hi vukhamba

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

47. Vatirhi va **dya** *matamatisi*. (Malungana, 1997: 63)

Xivulavulelo xa 47 xa Vatirhi va **dya** *matamatisi*, hi ku kongomisa kholokhexini ya xona ya [**dya** *matamatisi]* yi vula leswaku matamatisi ya yiviwa hi lava tirhaka eka wona. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi ku yiva [**-**]. Rixaka ra kholokhexini ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *matamatisi l*eri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulaka kona i kova vatirhi va yiva matamatisi. Xivulavulelo xa 47 xi yimeriwa patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxix) [[Vatirhi]] yiva [[matamatisi = [-]]]

Patironi ya (lxix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vatirhi* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *yiva*. Riendli *yiva* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *matamatisi* xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(f) Swivulavulelo swo vulavula hi ku pfumala ndzilikano eka mavulavulelo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

48. Patironi u **dya** *tintshuntshu*. (Malungana, 1997: 62)

Xivulavulelo xa Patironi u **dya** *tintshuntshu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *tintshuntshu*] yi vula leswaku Patironi u vulavula timhaka ta van'wana a nga pimi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi munhu wo rhandza ku hleva vanhu [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *tintshuntshu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vulavuli hi ku hoxa swakudya enon'weni, kambe yi kongomisa eka ku va munhu a nga ri na mavulavulelo ya kahle. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri

© University of Venda

tirhisiwile na riviti *tintshuntshu* hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 48 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxx) [[Patironi]] vulavula [[timhaka anga pimi = [-]]]

Patironi ya (lxx) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Patironi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka leswi vuriwaka hi riendli *vulavula*. Riendli *vulavula* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Patironi*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *timhaka la nga pimi* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa riviti xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *timhaka* na riengetelo *a nga pimi*. Mfungho wa [**=**] wu tirha ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(h) Swivulavulelo swo vulavula hi ku nyenya/tsoniwa/ku tonga

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

49. Matimu u **dya** *manhlata*. (Thuketana, 1991: 81; Malungana, 1997: 93; Ngobeni, 2004: 80; Nkuna, 2007: 23)

Xivulavulelo xa Matimu u **dya** *manhlata*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *manhlata*] yi vula leswaku Matimu u nyenya xilo a tlhela a xi endla. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi munhu wo nyefula swo karhi a tlhela a kumeka a tienghenisile eka swona [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *manhlata* leri tirheke tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva *manhlata* a ya dyeki i thyaka, ko va leswaku riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *manhlata* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo xa 49 xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxi) [[Matimu]] nyenya [[xilo a tlhela a xi endla = [-]]]

Patironi ya (lxxi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Matimu* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga yena a endlaka leswi vuriwaka hi riendli *nyenya*. Riendli *nyenya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Matimu*. Xiphemu xa *xilo a tlhela* a xi endla i xivulwahava xa riviti

© University of Venda

lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *xilo* na riengetelo *a tlhela a xi endla*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + xivulwana xa riviti xa tshamelo**

50.(a) Masesi u **dya** *ku vona*. (Bila na Marhanele, 2016: 93 na 740; Malungana, 1999: 101)

(b) Nhwanyana u **dya** *ku bomba*. (Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 109)

Xivulavulelo xa Masesi u **dya** *ku vona*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ku vona*] yi vula leswaku Masesi u tsoniwa swilo swo karhi, hikokwalaho ka mahanyelo ya yena yo biha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku tsona munhu swilo swo karhi [**-**]. Kholokhexini leyi yi vitaniwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ku vona* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, hikuva a yi kongomisi eka ku dya hakunene, kova leswaku riendli **dya** na riviti *ku vona* ya xaxametiwile hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo xa 50(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxii) [[Mutswari]] tsona [[Masesi swilo swo karhi = [-]]]

Patironi ya (lxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mutswari* i nhlokomhaka, tanihileswi ku nga rona ri humelerisaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli tsona. Riendli *tsona* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi mutswari. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Masesi swilo swo karhi* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa, hikuva hi xona muamukeri wa leswi endliwaka hi mutswari. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Nhwanyana u **dya** *ku bomba*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *ku bomba*] yi vula leswaku nhwanyana u dya swakudya onge a nga twi ndlala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku va ni manyunyu [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hileswi kholokhexini ya kona yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ku bomba* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, tanihileswi ku dya loku vulavuriwaka hi kona ku nga ko yisa swakudya enon'weni, kambe nhwanyana u va a kha a dya hi ku zenya. Xivulavulelo xa 50(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxiii) [[Nhwanyana]] dya [[swakudya hi manyunyu = [-]]]

Patironi ya (lxxiv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *nhwanyana* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli dya. Riendli dya ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *nhwanyana*. Xiphemu xa *swakudya hi manyunyu* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi riviti *swakudya* na rihlamuseri *hi manyunyu*. Mfungho lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wa [**=**] wu hlamusela leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(i) Swo vulavula hi ku poyila/gega munhu

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

51.(a) Ntoto u **dya** *kuwa ra le thyakeni*. (Rikhotso, 1990: 123; Rikhotso, 1996: 79)

(b) Vanhu va **dya** *xihenhla xa timba*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Ntoto u **dya** *kuwa ra le thyakeni*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *kuwa ra le thyakeni*] yi vula leswaku Ntoto u poyila mutswari hi mahanyelo/swiendlo swo homboloka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, tanihileswi yi kongomisaka eka ku poyila [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *kuwa ra le thyakeni* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa lexi na xona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti

© University of Venda

kuwa na rifuwi *ra le thyakeni*. Lexi endlaka leswaku kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva swa koteka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *kuwa*] leswi vulaka ku poyila mutswari na [**dya** *ra le thyakeni*] leswi vulaka nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku poyila vatswari hi swiendlo swo biha, hikuva rito kuwa hambi ri nga ri kona ri va ri ri emiehleketweni. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a hi yo vula ku dya ka ntolovelo, kambe yi kongomisa eka mahanyelo/ swiendlo swo homboloka. Riendli **dya** ri va tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *kuwa ra le thyakeni* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 51(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamudelo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxiv) [[Ntoto]] poyila [[mutswari hi mahanyelo/swiendlo swo homboloka = [-]]]

Patironi ya (lxxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ntoto* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi yi nhlamuseriwaka hi riendli poyila. Riendli poyila ri va ri yimela xiendlo lexi emdliwaka hi *Ntoto*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *mutswari hi mahanyelo/swiendlo swo homboloka* lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti lexi tirhaka tanihi xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *mutswari* na rihlamuseri *hi mahanyelo/swiendlo swo homboloka*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Vanhu va **dya** *xihenhla xa timba*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xihenhla xa timba*] yi vula leswaku vanhu a va kongomi loko va vulavula timhaka ta wena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku va vanhu va gega munhu va nga n'wi kongomi [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *xihenhla xa timba* lexi nga xiendliwa lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku nga huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *xihenhla*] leswi vulaka ku ka vanhu va nga kongomi loko va vulavula hi timhaka ta munhu na [**dya** *xa timba*] leyi na yona yi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo fana ni ya kholokhexini leyo sungula, hikuva *xa timba* swi kongomisa eka *xihenhla*. Nhlamuselo ya

© University of Venda

kholokhexini leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa. Riendli dya ri tirhile na xivulwahava xa riviti xihenhla xa timba hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 51(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxv) [[Vanhu]] kongomi [[timhaka ta munhu = [-]]]

Patironi ya (lxxv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vanhu* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri humelerisaka leswi paluxiwaka hi riendli *kongomi*. Riendli *kongomi* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi vanhu. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *timhaka ta munhu* xi yimela ku va xiendliwa, hikuva hi xona xi endliwaka hi vanhu. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi riviti *timhaka* na rifuwo *ta munhu*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(j) Swivulavulelo swo vulavula hi ku rhurha/dhlemba

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

52.(a) Yinhla u **dya** *nhloko ya mhangele*. (Bila na Marhanele, 2016: 94, 340 na 444)

(b) Zinjhivha u **dya** *ricondzo ra mhangele*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 340)

Xivulavulelo xa Yinhla u **dya** *nhloko ya mhangele*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *nhloko ya mhangele*] hi ku kongomisa yi vula leswaku Yinhla u rhurharhurha ngopfu. Nhlamuselo leyi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi munhu loyi a nga swi kotiki ku tshama ndhawu yin'we a tshamelaka ku rhurha [**-**]. Rixaka leri ra kholokhexini i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *nhloko ya mhangele* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *nhloko* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya mhangele* leri xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *nhloko*] leyi vulaka leswaku Yinhla u ehleketa hi vukheta a nga si endla nchumu wo karhi [**-**] na [**dya** *ya mhangele*] leyi vulaka swo fana na [**dya** *nhloko*], hikuva xitwananisi *ya* xi yimela nhloko. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nhloko ya mhangele

© University of Venda

hakunene enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa, hileswaku riendli **dya** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *nhloko ya mhangele* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 52(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxvi) [[Yinhla]] rhurharhurha [[ngopfu = [-]]]

Patironi ya (lxxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Yinhla* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *rhurharhurha*. Riendli *rhurharhurha* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Yinhla. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa riengeteri ngopfu xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku xivulwa lexi hlahluviwaka xi kongomisa eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Zinjhivha u **dya** *ricondzo ra mhangele*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *ricondzo ra mhangele*] xi paluxa leswaku Zinjhivha u famba ngopfu/wa tlevula a nga tshamiseki. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi kongomisaka eka ku dhlemba [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *ricondzo ra mhangele* lexi nga kholokheti ya kholokhexini, lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *ricondzo* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya mhangele* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *ricondzo*] leyi vulaka leswaku Yinhla u famba ngopfu [**-**] na [**dya** *ra mhangele*] leyi paluxaka nhlamuselo yo fana ni ya [**dya** *ricondzo*], hikuva xitwananisi **ra** xi yimela ricondzo. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa ricondzo ra mhangele enon'weni ri cakunyiwa ivi ri mitiwa, hikokwalaho ko riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *ricondzo ra mhangele* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 52(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxvii) [[Zinjhivha]] tlevula [[ngopfu = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (lxxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Zinjhivha* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *tlevula*. Riendli *tlevula* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi Zinjhivha. Xiphemu lexi vaka kona endzhaku ka riendli xa riengeteri *ngopfu* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi paluxa nhlamuselo yo vula *leswobiha* [**-**].

(k) Swivulavulelo swo vulavula hi ku onhakeriwa hi ntirho

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

53. Hasani u **dya** *ntirho*. (Ntsanwisi, 1968: 72)

Xivulavulela xa Hasani u **dya** *ntirho*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *ntirho*] yi hlamusela leswaku Hasani u lahlekeriwa hi ntirho/hlongoriwa entirhweni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku hlongoriwa laha munhu a tirhaka kona [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi hi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ntirho* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo, kambe yi kongomisa eka ku vula ku voniwa nandzu. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri tirhisiweke ni riviti *ntirho* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 53 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxviii) [[Hasani]] lahlekela [[hi ntirho = [-]]]

Patironi ya (lxxviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Rito *Hasani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli lahlekela. Riendli *lahlekela* leri taka endzhaku ka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Hasani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *hi ntirho* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti lexi tirhaka ku va rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi kongomisaka eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

55. Xihangalasi u **dya** *hi ntirho*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa 55 xa Xihangalasi u **dya** *hi ntirho*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *hi ntirho*] yi vula leswaku Xihangalasi u heleriwa hi ntirho. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku hlongoriwa laha u koropaka kona [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swinharhu, ku nga riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri xa *hi ntirho* lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi hlahluviwaka swa koteka leswaku ku huma kholokhexini ya vumbirhi yo tanihi [**dya** *ntirho*] leyi vulaka ku hlongoriwa entirhweni. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi ka ntolovelo, loku i ko vula ku tshikisiwa ntirho. Xivulavulelo xa 55 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxix) [[Xihangalasi]] heleriwa [[hi ntirho = [-]]]

Patironi ya (lxxix) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Xihangalasi* i nhlokomhaka, tanihileswi ku nga rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *heleriwa*. Riendli *heleriwa* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Xihangalasi*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa hi ntirho xi tirha ku va xiendliwa, lexi xi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu nga endzhaku ka xiendliwa wu tirha ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(l) Swivulavulelo swo vulavula hi vusiwana/vusweti/ku xaniseka

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

56.(a) Hakelo u **dya** *phiriva*. (Bila na Marhanele, 2016: 552)
(b) Kokwana u **dya** *khumbi*. (Baloyi, 1988: 53)
(c) Kokwana u **dya** *nkuma*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)
(d) Kokwana u **dya** *tshuri*. (Bila na Marhanele, 2016: 702; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 102; Ngobeni na Malungana, 2006: 73; Manganyi, 1995: 99;

© University of Venda

Malungana, 1999: 98)

(e) Muferiwa u **dya** *nhlomulo*. (Bila na Marhanele, 2016: 445; Mushwana na Shikwambana, 1988: 213

(f) N'wana u **dya** *munkankanana*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Nkuna, 2007: 25)

(g) Nsuku u **dya** *maxangu*. (Bila na Marhanele, 2016: 317)

(h) Ririsa u **dya** *mbitsi*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 328; Rikhotso, 1990: 115; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 199)

(i) Swisiwana swi **dya** *thyaka*. (Bila na Marhanele, 2016: 659; Ntsanwisi, 1968: 72)

(j) Vusiwana u **dya** *marhimila*. (Ntsanwisi, 1968: 60 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Marhanele, 1981: 153; Shabangu, 1996: 131 na 265; Shabangu, 2006: 70)

(k) Wansati u **dya** *mangava*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 445; Marhanele, 1981: 91; Mushwana na Ndhlovu, 1988: 213)

Xivulavulelo xa Hakelo u **dya** *phiriva*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *phiriva*] yi vula leswaku Hakelo wa tikeriwa evuton'wini. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka mhaka yo xaniseka [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *phiriva* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ku hoxa swakudya enon'weni, kambe yi vulavula hi ku hanya hi ku tikeriwa evuton'wini. Xivulavulelo xa 56(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxx) [[Hakelo]] tikeriwa [[hi vutomi = [-]]]

Patironi ya (lxxx) yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Hakelo* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tikeriwa*. Riendli *tikeriwa* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Hakelo. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *hi vutomi* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Kokwana u **dya** *khumbi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *khumbi*] yi vula leswaku kokwana u tsoniwa swakudya hi vamuti. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku hlupheka [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa kholokhexiniximbirhi tanihileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *khumbi* leri nga xiendliwa lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva khumbi a ri dyiwi ku dyiwa swakudya leswi kokwana a tsoniwaka swona. Riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *khumbi* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 56(b) xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxi) [[Vamuti]] tsona [[kokwana swakudya = [-]]]

Patironi ya (lxxxi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vamuti* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *tsona*. Riendli tsona ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi vamuti. Xiphemu lexi taka endzhaku ka riendli i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti *kokwana* na riviti *swakudya*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Kokwana u **dya** *nkuma*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nkuma*] yi vula leswaku kokwana u hanya evusiwaneni/wa lova hi vuvabyi byo karhi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi vusweti/ku lova [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *nkuma* leri tirhaka tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila loko yi vula ku hanya evusiwaneni yi tlhela yi va yo gega loko yi vula ku lova. Xivulavulelo xa 56(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyixe leyi landzelaka:

(lxxxii) [[Kokwana]] hanya [[evuswetini = [-]]]/[[kokwana]] lova [[hi vuvabyi = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (lxxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *kokwana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *hanya/lova*. Riendli *hanya/lova* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *kokwana*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *evuswetini/hi vuvabyi* xi va xi ri xiendliwa lexi *kokwana* a endlaka xona. Mfungho wa [**=**] lowu kumeka wu landzela xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Kokwana u **dya** *ritshuri*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ritshuri*] yi vula leswaku u pfumala swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka ku hlupheka [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi tanihileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ritshuri* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku va kokwana a pfumala swakudya leswi a fanelaka ku swi hoxa enon'weni. Xivulavulelo xa 56(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxiii) [[Kokwana]] pfumala [[swakudya = [-]]]

Patironi ya (lxxxiii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *kokwana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *pfumala*. Riendli *pfumala* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *kokwana*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa *swakudya* xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Muferiwa u **dya** *nhlomulo*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nhlomulo*] yi vula leswaku muferiwa wa xaniseka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi vusiwana [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswaku yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nhlomulo* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ko hoxa swakudya enon'weni, kambe yi vulavula hi ku xaniseka. Xivulavulelo xa 56(e) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(lxxxiv) [[Muferiwa]] hanya [[hi nxaniseko = [-]]]

Patironi ya (lxxxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *muferiwa* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri humelerisaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi muferiwa. Xiphemu xa *hi nxaniseko* lexi landzelaka riendli xi va xi ri xiendliwa lexi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku boxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa N'wana u **dya** *munkankanana*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *munkankanana*] yi vula leswaku n'wana u dya vuswa byi ri hava xixevo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, tanihileswi yi boxa mhaka ya vusiwana [**-**]. Rixaka leri ra kholokhexini ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *munkankanana* leri tirheke tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku hoxa vuswa enon'weni byi cakunyiwa kambe byi va byi dyiwa byi ri hava xixevo, hikokwalaho ka vusweti. Xivulavulavulelo xa 56(f) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxv) [[N'wana]] dya [[vuswa byo pfumala xixevo = [-]]]

Patironi ya (lxxxv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *n'wana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri va ri ri xiendleko lexi tirhiwaka hi n'wana. Xiphemu xa *vuswa byo pfumala xixevo* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti xa swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *vuswa* na riengetelo *byo pfumala xixevo*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu tirha ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Nsuku u **dya** *maxangu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *maxangu*] yi vula leswaku Nsuku wa hlupheka swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi vusweti [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli dya leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti maxangu leri tirhaka ri ri xiendliwa

© University of Venda

lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gega, hikuva maxangu a hi swakudya kutani a ya dyiwi, kambe yi vulavula hi ku hanya hi ku xaniseka. Xivulavulelo xa 56(g) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxvi) [[Nsuku]] hlupheka [[swinene = [-]]]

Patironi ya (lxxxvi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Nsuku* ri tirha tanihi nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *hlupheka*. Riendli *hlupkeka* ri va ri tirha ku va xiendlo lexi Nsuku a endlaka xona. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa riengeteri *swinene* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Ririsa u **dya** *mbitsi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mbitsi*] yi vula leswaku Ririsa u karhatiwa hi mapfalo ni ku vilela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku xaniseka [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri ri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mbitsi* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva mbitsi a yi dyiwi, kambe laha ku kongomisiwa eka nhlupheko wa mapfalo ni vilelo. Xivulavulelo xa 56(h) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxvii) [[Ririsa]] karhatiwa [[hi mapfalo ni ku vilela = [-]]]

Patironi ya (lxxxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ririsa* ri va ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *karhatiwa*. Riendli *karhatiwa* ri va ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Ririsa*. Xiphemu xa *hi mapfalo ni ku vilela* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri. Mfungho lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Swisiwana swi **dya** *thyaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *thyaka*] yi vula leswaku swisiwana swi hanya evusiwaneni lebyikulu.

© University of Venda

Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi paluxa mhaka ya vusiwana [**-**]. Rixaka ra kholokhexini yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *thyaka* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi yo gega, hikuva thyaka a ri dyiwi, yi vulavula hi ku hlupheka. Xivulavulelo xa 56(i) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxviii) [[Swisiwana]] hanya [[evusiwaneni lebyikulu = [-]]]

Patironi ya (lxxxviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *swisiwana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endkala mhaka leyi boxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri va ri ri xiendlo lexi vaka xi endliwa hi swisiwana. Xiphemu xa *evusiwaneni lebyikulu* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi riviti ra vundhawu *evusiwaneni* na rihlawuri *lebyikulu*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vusiwana u **dya** *marhimila*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *marhimila*] yi vula leswaku Vusiwana u swerile swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi kongomisaka eka vusweti [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vaka yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *marhimila* leri nga kholokheti ya kholokhexini ri tlhela ri ri xiendliwa. Nhlamuselo i yo gila, hikuva a yi vulavuli hi ku hoxa marhimila enon'weni ya cakunyiwa ni ku mitiwa, ku yi kongomisa eka ku swela. Xivulavulelo xa 56(j) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(lxxxix) [[Vusiwana]] swerile [[swinene = [-]]]

Patironi ya (lxxxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vusiwana* ri va tirhe tanihi nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona ri humelerisaka leswi vuriwaka hi riendli *swerile*. Riendli *swerile* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Vusiwana*, xiphemu lexi landzaka riendli xa *swinene* xi tirha tanihi xiendliwa lexi nga riengeteri. Mfungjho wa [**=**] kumekaka

© University of Venda

endzhaku ka xiendliwa wu boxa leswaku paritoni leyi ya nhlamuselo yi vula angulo wa *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Wansati u **dya** *mangava*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mangava*] yi vula leswaku wansati wa xaniseka swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku karhateka emoyeni [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka tshaku ra kholohexini na riviti *mangava* leri vaka xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva mangava a hi dyiwaka swakudya kutani a ya dyiwi, naswona laha ku vulavuriwa hi ku xaniseka. Eka kholokhexini riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *mangava* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 56(k) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xc) [[Wansati]] xaniseka [[swinene = [-]]]

Patironi ya (xc) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *wansati* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *xaniseka* leri vaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *wansati*. Xiphemu xa *swinene* lexi landzaka riendli xi va xi ri xiendliwa lexi tlhelaka xi va riengeteri. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi humelerisa mhaka ya *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfuneta riendli**

57.(a) Hlayani u **dya** *swo kontswa*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 228; Malungana, 1997: 67)

(b) Makasani u **dya** *swo oxa*. (Ntsanwisi, 1968: 60 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 4; Marhanele, 1981: 44 na 175)

Xivulavulelo xa Hlayani u **dya** *swo kontswa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swo kontswa*] yi vula leswaku Hlayani u dya swakudya swo ka swi nga nyawuli. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi boxa mhaka yo hanya evuswetini [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli dya leri nga tsahaku ra kholokhexini na ripfuneta riendli swo

© University of Venda

kontswa leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila tanihileswi yi vulavulaka hi ku dya loku toloveriweke ko yisa swakudya enon'weni, kambe swakudya leswi yi swi vulaka a swi nyawuli. Xivulavulelo xa 57(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xci) [[Hlayani]] dya [[swakudya swo ka swi nga nyawuli = [-]]]

Patironi ya (xci) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hlayani* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri tirhe tanihi xiendleko lexi endliwaka hi *Hlayani*. Xiphemu lexi taka endzhaku ka riendli i xiendliwa lexi vumbiweke hi riviti *swakudya* na riengetelo *swo ka swi nga nyawuli*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Makasani u **dya** *swo oxa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swo oxa*] yi vula leswaku Makasani u pfumala swakudya swo ringanela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku hlupheka [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na ripfuneta riendli *swo oxa* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi valavuli hi ku hoxa swakudya enon'weni, kambe yi vula leswaku swakudya leswi a nga na swona a swi ringanelangi. Xivulavulelo xa 57(b) xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xcii) [[Makasani]] pfumala [[swakudya swo ringanela = [-]]]

Patironi ya (xcii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Makasani* ri tirha tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *pfumala*. Riendli *pfumala* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Makasani*. Xiphemu xa *swakudya swo ringanela* lexi landzelaka riendli i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa riviti xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *swakudya* na riengetelo *swo*

© University of Venda

ringanela. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku mhaka leyi vuriwaka hi patironi leyi ya nhlamuselo i ya *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

58.(a) Godani u **dya** rikoko ra xilondza. (Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 109; Shabangu, 1996: 409; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 109; Magagane, 2004: 109; Bila na Marhanele, 2016: 589 na 835; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 194)

(b) Rhandzu u **dya** *kwembe ro hiwa*. (Bila na Marhanele, 2016: 221; Rikhotso, 1995: 128; Magagane, 2004: 90; Malungana, 1997: 90; Malungana, 1999: 95; Malungana, 2005: 98; Manganyi, 1995: 96; Baloyi, 1988: 63; Lambane na Mthombeni, 2014: 205)

(c) Solani u **dya** *kwembe ra le nhoveni*. (Bila na Marhanele, 2016: 221)

(d) Vana va **dya** *nhloko ya njiya*. (Rikhotso, 1996: 81; Rikhotso, 1990: 125; Ngobeni na Malungana, 2006: 71; Nkuna, 2007:24; Manganyi, 1995: 89)

Xivulavulelo xa Godani u dya *rikoko ra xilondza*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *rikoko ra xilondza*] yi vula leswaku u pfumala swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi vusiwana [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *rikoko ra xilondza* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *rikoko*] leswi vulaka ku hlupheka na [**dya** *ra xilondza*] leyi nga ni hlamuselo ya le ndzeni yo vula ku pfumala swakudya tanihileswi endzeni ka yona yi vaka yi katsa riviti rikoko hambiloko ri nga tsariwangi. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva rikoko ra xilondza a hi swakudya leswi vulaka leswaku a ri hoxiwi enon'weni ri dyiwa, ko va hi ku eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri tirhe na xivulwahava xa riviti *rikoko ra xilondza* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 58(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(xciii) [[Godani]] pfumala [[swakudya = [-]]]

Patironi ya (xciii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Godani* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *pfumala*. Riendli *pfumala* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Godani*. Xiphemu xa *swakudya* lexi landzaka riendli xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Rhandzu u **dya** *kwembe ro hiwa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *kwembe ro hiwa*] yi vula leswaku Rhandzu u hanya hi ku kombela swilo eka vanhu. Nhlamuselo leyi yi kongomisa eka *leswobiha*, hileswi vulavulaka hi vusweti byo hanya hi ku nyikiwa hi van'wana [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swinharhu swo tanihi riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *kwembe ro hiwa* lexi nga xiendliwa lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi swi nga kotekaka leswaku eka yo ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *kwembe*] leswi vula ku hanya hi swo nyikiwa hi vanhu van'wana na [**dya** *ro hiwa*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula swo fana na [dya kwembe ro hiwa], hikuva hambiloko riviti kwembe ri nga tsariwangi emiehleketweni ri va ri ri kona. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku hanya hi swo nyikiwa ku nga ku hoxa kwembe enon'weni ri dyiwa. Xivulavulelo xa 58(b) xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xciv) [[Rhandzu]] hanya [[hi swilo swo nyikiwa = [-]]]

Patironi ya (xciv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Rhandzu* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi paluxiwaka hi riendli *hanya*, kasi riendli *hanya* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Rhandzu*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa *hi swilo swo nyikiwa* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa riviti xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi rihlamuseri *hi swilo* na riengetelo *swo nyikiwa*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**]

© University of Venda

wu va wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Solani u **dya** *kwembe ra le nhoveni*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *kwembe ra le nhoveni*] yi boxa leswaku Solani u tiseriwa manyala hi n'wana wa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku va n'wana a xanisa mutswari [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *kwembe ra le nhoveni* lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *kwembe* leri nga xiendliwa na rifuwi *ra le nhoveni* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *kwembe*] leyi vulaka ku tiseriwa manyala [**-**] na [**dya** *ra le nhoveni*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula leswaku n'wana u tisela mutswari manyala [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa kwembe enon'weni ri cakunyiwa ivi ri mitiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri toloveriweke ri va ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti kwembe ra le nhoveni hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 58(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xcv) [[N'wana]] tisela [[Solani manyala = [-]]]

Patironi ya (xcv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *n'wana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli tisela. Riendli *tisela* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu xa *Solani manyala* xi va xi ri xiendliwa lexi ku nga xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi rivitavito *Solani* na rivitaswianakanyiwa *manyala*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vana va **dya** *nhloko ya njiya*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *nhloko ya njiya*] xi paluxa leswaku vana va avelana swintsongo leswi va nga naswona va

© University of Venda

swi dya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi kongomisa eka vusweti. Rixaka ra kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *nhloko ya njiya* lexi nga rifuwi leri nga kholokheti ya kholokhexini lexi na xona xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa *nhloko* lexi nga riviti leri nga xiendliwa xo kongoma na *ya njiya* lexi nga rifuwi leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Lexi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *nhloko*] leyi vulaka ku ehleketa swinene hi mhaka yo karhi [**+**] na [**dya** *ya njiya*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula vusiwana [**-**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va vana hakunene va dya nhloko ya njiya, hikuva i yi yintsongo swinene a yi avelaneki, kambe ku vulavuriwa hi vusweti. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri tirhisiwile ni riviti *nhloko* na rifuwi *ya njiya* hi xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 58(d) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xcvi) [[Vana]] hanya [[evuswetini = [-]]]

Patironi ya (xcvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi boxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* leri landzaka riviti ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vana*. Xiphemu xa *evuswetini* lexi kumekaka endzhaku ka riendli i xiendliwa lexi nga riviti leri nga riengeteri ra ndhawu. Mfungho wa [**=**] lowu taka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi nga eku hlahluviweni yi paluxa mhaka yo vula *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlamuseri + rifuwi**

59. Hlengani u **dya** *hi nkombe wa un'wana*. (Bila na Marhanela, 2016: 94 na 462)

Xivulavulelo xa Hlengani u **dya** *hi nkombe wa un'wana*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi nkombe*] yi vula leswaku Hlengani u hanya hi ku kombela. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha, hikuva ku hanya hi swo kombela a swi kahle, munhu u fanele ku dya swa nyuku wa yena [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo,

© University of Venda

hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli dya leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti hi nkombe lexi vaka xi ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini ya muxaka lowu swa koteka leswaku ku huma kholokhexini ya vumbirhi yo tanihi [**dya** *nkombe*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku hanya hi ku kombela eka van'wana ni ya vunharhu ya [**dya** *wa un'wana*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku hanya hi ku kombela. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva nkombe a wu dyiwi hi ntolovelo, kambe ku dyiwa swakudya. Xivulavulelo xa 59 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzealaka:

(xcvii) [[Hlengani]] hanya [hi swilo swo kombela = [-]]]

Patironi ya (xcvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hlengani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Hlengani*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *hi swilo swo kombela* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swa rihlamuseri *hi swilo* na rifuwi *swo kombela*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha [**-**].

(m) Swivulavulelo swo vulavula hi ku ehleketela endzhaku

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

60.(a) Butana u **dya** *vurivata*.*(mutsari wa xona a nga tiveki)

(b) Vonani u **dya** *xitshivi*. (Bila na Marhanele, 2016: 95 na 880)

Xivulavulelo xa Butana u **dya** *vurivata*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vurivata*] yi vula leswaku Butana u ehleketela endzhaku. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi maehleketelo yo ka ya nga ri kahle [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vurivata* leri nga xiendliwa lexi tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva vurivata a byi dyiwi, leswi vulaka leswaku riendli dya ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 60(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(xcviii) [[Butana]] ehleketela [[endzhaku = [-]]]

Patironi ya (xcviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: riviti *Butana* ri va ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *ehleketela*. Riendli *ehleketela* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Butana*, kasi xiphemu xa *endzhaku* lexi nga riengeteri xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vonani u **dya** *xitshivi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xitshivi*] yi vula leswaku Vonani u hatlisela/jahelela mhaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka magugu emhakeni yo karhi [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xitshivi* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikokwalaho ka leswi yi vulaka ku jahelela mhaka, kambe ku nga ku dya mbodza tanihileswi xitshivi swi vulaka mbodza. Xivulavulelo xa 60(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(xcix) [[Vonani]] hatlisela [mhaka = [-]]]

Patironi ya (xcix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Vonani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi vuriwaka hi riendli *hatlisela*. Riendli *hatlisela* ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *Vonani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *mhaka* xi va xi xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(n) Swivulavulelo swo vulavula hi vulolo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

61.(a) Mbhoni u **dya** *furu*. (Rikhotso, 1990: 115; Malungana, 1999: 101; Bila na Marhanele, 2016: 118)

(b) Vatirhi va **dya** *maphepha*. (Bila na Marhanele, 2016: 93 na 300)

(c) Vadyondzi va **dya** *nkarhi*. (Ntsanwisi, 1968: 8, 35, 59 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 455; Shabangu, 1996: 265; Shabangu, 2006: 163; Shabangu, 2007:

© University of Venda

191; Mushwana na Ndlovu, 1987: 177 na 247;

(d) Vatirhi va **dya** *muhwani*. (Bila na Marhanele, 2016: 379)

(e) Vatirhi va ka masipala va **dya** *mukhekhe*. (Bila na Marhanele, 2016: 381)

Xivulavulelo xa Mbhoni u **dya** *furu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *furu*] yi vula leswaku Mbhoni u tshama a nga tirhi nchumu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku loloha [**-**]. Rixaka leri ra kholokhexini ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi ri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *furu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila tanihileswi yi vulavulaka hi vululo, kambe ku nga ri ku hoxa swakudya enon'wemi swi dyiwa. Xivulavulelo xa 61(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(c) [[Mbhoni]] tirhi [[nchumu = [-]]]

Patironi ya (c) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Mbhoni* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *tirhi*. Riendli *tirhi* ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Mbhoni*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *nchumu* i xiendliwa lexi vaka xi ri riviti. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vatirhi va **dya** *maphepha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *maphepha*] yi vula leswaku vatirhi va loloha a va lavi ku tirha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi vululo [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vaka yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *maphepha* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikokwalaho ko va yi nga kongomanangi ni ku dya ka xiviri, kambe yi vulavulaka hi vululo bya vatirhi. Riendli **dya** ri tirhisiwile na riviti *maphepha* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelakangi. Xivulavulelo xa 61(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ci) [[Vatirhi]] loloha [[ku tirha = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (ci) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vatirhi* ti tirha ri ri nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *loloha*. Riendli *loloha* ri tirha ku va xiendlo lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu xa *ku tirha* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwana xa riendli. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu tirha ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**]

Xivulavulelo xa Vadyondzi va **dya** *nkarhi*, [**-**] hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nkarhi*] yi vula leswaku vadyondzi va huhisa nkarhi/va tirhisa nkarhi eka swilo swo ka swi nga pfuni nchumu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku tlangisa nkarhi [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nkarhi* leri nga xiendliwa lexi vaka kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gega, hikuva nkarhi a wu hoxiwi enon'weni wu dyiwa laha ku vulavuriwa hileswaku vadyondzi va tlanga hi nkarhi wo dyondza ni ku hlaya tibuku. Xivulavulelo xa 61(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhalmuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cii) [[Vadyondzi]] huhisa [[nkarhi = [-]]]

Patironi ya (cii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vadyondzi* i nhlokomhaka hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *huhisa*. Riendli *huhisa* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vadyondzi*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *nkarhi* i riviti leri tirhaka ku va xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka wu landzela xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vatirhi va **dya** *muhwani*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *muhwani*] yi vula leswaku vatirhi va loloha vo tshama va nga tirhi nchumu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka vulolo [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *muhwani* leri vaka xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i gego, hikuva muhwani swi vula ku va tihomu ti dya mahlanga loko se ku tshoveriwile, kasi laha swi vula ku va vatirhi va loloha ku tirha. Xivulavulelo xa 61(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(ciii) [[Vatirhi]] loloha [[ku tirha ntirho = [-]]]

Patironi ya (ciii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vatirhi* ri tirhe ku va nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona muhulelerisi wa leswi boxiwaka hi riendli *loloha*. Riendli *loloha* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu xa *ku tirha ntirho* xi va xi ri xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi riviti ku tirha eka xivulwana xa riendli na rivitaswianakanyiwa *ntirho*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa w uvula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vatirhi va ka masipala va **dya** *mukhekhe*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mikhekhe*] yi vula leswaku vatirhi va khekheleza/va loloha ku tirha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi boxa mhaka yo khekheleza [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwille hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mikhekhe* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva mikhekhe a wu hoxiwi enon'weni wu dyiwa, laha ku vulavuriwa hi vulolo bya vatirhi. Xivulavulelo xa 61(e) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo leyi landzelaka:

(civ) [[Vatirhi]] khekheleza [[ntirho = [-]]]

Patironi (civ) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vatirhi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *khekheleza*. Riendli *khekheleza* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa ntirho i xiendliwa lexi vaka xi ri riviti. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(o) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hluleka

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

62.(a) Mudyondzi u **dya** *ncila*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

(b) Mutsutsumi u **dya** *ritshuri*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

(c) Xihungasi u **dya** *misava*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

© University of Venda

Xivulavulelo xa mudyondzi u **dya** *ncila*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ncila*] yi vula leswaku mudyondzi wa hluleka/tsandzeka eka swa tidyondzo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi ku hluleka [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *ncila* leri tirhaka tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku vula ku hluleka, ku nga ri ku hoxa ncila enonweni wu dyiwa. Xivulavulelo xa 62(a) xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cv) [[Mudyondzi]] hluleka [[eka tidyondzo = [-]]]

Patironi ya (cv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mudyondzi* ri tirha tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *hluleka*. Riendli *hluleka* ri va ri ri xiendlo lexi tirhiwaka hi mudyondzi, kasi xiphemu xa *eka tidyondzo* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi xirhangi xa vundhawu *eka* na riviti *tidyondzo*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Mutsutsumi u **dya** *ritshuri*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ritshuri*] yi vula leswaku mutsutsumi wa hluleka/tsandzeka eka mphikizano. Nhlamuselo yi vula *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku tsandzeka ku humelela [**-**]. Kholokhexini yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli dya leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti ritshuri leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gila tanihileswi yi vulavulaka hi ku tsandzeka, ku nga ri ku hoxa ritshuri enon'weni ri dyiwa. Xivulavulelo xa 62(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cvi) [[Mutsutsumi]] tsandzeka [[eka mphikizano = [-]]]

Patironi ya (cvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *mutsutsumi* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tsandzeka*. Riendli *tsandzeka* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi mutsustsumi, kasi xiphemu xa eka

© University of Venda

mphikizano i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xivulwahava lexi xi va xi vumbiwile hi xirhangi xa vundhawu *eka* na riviti *mphikizano*. Mfungho lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Xihungasi u **dya** *misava*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *misava*] yi vula leswaku Xihungasi u wela ehansi/hluleka ku humelela eka swo karhi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi boxaka mhaka yo tsandzeka ku humelela [**-**]. Kholokhexini ya muxaka lowu yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *misava* leri nga xiendliwa lexi nga kholoketi ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva a yi vulavuli hi ku dya ka ntolovelo. Xivulavulelo xa 62(c) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cvii) [[Xihungasi]] wela [[ehansi = [-]]]/[[Xihungasi]] hluleka [[ku humelela = [-]]]

Patironi ya (cvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Xihungasi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *wela/hluleka*. Riendli *wela/hluleka* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi Xihungasi. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *ehansi/ku humelela* xi tirha ku va xiendliwa lexi nga riengeteri/riviti. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa i wo vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka ku vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

(p) Swivulavulavulelo swo vulavula hi ku hlundzuka / ximbilwambilwana / nyangatseka

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

63.(a) Amukelani u **dya** *ndzilo*. (Ntsanwisi, 1968: 58 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 421; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 109; Marhanele; 1981: 77; Mushwana na Ndlovu, 1987: 176; Mushwana na Ndlovu, 1988: 212; Malungana, 2005: 100; Magagane, 2004: 106

(b) Nhlawutelo u **dya** *minhlata*. (Malungana, 1998: 74)

(c) Muchuchisi u **dya** *mabodhlela*. (Magagane, 2004: 106; Lambane na Mthombeni, 2014: 205)

(d) Muchuchisi u **dya** *xibaha*. (Bila na Marhanele, 2016: 788)

© University of Venda

(e) Nhloko ya xikolo u **dya** *makala*. (Bila na Marhanele, 2016: 280; Malungana, 1997: 67)

(f) Phorisa ri **dya** *vukari*. (Ntsanwisi, 1968: 44, 58 na 72; Ngobeni na Malungana, 2006: 64)

(g) Tatana u **dya** *biriviri/viriviri*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Shabangu, 1996: 408; Mushwana na Ndlovu, 1988: 213; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 197)

(h) Vukona u **dya** *dhlomboloti*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

(i) Vukwele u **dya** *mirhi*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

(j) Muavanyisi u **dya** nkaka. (Xa fana na xa Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 laha henhla eka (i))

Xivulavulelo xa Amukelani u **dya** *ndzilo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ndzilo*] yi vula leswaku Amukelani u hlundzukile ku tlula mpimo/u hlunamile swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi paluxaka mhaka ya ku hlundzuka [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *ndzilo* leri vaka ri ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i gega, hikuva yi vulavula hi ku hlunama swinene, kambe ku nga ri ku hoxa ndzilo enon'weni wu dyiwa. Xivulavulelo xa 63(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cviii) [[Amukelani]] hlunamile [[swinene = [-]]]

Patironi ya (cviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Amukelani* i nhlokomhaka, hikuva hi ro ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *hlunamile*. Riendli *hlunamile* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Amukelani*. Xiphemu xa riengeteri swinene leri landzelaka riendli ri yimela xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Nhlawutelo u **dya** *minhlata*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *minhlata*] yi vula leswaku Nhlawutelo wa dineka/borheka eku vulavuleni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ximbilwambilwana [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi

© University of Venda

ri vuriwa kholokhexinimbirhi, hileswi ri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku riendli dya leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti minhlata leri tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku va munhu a nga hlweli ku dineka, ku nga ku hoxa minhlata enon'weni yi cakunyiwa. Xivulavulelo xa 63(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cix) [[Nhlawutelo]] dineka [[eka ku vulavula = [-]]]]

Patironi ya (cix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Nhlawutelo* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *dineka.* Riendli *dineka* ri va ri tirha ku va xiendlo lexi endliwaka hi *Nhlawutelo*. Xiphemu xa *eka ku vulavula* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xivulwahava xa kona xi vumbiwile hi xirhangi xa vundhawu *eka* na riviti *ku vulavula*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka k uvula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulalelo xa Muchuchisi u **dya** *mabodhlela*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mabodhlela*] yi vula leswaku muchuchisi u hlandzukile ku tlurisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, yi vulavula hi ku khunguvanyeka [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mabondhlela* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikokwalaho ka leswi yi vulavulaka hi ku hlundzuka, ku nga ri leswaku hakunene mabodhlela ya hoxiwa enon'weni ya dyiwa. Xivulavulelo xa 63(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cx)[[Muchuchisi]] hlundzuka [[ku tlurisa = [-]]]

Patironi ya (cx) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *muchuchisi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hlundzuka*. Riendli *hlundzuka* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *muchuchisi*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli i xivulwana xa tshamelo *ku tlurisa* lexi vaka xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Muchuchisi u **dya** *xibaha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xibaha*] yi vula leswaku muchuchisi u hlundzukile ngopfu/wa kariha swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi boxaka mhaka ya ku kariha [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirheke ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *xibaha* leri tirheke ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi yo gega, hileswi yi vulavulaka hi ku kariha, ku nga ri ku teka xibaha a xi hoxa eno'weni a xi cakunya. Xivulavulelo xa 63(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxi) [[Muchucisi]] kariha [[swinene = [-]]]

Patironi ya (cxi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *muchuchisi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *kariha*. Riendli *kariha* ri tirha ku va xiendlo lexi *muchuchisi* a xi endlaka. Xiphemu lexi landzaka riendli xa riengeteri *swinene* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu tirha ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Nhloko ya xikolo **u dya** *makala*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *makala*] yi vula leswaku nhloko ya xikolo u hlundzukile swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi ku kwata ku tlula mpiom [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *makala* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku hlundzuka, ku nga ri ku hoxa makala enon'weni ya dyiwa. Xivulavulelo xa 63(e) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxii) [[Nhloko ya xikolo]] hlundzukile [[swinene = [-]]]

Patironi ya (cxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nhloko ya xikolo* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hlundzukile*. Riendli *hlundzukile* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi *nhloko ya xikolo*.

© University of Venda

Xiphemu lexi landzaka riendli xa *swinene* i riengeteri leri tirhaka ku va xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa w uvula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo Phorisa ri **dya** *vukari*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *vukari*] yi kongomisa eka ku vula leswaku phorisa ri hlundzukile. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha, hikuva ku hlundzuka a swi kahle [-]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vukari* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa vukari enon'weni byi cakunyiwa ivi byi mitiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **dya** leri tirhisiweke ni riviti *vukari* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 63(f) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxiii) [[Phorisa]] hlundzukile [[swinene = [-]]]

Patironi ya (cxiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *phorisa* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *hlundzukile*. Riendli *hlundzukile* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *phorisa*. Muxaka wa xiphemu lexi landzelaka riendli xi va xi ri xiendliwa lexi nga riengeteri *swinene*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku xivulwa lexi hlahluviwaka xi kongomisa eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo [**-**].

Xivulavulelo xa Tatana u **dya** *biriviri/viriviri*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *biriviri/viriviri*] yi vula leswaku u kwatile ngopfu. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha, hileswi yi vulavulaka hi ku kwata [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *biriviri/viriviri* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya ko vula ku hlundzuka, kambe ku nga ri ku hoxa viriviri eonn'weni ri dyiwa. Xivulavulelo xa 63(g) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cxiv) [[Tatana]] kwatile [ngopfu = [-]]]

Patironi ya (cxiv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *tatana* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *kwatile*. Riendli *kwatile* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *tatana*. Xiphemu xa *ngopfu* i riengeteri leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Vukona u **dya** *dhlomboloti*, hi ku kongomisa kholokhexini ya xona ya [**dya** *dhlomboloti*] yi vula leswaku Vukona u karhatekile emoyeni. Nhlamuselo yi vula leswobiha, hikuva yi kongomisa eka ku karhateka [**-**]. Kholohexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *dhlomboloti* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku karhateka, kambe ku nga ri ku hoxa *dhlomboloti* enon'weni ri dyiwa. Xivulavulelo xa 63(h) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxv) [[Vukona]] karhateka [[emoyeni = [-]]]

Patironi ya (cxv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Vukona* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *karhateka*. Riendli *karhateka* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Vukona*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa e*moyeni* i riviti leri tirheke ku va riengeteri ra ndhawu leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulalelo xa Vukwele u **dya** *mirhi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mirhi*] yi vula leswaku Vukwele u na xifafa swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi xifafa lexi nga riki kahle. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mirhi* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikokwalaho ka leswi yi vulavulaka hi ku

© University of Venda

hlundzuka, ku nga ri leswaku hakunene mirhi yi hoxiwa enon'weni yi dyiwa. Xivulavulelo xa 63(i) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxvi) [[Vukwele]] hlundzuka [[swinene = [-]]]

Patironi ya (cxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vukwele* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hlundzuka*. Riendli *hlundzuka* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Vukwele*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli i riengeteri *swinene* leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Muavanyisi u **dya** nkaka, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nkaka*] yi vula leswaku muavanyisi u karhatekile emoyeni swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku vaviseka emoyeni. Kholokhexi leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *nkaka* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi kongomisi eka ku dya nkaka ka ntolovelo, kambe yi vula ku kunguvanyeka. Xivulavulelo xa 63(j) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxvii) *[[Muavanyisi]] karhatekile [[ngopfu = [-]]]*

Patironi ya (cxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *muavanyisi* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *karhatekile*. Riendli *karhatekile* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *muavanyisi*. Xiphemu xa *ngopfu* xi va xi ri riengeteri leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(q) Swivulavulelo swo vulavula hi rivengo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

64. Magagula u **dya** *goya*. (Nkuna, 2007: 23; Ngobeni, 2004: 80)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Magagula u **dya** *goya*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *goya*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Magagula wa vengiwa hi vanhu, hikokwalaho ka mahanyelo ya yena yo biha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi rivengo [**-**]. Rixaka ra kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *goya* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya ximanga xa goya enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *goya* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 64 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxviii) [[Magagula]] vengiwa [[hi vanhu = [-]]]

Patironi ya (cxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Magagula* endzeni ka swiangi swa xikwere ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *vengiwa*. Riendli *vengiwa* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Magagula*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *hi vanhu* endzeni ka swiangi swa xikwere xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

65. Khataza u **dya** *nyama ya goya*. (Nkuna, 2007: 23; Ngobeni, 2004: 80)

Xivulavulelo xa Khataza u **dya** *nyama ya goya*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nyama ya goya*] yi vula leswaku Khataza a nga rhandzi munhu. Nhlamuselo leyi yi vulavula hi *leswobiha*, hikuva yi kongomisa eka ku vengiwa [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *nyama ya goya* lexi vaka xi ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *nyama* na rifuwi *ya goya*. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma

© University of Venda

tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *nyama*] leyi vulaka ku rhandza munhu na [**dya** *ya goya*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku ka u nga rhandzi vanhu. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ko hoxa nyama ya goya enon'weni yi dyiwa, kambe yi kongomisa eka ku venga vanhu. Xivulavulelo xa 65 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo leyi landzelaka:

(cxix) [[Khataza]] venga [[munhu = [-]]]

Patironi ya (cxix) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Khataza* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *venga*. Riendli *venga* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Khataza. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *munhu* i riviti leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(r) Swivulavulelo swo vulavula hi rifu/ku hela ka swilo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

66. Hanyani u **dya** *marhambu*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Hanyani u **dya** *marhambu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *marhambu*] yi vula leswaku Hanyani hambi a tiphina hi swa misava u ta fa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hileswi yi vulavulaka hi rifu [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokhwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *marhambu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi yi va yi ri yo gila, hikokwalaho ka leswi yi vulavulaka hi mhaka ya leswaku, hambi munhu o tiphina ka njhani u ta fa. Xivulavulelo xa 66 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxx) [[Hanyani]] tiphina [[hi swa misava u ta fa = [-]]]

Patironi ya (cxx) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Hanyani* ri yimela nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *tiphina*. Riendli tiphina ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Hanyani*. Xiphemu xa *hi swa misava u ta fa* xi va xi ri

© University of Venda

xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi *hi swa misava* lexi nga rihlamuseri na *u ta fa* lexi nga riengetelo. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

67. Yingwani u **dya** *hi ndhundhuma*. (Bila na Marhanele, 2016: 94)

Xivulavulelo xa 67 xa Yingwani u **dya** *hi ndhundhuma*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hi ndhundhuma*] yi vula leswaku Yingwani u lovile. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi boxa mhaka ya ku lova [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swinharhu, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi ndhundhuma* leri tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi ku nga ha huma kholokhexini ya vumbirhi yo tanihi [**dya** *ndhundhuma*] leyi vulaka ku lova. Nhlamuselo ya kholokhexini i yo gega, hikuva ndhundhuma yi hava nomu wo dya hi wona, kambe ku lova ivi munhu a lahliwa swi fananisiwa na ku dyiwa hi ndhundhuma. Xivulavulelo xa 67 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxi) [[Yingwani]] lovile [[hi khombo ra movha = [-]]]

Patironi ya (cxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Yingwani* ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *lovile*. Riendli *lovile* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Yingwani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xi va xi ri xivulwahava xa riviti *hi khombo ra movha* lexi yimelaka xiendliwa lexi nga rihlamuseri. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa rihlamuseri *hi khombo* na rifuwi *ra movha*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(s) Swivulavulelo swo vulavula hi nkanakano

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlamari**

68. Ntatiso u **dya** *aredzi*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Ntatiso u **dya** *aredzi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *aredzi*] yi vula leswaku Ntatiso wa kanakana hi mhaka yo karhi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku kanakana. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamari *aredzi* leri tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi nkanakano, kambe ku nga ri ku hoxa *aredzi* enon'weni a yi dya. Xivulavulelo xa 68 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxii) [[Ntatiso]] kanakana [[hi mhaka yo karhi = [-]]]

Patironi ya (cxxii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Ntatiso* ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *kanakana*. Riendli *kanakana* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Ntatiso*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xi va xi ri xivulwahava xa riviti *hi mhaka yo karhi* lexi yimelaka xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swo tanihi rihlamuseri *hi mhaka* na rifuwi *yo karhi*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

(t) Swivulavulelo swo vulavula hi nkaneto

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riencisi**

69. Thulani u **dya** *ebo*! (Bila na Marhanele, 2016: 93)

Xivulavulelo xa Thulani u **dya** *ebo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ebo!*] yi vula leswaku Thulani u kaneta mhaka yo karhi leyi a byeriwaka yona. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku landzula mhaka. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirheke ku va tshaku ra kholokhexini na riencisi *ebo!* leri tirheke ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hileswi yi vulavulaka hi ku kaneta mhaka, kambe ku nga ri ku hoxa ebo eno'weni a yi cakunya ivi a yi mita. Xivulavulelo xa 69 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cxxiii) [[Thulani]] kaneta [[mhaka = [-]]]

Patironi ya (cxxiii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Thulani* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *kaneta*. Riendli *kaneta* ri tirha ku va xiendlo lexi *Thulani* a xi endlaka. Xiphemu lexi landzaka riendli xa riviti *mhaka* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu tirha ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

3.5.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Laha hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo, naswona hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le hansi ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 10:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*xinkwa xa galachani*(01*)*; *mbuti ya n'anga(04)*; *mbuti ya mavendze*(03); *mpfundla wa le rihlampfini*(04); *swo hisa*(01); *xiphongho xa n'anga*(01); *nhloko ya mhangele*(03); *ricondzo ra mhangele*(02); *munkankanana*(03); *swo kontswa*(03); *swo oxa*(06); *furu*(03); goya(02); *nyama ya goya*(02); *xitshivi*(02); *vuswa*(01) na *nhloko ya njiya*(05)	46
2.*nandzu*(04); *eka mbhoxani*(01); *ku vona*(03); *ku bomba*(01); *mhaka*(01) *ntirho/hi ntirho*(02); *nhlomulo*(02); *maxangu*(01); *mbitsi*(05); *mangava*(04); vurivata(01); *mukhekhe*(01); *vukari*(04); *dhlomboloti*(01); *aredzi*(01) na *ebo!(*01); *byi nga si phamiwa*(01)	34
3.*misava/hi misava*(03); *ehansi*(10); *ndhundhuma*(01); *khumbi*(01); *ritshuri*(01)	16

© University of Venda

4.*thyaka ra mavoko/thyaka*(03); *manhlata*(04); *nkuma*(01); *marhimila*(07) na *rikoko ra xilondza*(08)	23
5.*tlhari*(01); *ndzhaka*(02); *vhilwa*(01); *tshuri*(05); *ndzilo*(10); *mabodhlela*(02); xibaha(01); *makala*(02) na *maphepha*(02); *exikambelweni*(01) na *hi nkombe wa un'wana* (02)	29
6.*korovela*(01); *chefu*(03); xiganama(03); xidyiso(01) na *xikanyula*(01)	9
7.*rhambu ra xibodze*(02); *rhambu ra gama*(01); *marhambu*(01)na *ncila*(01)	5
8. *murhi/mirhi*(05); *mati*(04) *phiriva*(01)	9
9.*kan'we*(03) na *nkarhi*(11)	14
10.*khona*(01) na *tiko*(01)	2
11.*matamatisi*(01); *tintshuntshu*(01); *kuwa ra le thyakeni*(01); *xihenhla xa timba*(01); *kwembe ro hiwa*(08); *kwembe ra le nhoveni*(01); *muhwani*(01); *minhlata*(01); *biriviri/viriviri* (05); nkaka(01) na emakambeni/emattlukeni(02)	22

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leyi nga eka tafula leri, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.5 ku suka eka swikombiso swa nomboro ya 30 – 69 laha ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 10 ri longoloxa tikholokheti ta 211 ta rimba ra [**dya**...] ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi xaxameta tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

© University of Venda

Nxopaxopo wa tafula ra 10 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba, hikuva ti humelela ka 46/211 (*makumemunetsevu xa madzanambirhi na khumen'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Tikholokheti leti ta 46 laha henhla ti aviwile eka nomboro ya 1 eka tafula ra 10, hikuva ti kongomisa eka ku vula *swakudya*. Tikholokheti ta nomboro ya 4 ku ya hi tafula ra 10 ti humelela hi ntsengo wa le xikarhi wa 23/211 (*makumembirhinharhu xa madzanambirhi na khumen'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…], hileswaku. Tikholokheti leti ta 23 eka nomboro ya 4 ti aviwile eka avo wun'we, hikokwalaho ko va ti kongomisa eka ku vula *thyaka*. Tafula ra 10 ri kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 10 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2/211 (mbirhi xa *madzanambirhi na khumen'we*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…], naswona tikholokheti ta kona ti le ka avo wun'we, hileswi ti kongomisaka eka ku vula *ndhawu*.

Tafula ra 11:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*xinkwa xa galachani*(01); *mbuti ya n'anga(04)*; *mbuti ya mavendze*(03); *mpfundla wa le rihlampfini*(04); *swo hisa*(01); *xiphongho xa n'anga*(01); *nhloko ya mhangele*(03); *ricondzo ra mhangele*(02); *munkankanana*(03); *swo kontswa*(03); *swo oxa*(06); *furu*(03); goya(02); *nyama ya goya*(02); *xitshivi*(02); *vuswa*(01) na *nhloko ya njiya*(05)	22%
2.*nandzu*(04); *eka mbhoxani*(01); *ku vona*(03); *ku bomba*(01); *mhaka*(01) *ntirho*/*hi ntirho*(02); *nhlomulo*(02); *maxangu*(01); *mbitsi*(05); *mangava*(04); vurivata(01); *mukhekhe*(01); *vukari*(04); *dhlomboloti*(01); *aredzi*(01) na *ebo!(*01); *byi nga si phamiwa*(01)	16%
3.*misava/hi misava*(03); *ehansi*(08); *ndhundhuma*(01); *khumbi*(01); *ritshuri*(01)	8%

© University of Venda

4.*thyaka ra mavoko/thyaka*(03); *manhlata*(04); *nkuma*(01); *marhimila*(07) na *rikoko ra xilondza*(06)	11%
5.*tlhari*(01); *ndzhaka*(02); *vhilwa*(01); *tshuri*(05); *ndzilo*(10); *mabodhlela*(01); xibaha(01); *makala*(02) na *maphepha*(02); *exikambelweni*(01) na *hi nkombe wa un'wana* (02)	14%
6.*korovela*(01); *chefu*(03); xiganama(03); xidyiso(01) na *xikanyula*(01)	4%
7.*rhambu ra xibodze*(02); *rhambu ra gama*(01); *marhambu*(01)na *ncila*(01)	2%
8.*murhi/mirhi*(05); *mati*(03) *phiriva*(01)	4%
9.*kan'we*(03) na *nkarhi*(11)	7%
10.*khona*(01) na *tiko*(01)	1%
11.*matamatisi*(01); *tintshuntshu*(01); *kuwa ra le thyakeni*(01); *xihenhla xa timba*(01); *kwembe ro hiwa*(08); *kwembe ra le nhoveni*(01); *muhwani*(01); *minhlata*(01); *biriviri/viriviri* (04); nkaka(01) na emakambeni/emattlukeni(02)	10%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 11 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 11 hi 207 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. Xikombiso xa ntsengo wa tikholokheti ta nomboro 1 eka tafula ra 10 laha henhla i 46 leyi avanyisiwaka hi 204 ivi swi hi nyika 0. 218009478 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 21. 8009478 ivi hi yi yisa eka tiphesente ta le kusuhi ku nga 22%.

Nxopaxopo wa tafula ra 11 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi 22% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta nomboro ya 4 eka tafula ra 11 tona ti humelela hi

© University of Venda

mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi ta 11% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi. Tikholokheti ta nomboro ya 10 ta xilo xo ka xi nga hanyi eka tafula ra 11 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi swinene ta 1% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**].

3.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswinene [+]

Patironi ya swivulavulelo leswi xopaxopiwaka laha hansi eka swikombiso swa tinomboro to suka eka 70 – 96 hi ku angarhela yi kombisiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

(cxxiv) [[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]]

Ku ya hi patironi ya (cxxiv) maviti *munhu/vanhu* endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ma yimela nhlokomhaka, hikuva hi wona ma endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku dya, kasi rito *nchumu* ri yimela sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi, ku nga muxaka wa xisemantiki na nhlamuselo ya xisemantiki. Muxaka wa xisemantiki i michumu leyi dyiwaka yo hambana hi *munhu/vanhu*, kasi nhlamuselo ya xisemantiki i nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula *leswinene* [**+**] hi ku angarhela ya tikholokhexini ta riendli [**dya**...] loko ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swikombiso swa ku suka eka 70 – 96 laha hansi ti andlariweke kona, ku nga ri yo vula ku ***dya*** ka ntolovelo. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku nhlamuselo leyi humelerisiwaka hi patironi leyi yi kongomisa eka angulo wa *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo [**+**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyela/tiphina

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

70.(a) Ndaheni u **dya** swihlenge. (Malungana, 1997: 91; Malungana, 1999: 95)

(b) Sasavona u **dya** *mafurha*. (Ntsanwisi, 1968: 35, 61 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 93; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 21; Shabangu, 1996: 187; Shabangu, 2006: 107; Magagane, 2004: 106)

© University of Venda

(c) Tsandzeka u **dya** *Khisimusi*. (Bila na Marhanele, 2016: 93)

(d) Tsatsawani u **dya** *vulombe*. (Bila na Marhanele, 2016: 755; Malungana, 1999: 99; Malungana, 1997: 93;)

(e) Vana va **dya** *ntsako*.* (Lexi i xa manguva lama mutsari wa xona a nga tiveki)

(f) Vuxa u **dya** *ndzhaka*. (Ntsanwisi, 1968: 35 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 418)

(g) Zanele u **dya** *loso*/*safu*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na Magagane, 2004: 107)

(h) Hlupheka u **dya** *vutofi*. (Magagane, 2004: 103)

(i) Nyazi u **dya** *makhondzo*. (Magagane, 2004: 103; Bila na Marhanele, 2016: 284)

(j) Xilavi u **dya** *vongwe*. (Magagane, 2004: 103)

(k) Vanhwanyana va **dya** *xinhanga*. (Magagane, 2004: 103; Bila na Marhanele, 2016: 95)

Xivulavulelo xa Ndaheni u **dya** *swihlenge*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *swihlenge*] yi vula leswaku Ndaheni u dya leswinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku dya swa kahle [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *swihlenge* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ko ka ku nga ri ka ntolovelo. Xivulavulelo xa 70(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxv) [[Ndaheni]] dya [[swo hlawuleka = [+]]]

Patironi ya (cxxv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ndaheni* endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Ndaheni*. Xiphemu xa *swo hlawuleka* endzeni ka swiangi swa xikwere swa vumbirhi i rihlawuri leri vaka xi ri xendliwa. Xivulwahava xa riviti xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa riviti *swakudya* na rifuwi *swa xiyimo* na riengeteri *xa le henhla*. Mfungho wa [**=**] endzeni ka swiangi swa xikwere wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**] leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa endzeni ka swiangi swa xikwere.

© University of Venda

Xivulavulelo xa Sasavona u **dya** *mafurha*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mafurha*] yi vula leswaku Sasavona u hanya ehandle ka vusweti. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi kongomisaka eka ku hanya kahle [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mafurha* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku va munhu a tiphina hi ku hanya vutomi bya xiyimo xa le henhla. Xivulavulelo xa 70(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxvii) [[Sasavona]] hanya [[vutomi bya xiyimo xa le henhla = [+]]]

Patironi ya (cxxvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Sasavona* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi paluxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi *Sasavona*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *vutomi bya xiyimo xa le henhla* i xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swinharhu swo tanihi riviti *vutomi* na rifuwi *bya xiyimo* na riengeteri *xa le henhla* lexi vaka xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Tsandzeka u **dya** *Khisimusi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Khisimusi*] yi vula leswaku Tsandzeka vona/tlangela siku ra Khisimusi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku tiphina hi siku ra Khisimusi [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *Khisimusi* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gila, hikuva ku dya loku yi ku vulaka i ka ku va munhu a tiphina hi ku dya swilo swo hambanahambana hi Khisimusi. Xivulavulelo xa 70(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxvii) [[Tsandzeka]] tlangela [[siku ra Khisimusi = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (cxxvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Tsandzeka* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *tlangela*. Riendli *tlangela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Tsandzeka*. Xiphemu xa *siku ra Khisimusi* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *siku* na rifuwi *ra Khisimusi*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa *Tsatsawani u* **dya** *vulombe*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vulombe*] yi vula leswaku Tsatsawani u dya swo nandziha swa nkarhinyana/u hanya hi ku oloveriwa evuton'wini. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikokwalaho ka leswi yi paluxaka mhaka yo dya swo tsokombela [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *vulombe* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi kongomisa eka ku hanya hi ku oloveriwa. Xivulavulelo xa 70(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxviii) [[Tsatsawani]] oloveriwa [evuton'wini = [+]]]

Patironi ya (cxxviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Tsatsawani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *oloveriwa*. Riendli *oloveriwa* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi *Tsatsawani*. Xiphemu xa riviti leri tirheke tanihi riengeteri ra ndhawu xa ***evuton'wini*** xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Vana va **dya** *ntsako*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ntsako*] yi vula leswaku vana va tiphina hi swa vutomi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi boxa mhaka ya ku kuma ntsako [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ntsako* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo wo hoxa ntsako enon'weni wu dyiwa tanihi swakudya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cxxix) [[Vana]] kuma [ntsako wa vutomi = [+]]]

Patironi ya (cxxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku vaka rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *kuma*. Riendli *kuma* ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *vana*. Xiphemu xa *ntsako wa vutomi* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi vumbiwile hi riviti *ntsako* na rifuwi *wa vutomi* lexi nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Vuxa u **dya** *ndzhaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ndzhaka*] yi vula leswaku Vuxa u siyeriwa rifuwo hi mufi. Nhlamuselo yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku averiwa rifuwo hi munhu loyi a hundzeke emisaveni [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *ndzhaka* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona i ka ku nyikiwa rifuwo hayi ku dya swakudya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxx) [[Mufi] siyela [[Vuxa ndzhaka = [+]]]

Patironi ya (cxxx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *mufi* ri va ri ri nhlokomhaka, tanihileswi ku nga rona ri tirhaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *siyela* leri yimelaka xiendlo lexi endliwaka hi *mufi*. Xiphemu xa *Vuxa ndzhaka* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi rivitavito *Vuxa* na rivitaswilo *ndzhaka*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu tirha ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Zanele u **dya** *loso/safu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *loso/safu*] yi vula leswaku Zanele u kuma swakudya swihi na swihi hi ku olova. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka mhaka ya ku dya xin'wana ni xin'wana lexi u xi lavaka [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka

© University of Venda

ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *loso/safu* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku va a dya xin'wana ni xin'wana lexi a xi lavaka. Xivulavulelo xa 70(g) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxi) [[Zanele]] kuma [[swakudya leswi a swi lavaka = [+]]]

Patironi ya (cxxxi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Zanele* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muhumelerisi wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *kuma*. Riendli *kuma* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Zanele*. Xiphemu xa *swakudya leswi a swi lavaka* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na riengetelo *leswi a swi lavaka*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Hlupheka u **dya** *vutofi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vutofi*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Hlupheka u hanya hi ku oloveriwa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku vevukeriwa eku hanyeni. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vutofi* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku vevukeriwa hi vutomi, kambe ku nga ri ku hoxa vutofi enon'weni byi dyiwa. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri va ri tirhisiwile na riviti *vutofi* hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo xa 70(h) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxii) [[Hlupheka]] olovela [[hi vutomi = [+]]]

Patironi ya (cxxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Hlupheka* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *olovela*. Riendli *olovela* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Hlupheka*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *hi vutomi* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi ri rihlamuseri. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Nyazi u **dya** *makhondzo*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *makhondzo*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Nyazi wa titlonya hi ku dya xin'wana ni xin'wana lexi a xi lavaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dyela. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *makhondzo* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku tiphina hi swo karhi swo tanihi swakudya. Xivulavulelo xa 70(i) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxiii) [[Nyazi]] titlonya [[hi xin'wana ni xin'wana = [+]]]

Patironi ya (cxxxiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nyazi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *titlonya*. Riendli *titlonya* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Nyazi*. Xiphemu xa xivulwahava xa risivi *hi xin'wana ni xin'wana* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona i rihlamuseri. Mfungho lowu landzelaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Xilavi u **dya** *vongwe*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vongwe*] xi vula leswaku Xilavi u timogola hi ku dya mavele ya lembe leri hundzeke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku timogola. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *vongwe* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka xiviri. Xivulavulelo xa 70(j) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxiv) [[Xilavi]] timogola [[hi mavele ya n'waxemu = [+]]]

Patironi ya (cxxxiv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Xilavi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *timogola*. Riendli *timogola* ri va ri yimela xiendlo lexi nga ta endliwaka hi *Xilavi*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *hi mavele ya*

© University of Venda

n'waxemu i xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa rihlamuseri *hi mavele* na rifuwi *ya n'waxemu*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

Xivulavulelo xa Vanhwanyana va **dya** *xinhanga*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xinhanga*] yi vula leswaku vanhwanyana va tiphina hi ku dya swo karhi va tele/hi xixaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku va vanhwanyana va tsakisa hi ku dya va ri ntlawa. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *xinhanga* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi ku vulaka i ka ku va vanhu va dya swo karhi swin'we. Xivulavulelo xa 70(k) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxv) [[Vanhwanyana]] tsakisa [[hi ku dya va ri ntlawa = [-]]]

Patironi ya (cxxxv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vanhwanyana* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *tsakisa*. Riendli *tsakisa* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *nhwanyana*. Xiphemu xa *hi ku dya va ri ntlawa* xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swa rihlamuseri eka xivulwana xa tshamelo *hi ku dya;* ripfuneta riendli *va ri* na riviti *ntlawa*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

71.(a) Gavaza u **dya** *a xurha*. (Xa fana na xa Yingwani u **dya** *a raha* laha hansi eka 71(c))

(b) Mukhacani u **dya** *byi rhelela*. (Bila na Marhanele, 2016: 93, 94 na 766; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 107; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 183; Rikhotso, 1993: 67)

(c) Yingwani u **dya** *a raha*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 93 na 94; Maluleke, 1995: 59; Magagane, 2004: 106; Mushwana na Ndhlovu, 1988: 213)

(d) Zinjhiva u **dya** *byi enhla*. (Baloyi, 1988: 53; Bila na Marhanele, 2016: 103)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Gavaza u **dya** *a xurha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *a xurha*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Gavaza a nga pfumari nchumu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi boxa mhaka yo kuma xin'wana ni xin'wana lexi a xi lavaka [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *a xurha* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku va Gavaza a nga pfumari nchumu, hileswaku u dya xin'wana ni xin'wana lexi a xi lavaka. Xivulavulelo xa 71(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxvi) [[Gavaza]] pfumari [[nchumu = [+]]]

Patironi ya (cxxxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Gavaza* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *pfumari*. Riendli *pfumari* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Gavaza*. Xiphemu xa riviti nchumu xi va xi ri xiendliwa. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

Xivulavulelo xa Mukhacani u **dya** *byi rhelela*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *byi rhelela*] yi vula leswaku Mukhacani u tiphina hi swa vutomi/ a nga vileri ha nchumu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi vulavulaka hi ku va munhu a nga karhatiwi hi nchumu [**+**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *byi rhelela* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ko hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa, kambe hi loku ko va munhu a nga pfumali nchumu, hileswaku vutomi byi n'wi fambela swa hombe. Xivulavulelo xa 71(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxvii) [[Mukhacani]] vileri [[ha nchumu = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (cxxxvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Mukhacani* ri tirha ku va ri ri nhlokomhaka, hileswi ri vaka ri tirha leswi vuriwaka hi riendli *vileri*. Riendli *vileri* ri yimela ku va xiendleko lexi endliwaka hi Mukhacani. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *ha nchumu* i xiendliwa lexi vaka xi ri rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

Xivulavulelo xa Yingwani u **dya** *a raha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *a raha*] yi vula leswaku Yingwani u taleriwe hi swakudya*/* u ni swakudya swo enela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva ku va ni swakudya swo tala [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *a raha* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona i ka ku va a ri na swakudya swo tala. Xivulavulelo xa 71(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxxxviii) [[Yingwani]] taleriwe [[hi swakudya = [+]]]

Patironi ya (cxxxviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Yingwani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ri vaka ri ri muhumelerisi wa mhaka leyi boxiwaka hi riendli *taleriwe*. Riendli taleriwe ri va ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Yingwani*. Xiphemu xa rihlamuseri *hi swakudya* xi va xi ri xiendliwa, kasi mfungho wa [**=**] wu va wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Zinjhiva u **dya** *byi enhla*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *byi enhla*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Zinjhiva wa tiphina u ni ntsako wo kuma lexi a xi lavaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dyela. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *byi enhla* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dyela. Xivulavulelo xa 71(d) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cxxxix) [[Zinjhiva]] kuma [[lexi a xi lavaka = [+]]]

Patironi ya (cxxxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Zinjhiva* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *kuma*. Riendli *kuma* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Zinjhiva*. Xiphemu xa xivulwahava xa risivi *lexi a xi lavaka swakudya x*i va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa risivi *lexi* na riengetelo *a xi lavaka*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rifuwi**

72.(a) Vavanuna va **dya** *xa ngati. (Malungana, 1999: 103)*
(b) Xikosi u **dya** *xa mukwana*. (Bila na Marhanele, 2016: 383)

Xivulavulelo xa 72(a) xa Vavanuna va **dya** *xa ngati*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xa ngati*] yi kongomisa eka ku vula leswaku vavanuna va dya nyama. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikokwalaho ka leswi yi boxaka mhaka yo va ku dyiwa nyama [**+**]. Kholokexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na rifuwi *xa ngati* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku va nyama yi hoxiwa enon'weni yi dyiwa. Xivulavulelo xa 72(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxl) [[Vavanuna]] dya [[nyama = [+]]]

Patironi ya (cxl) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vavanuna* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muhumelerisi wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli **dya**. Riendli ra **dya** leri landzaka nhlokomhaka ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vavanuna*. Xiphemu xa riviti *nyama* xi va xi yimela xiendliwa, kasi mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

Xivulavulelo xa Xikosi u **dya** *xa mukwana*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *xa mukwana*] yi vula leswaku Xikosi u dya swakudya swo hlawuleka/kombiwa malwandla/ amukeriwa hi mandla mambirhi. Xivulavulelo lexi xi tlhela xi vula leswaku Xikosi u byeriwa timhaka ta xihundla, hikuva u tshembekile. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi kongomisa eka ku dya swa kahle/ku khomiwa kahle/ ku va ni xifuva xo kota ku hlayisa swihundla swa vanhu [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa rifuwi *xa mukwana* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vula ku kombiwa tintswalo. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi va yo gega, hileswi yi kongomisaka eka ku hlayisa swihundla. Xivulavulelo xa 72(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxli) [[Xikosi]] dya [[swakudya swa kahle = [+]]]/
[[Bombela]] komba [[Xikosi tintswalo = [+]]]/ [[Vanhu]] byela [[Xikosi timhaka ta xihundla = [+]]

Patironi ya (cxli) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Xikosi*/*Bombela* ri va ri ri nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ri vaka ri ri rona muendli wa mhaka leyi boxiwaka hi riendli *dya*/*komba*/*byela*. Riendli *dya*/*komba*/*byela* ri va ri yimela xiendlo lexi *Xikosi*/*Bombela* a endlaka xona. Xiphemu xa *swakudya swa kahle*/*Xikosi tintswalo*/*Xikosi timhaka ta xihundla* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swo tanihi rivitaswilo *swakudya* na rihlawuri *swa kahle*/rivitavito *Xikosi* na rivitaswianakanyiwa *tintswalo*/*Xikosi timhaka ta xihundla*/ i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swa rivitivito *Xikosi*, rivitaswilo *timhaka* na rifuwi *ta xihundla*.. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula leswinene [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

73. Mukon'wana u **dya** *thyaka ra meno*. (Bila na Marhanele, 2016: 659)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Mukon'wana u **dya** *thyaka ra meno*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *thyaka ra meno*] yi vula leswaku mukon'wana u dya swakudya swihi na swihi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka leswaku xa mukokn'wana a xi omi [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *thyaka ra meno* lexi nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Xivulwahava xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *thyaka* na rifuwi *ra meno*. Riviti thyaka ri va ri ri xiendliwa xo kongoma, kasi rifuwi ra meno i xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku yi huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *thyaka*] leyi vulaka ku hlupheka na [**dya** *ra meno*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku dya swakudya. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi kongomisa eka ku dya swakudya hakunene. Xivulavulelo xa 73 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlii) [[Mukon'wana]] dya [[swakudya = [+]]]

Patironi ya (cxlii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *mukon'wana* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli dya leri vaka ri ri xiendlo lexi tirhiwaka hi *mukon'wana*. Xiphemu xa *swakudya* i riviti leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rihlawuri**

74. Vongani u **dya** *leswikulu*. (Malungana, 1998: 70)

Xivulavulelo xa Vongani u **dya** *leswikulu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *leswikulu]* yi kongomisa eka ku vula leswaku Vongani wa tsakisiwa lomu a hungasaka kona, Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku tiphina laha u hungasaka kona [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na rihlawuri *leswikulu* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona ku vula ntsako lowu a wu kumaka

© University of Venda

laha a hungasaka kona. Xivulavulelo xa 74 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxliii) [[Vongani]] tsaka [[laha a hungasaka kona = [+]]]

Patironi ya (cxliii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vongani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tsaka*. Riendli *tsaka* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Vongani*. Xiphemu xa *laha a hungasaka kona* i xivulwahava xa vundhawu lexi vaka xi ri xiendliwa. Xivulwahava xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riengeteri laha na riengetelo a hungasaka kona. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rifuwi**

75. Singita u **dya** *swa le mpfungwe*. (Mushwana na Ndhlovu, 1987: 183)

Xivulavulelo xa Singita u **dya** *swa le mpfungwe*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa le mpfungwe*] yi vula leswaku Singita u nyikiwa/dya swilo leswi fihliweke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya leswi tumbetiweke. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexiniximpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *swa le mpfungwe* lexi tirheke tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi ku dya ka xiviri, kambe ka ku nyikiwa swa mfihlo. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma kholokhexini ya vumbirhi [**dya** *mpfungwe*] leyi ku dya leswi tumbetiweke. Eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *swa le mpfungwe* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo xa 75 xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxliv) [[Mutswari]] nyika [[Singita swa mfihlo = [+]]]

Patironi ya (cxliv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mutswari* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *nyika*. Riendli *nyika* ri yimela

© University of Venda

xiendlo lexi endliwaka hi *mutswari*. Xiphemu xa *Singita swa mfihlo* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *Singita* na rifuwi *swa mfihlo*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku ehleketa

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

76. Wisani u **dya** *mepe*. (Malungana, 1997: 69)

Xivulavulelo xa Wisani u **dya** *mepe*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mepe*] yi vula leswaku Wisani u kunguhata kungu lerikulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi boxa ku va munhu a kunguhata swo karhi a nga swi endla [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mepe* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku ehleketa ku nga ri ku hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo xa 76 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlv) [[Wisani]] kunguhata [[kungu lerikulu = [+]]]

Patironi ya (cxlv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Wisani* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *kunguhata*. Riendli *kunguhata* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Wisani*. Xiphemu xa *kungu lerikulu* xi va xi ri xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *kungu* na rihlawuri *lerikulu*. Mfungho wa [**=]** wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

77. Makhanikhi u **dya** *marhambu ya nhloko*. (Bila na Marhanele, 2016: 94, 94 na 301; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 2; Mukhari na Shikwambana, 1987: 46; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 110; Malungana, 1997: 67; Magagane, 2004: 106; Lambane na Mthombeni, 2014: 206)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Makhanikhi u **dya** *marhambu ya nhloko*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *marhambu ya nhloko*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Makhanikhi u ehleketa hi vukheta hi mhaka yo karhi/u tinyika nkarhi wo ololoxa xiphiqo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi vulavulaka hi ku ehleketa hi vukheta [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *marhambu ya nhloko* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *marhambu* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya nhloko* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *marhambu*] leyi vulaka ku ehleketa hi vukheta [**+**] na [**dya** *ya nhloko*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku ehleketa swinene u nga si teka xiboho [**+**]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va Makhanikhi hakunene a ri ku dyeni ka nyama ya marhambu ya nhloko ya xifuwo/xiharhi. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tolovelekeke ri va ri lo tirhisiwa ni xivulwahava xa riviti *marhambu ya nhloko* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 77 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlvi) [[Makhanikhi]] ehleketa [[hi vukheta = [+]]]

Patironi ya (cxlvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Makhanikhi* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *ehleketa*. Riendli ehleketa ri yimela ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Makhanikhi*. Xiphemu xa *hi vukheta* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa lexi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

78. Mavila u **dya** *a fihlula*. (Rikhotso, 1993: 67; Malungana, 1997: 69)

Xivulavulelo xa Mavila u **dya** *a fihlula*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *a fihlula*] yi vula leswaku u endla swilo a ri karhi a ehleketa leswaku mundzuku ku ta

© University of Venda

humelela yini. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi boxa mhaka yo ehleketa swa mundzuku. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *a fihlula* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo. Xivulavulelo xa 78 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlvii) [[Mavila]] endla [[swilo a ehleketela mundzuku = [+]]]

Patironi (cxlvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Mavila* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *endla*. Riendli *endla* ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *Mavila*. Xiphemu xa *swilo a ehleketela mundzuku* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *swilo* na riengetelo *a ehleketela mundzuku*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi switshongo swa le masin'wini

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

79.(a) Van'wamapurasi va **dya** *nguva*. (Xa fana ni xa Bila na Marhanele, 2016: 253 na 436; Ntsanwisi, 1968: 93)

(b) Varimi va **dya** *hlovo*. (Ntsanwisi, 1968: 45 na 71; Bila na Marhanele, 2016: 162)

Xivulavulelo xa Van'wamapurasi va **dya** *nguva*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nguva*] yi vula leswaku van'wamapurasi va dya swa le masin'wini ro sungula loko swa ha ku vupfa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku dya swirin'wa [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *nguva* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya ntshovelo wo sungula wa swirin'wa. Xivulavulelo xa 79(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlviii) *[[Van'wamapurasi]] dya [ntshovelo wa swirin'wa swo sungula = [+]]]*

© University of Venda

Patironi (cxlviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *van'wamapurasi* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *van'wamapurasi*. Xiphemu xa *ntshovelo wa swirin'wa swo sungula* xi va xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *ntshovelo* na rifuwi *wa swirin'wa swo sungula*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa *Varimi va* **dya** *nhlovo*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *nhlovo*] yi kongomisa eka ku vula leswaku varimi va dya mihandzu yo sungula ya nguva. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka mhaka ya ku dya mihandzu [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *nhlovo* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona ku kongomisa eka ku va varimi va dya ntshovelo wa swirin'wa wo sungula wa lembe. Xivulavulelo xa 79(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxlix) [[Varimi]] dya [[mihandzu yo sungula ya lembe = [+]]]

Patironi (cxlix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *varimi* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi kriendli *dya*. Riendli dya ri va ri ri xiendlo lexi *varimi* va xi endlaka. Xiphemu xa *mihandzu yo sungula ya lembe* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *mihandzu* na *riengetelo yo sungula ya lembe*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tirhisa murhi

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

80.(a) Miehleketo na Ehleketani va **dya** *matlulana*. (Manganyi, 1995: 74)

(b) Muvabyi u **dya** *mintsembyani*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Miehleketo na Ehleketani va **dya** *matlulana*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *matlulana*] yi vula leswaku Miehleketo na Ehleketani va dya murhi leswaku un'wana a nga tsemeki nhlana loko un'wana wa vona a lovile, hikokwalaho ko va va hlanganile eka wansati un'we. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi boxa mhaka yo tirhisa murhi ku tisirhelela eka swo biha [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *matlulana* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona i ko nwa murhi. Xivulavulelo xa 80(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cl) [[Miehleketo na Ehleketani]] nwa [[murhi leswaku un'wana wa vona a nga tlhaveki = [+]]]

Patironi ya (cl) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Maviti *Miehleketo* na *Ehleketani* ya va ya ri nhlokomhaka, hikuva hi wona ya tirhaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *nwa*. Riendli *nwa* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi Miehleketo na *Ehleketani*. Xiphemu xa *murhi leswaku un'wana wa vona a nga tlhaveki* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *murhi* na riengetelo leswaku *un'wana wa vona a nga tlhaveki*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Muvabyi u **dya** *mintsembyani*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mintsembyani*] yi vula leswaku muvabyi u tirhisa mirhi ya vuvabyi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi khumbaka mhaka ya ku tirhisa murhi ku tshunguleka eka vuvabyi [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *mintsembyani* leri tirhaka ku va xiendliwa. Nhlamuselo leyi i yo gila, hileswi yi vulavulaka hi ku dya ko tirhisa mirhi ya vuvabyi. Xivulavulelo xa 80(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cli) [[Muvabyi]] tirhisa [[mirhi ya vuvabyi = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (cli) yi hlamuseriwa hi xiyimo leyi: Riviti *muvabyi* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tirhisa*. Riendli *tirhisa* ri yimela ku va xiendlo lexi tirhiwaka hi *muvabyi*. Xiphemu xa mirhi ya muvabyi i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *mirhi* na rifuwi *ya vuvabyi*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswinene* [**+**].

(e) Swivulavulelo swo vulavula hi rirhandzu

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riendli eka xivulwana xa tshamelo**

81. Ganyani u *dlayela* **ku dya**. (Maluleke, 1995: 58; Malungana, 1999; 102; Bila na Marhanele, 2016: 87; Malungana, 1997: 64; Baloyi, 1988: 64)

Xivulavulelo xa Ganyani u dlayela **ku dya**, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**ku dya**] yi vula leswaku Ganyani u tshembisa ku lovola nhwanyana loyi a nga n'wi hungukisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi xitshembiso xo lovola nhwana [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyama* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi kongomisi eka ku hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa, kambe yi va yi vulavula hi ku amukela ku lovola wanhwana loyi a biheke emirini. Xivulavulelo xa 81 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clii) [[Ganyani]] amukela [[ku lovola nhwanyana loyi a biheke emirini = [+]

Patironi ya (clii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ganyani* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *amukela*. Riendli *amukela* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Ganyani*. Xiphemu xa *ku lovola nhwanyana loyi a biheke emirini* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu ku nga riviti ra ntlawa wa 14 *ku lovola*, rivitiswilo *nhwanyana* na riengetelo *loyi a biheke emirini*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya rendli + riengeteri + rihlawuri**

82. Dzunisani u **dya** *etimbiteni letikulu*. (Malungana, 1999: 100)

Xivulavulelo xa *Dzunisani u* **dya** *etimbiteni letikulu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *etimbiteni letikulu*] yi vula leswaku Dzunisani u rhandzana ni wansati wa xiyimo xa le henhla swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi boxaka mhaka ya rirhandzu [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *etimbiteni letikulu* lexi vaka xi ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xivulwahava xa kona xi tlhela xi aviwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti leri nga riengeteri ra ndhawu *etimbiteni* na rihlawuri *letikulu*. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *etimbiteni*] leyi vulaka ku rhandzana ni wansati na [**dya** *letikulu*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku va na vuxaka bya rirhandzu ni wansati wa xiyimo xa le henhla. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi vulavuli hi ku dya swakudya hakunene, kambe yi vulavula hi rirhandzu. Xivulavulelo xa 82 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cliii) [[Dzunisani]] rhandzana [[ni wansati wa xiyimo xa le henhla = [+]]]

Patironi ya (cliii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Dzunisani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ri nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *rhandzana*. Riendli *rhandzana* ri va ri ri xiendleko lexi tirhiwaka hi Dzunisani. Xiphemu xa *ni wansati wa xiyimo xa le henhla* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swa rihlamuseri *ni wansati* na rifuwi *wa xiyimo* na riengeteri *xa le henhla*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + riengetelo**

83. Rhulani u **dya** *murhi lowu a wu tivaka*. (Bila na Marhanele, 2016: 391; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 99; Malungana, 1998: 67; Malungana, 1997:84)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Rhulani u **dya** *murhi lowu a wu tivaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *murhi lowu a wu tivaka*] yi vula leswaku Rhulani u lovola wansati loyi a n'wi tivaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi paluxa mhaka yo lovola nhwana loyi u n'wi tivaka [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *murhi lowu a wu tivaka* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *murhi* na riengetelo *lowu a wu tivaka*. Riviti *murhi* i xiendliwa xo kongoma kasi riengetelo *lowu a wu tivaka* i xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi yi nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *murhi*] leyi vulaka ku lovola wansati na [dya lowu a wu tivaka] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku lovola wansati loyi u n'wi tivaka. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku lovola wansati ku nga ri ku nwa murhi hakunene. Xivulavulelo xa 83 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cliv) [[Rhulani]] lovola [[wansati loyi a n'wi tivaka = [+]]]

Patironi ya (cliv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Rhulani* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri humelerisaka leswi boxiwaka hi riendli *lovola*. Riendli *lovola* ri va ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *Rhulani*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *wansati loyi a n'wi tivaka* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *wansati* na riengetelo *loyi a n'wi tivaka*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

(f) Swivulavulelo swo vulavula hi mitolovelo/ndhavuko

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

84.(a) Matimba u **dya** *Xilungu*. (Ntsanwisi, 1968: 31, 36 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94)

(b) Muleteri u **dya** *Xilungu*. (Bila na Marhanele, 2016: 837)

(c) Muleteri u **dya** *Xinghezi*. (Xa fana ni xa Ntsanwisi, 1968: 31, 36 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 eka 47a laha henhla)

© University of Venda

Xivulavulelo xa 84(a) xa Matimba u **dya** *Xilungu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Xilungu*] yi vula leswaku Matimba u hanya vutomi bya Xiyuropo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi mahanyelo [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *Xilungu* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku tekelela mahanyelo ya vanhu va le Yuropo. Xivulavulelo xa 84(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clv) [[Matimba]] hanya [[Xiyuropo = [+]]]

Patironi ya (clv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Matimba* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Matimba*. Xiphemu xa *Xiyuropo* i riviti leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Muleteri u **dya** *Xilungu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Xilungu*] hi ku kongomisa yi vula leswaku muleteri u dya swakudya epuletini hi foroko ni mukwana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka madyelo ya swakudya [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *Xilungu* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya ka xiviri. Xivulavulelo xa 84(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clvi) [[Muleteri]] dya [[hi foroko ni mukwana = [+]]]

Patironi ya (clvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Muleteri* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri ri va ri yimela xindleko lexi tirhiwaka hi *Muleteri*. Xiphemu xa *hi foroko ni mukwana* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa rihlamuseri swo tanihi *hi foroko* na *ni mukwana*.

© University of Venda

Mfungho lowu landzaka riendli wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Muleteri u **dya** *Xinghezi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *Xinghezi*] yi vula leswaku muleteri u vulavula ririmi ra Xinghezi ro hlantsweka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku vuswikoti eka ku vulavula Xinghezi [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *Xinghezi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hileswi yi vulavulaka hi ku va muleteri a vulavula Xinghezi hi vuswikoti bya le henhla, kambe ku nga ri ku hoxa Xinghezi enon'weni a xi dya. Xivulavulelo xa 84(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clvii) [[Muleteri]] vulavula [[Xinghezi xo hlantsweka = [+]]]

Patironi ya (clvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *muleteri* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi boxiwaka hi riendli *vulavula* leri vaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *muleteri*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *Xinghezi xo hlantsweka* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *Xinghezi* na rifuwi *xo hlantsweka*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

(g) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tshembeka

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

85. Nhlazini u **dya** *ko tala*. (Bila na Marhanele, 2016: 487 na 859; Thuketana, 1991: 87)

Xivulavulelo xa 85 xa Nhlazini u **dya** *ko tala*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ko tala*] yi vula leswaku Nhlazini u lomba swilo a tlhela a swi tlherisa kutani va kota n'wi pfuna ni nkarhi lowutaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka ya ku lomba swo karhi u tlhela u tlherisela lava ku lombeke [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na ripfunariendli *ko tala* leri vaka ri ri

© University of Venda

xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku lomba ni ku tlhela u lombiwa. Xivulavulelo xa 85 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clviii) [[Nhlazini]] lomba [[swilo a tlhela a tlherisa = [+]]]

Patironi ya (clviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nhlazini* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *lomba*. Riendli *lomba* ri tirha ku va xiendlo lexi endliwaka hi *Nhlazini*. Xiphemu xa *swilo a tlhela a tlherisa* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti swilo na riengetelo a tlhela a tlherisa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku boxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

86. Rhukanani u **dya** *ntsengele*. (Bila na Marhanele, 2016: 492; Manganyi, 1995: 95; Malungana, 1997: 87; Malungana, 1999: 99)

Xivulavulelo xa Rhukanani u **dya** *ntsengele*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ntsengele*] yi vula leswaku Rhukanani wa titshemba loko a endla swilo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku titshemba [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vaka yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ntsengele* leri vaka ri ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ko hoxa ntsengele enon'weni yi dyiwa, kambe yi vula ku titshemba. Xivulavulelo xa 87 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clix) [[Rhukanani]] titshemba [[eka swilo = [+]]]

Patironi ya (clix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Rhukanani* ri tirha ku va nhlokomhaka, tanihileswi ku vaka rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *titshemba* leri yimelaka xiendlo lexi endliwaka hi *Rhukanani*. Xiphemu xa *eka swilo* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xa swiphemu swimbirhi, ku nga xirhangi xa vundhawu *eka* na riviti

© University of Venda

swilo. Mfungho lowu landzelaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

(h) Swivulavulelo swo vulavula hi ku titirhela/tivulavulela

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rifuwi**

87. Dokodela u **dya** *swa nyuku*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 515; Marivate na Mathumba, 1974: 7; Shabangu, 1996: 304; Shabangu, 2006: 188)

Xivulavulelo xa Dokodela u **dya** *swa nyuku*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa nyuku*] yi vula leswaku dokodela u dya leswi a swi tirheleke . Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi boxaka mhaka yo dya swo swi tirhela [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na rifuwi *swa nyuku* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi vulavula hi ku hoxiwa ka swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clx) [[Dokodela]] dya [[swilo leswi a swi tirheleke = [+]]]

Patironi ya (clx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *dokodela* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *dokodela*. Xiphemu xa *swilo leswi a swi tirheleke* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swilo* na riengetelo *leswi a swi tirheleke*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swuvulavulelo swa kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

88. N'wana ku **dya** *la rilaka*. (Malungana, 1999: 95; Malungana, 1997: 91; Rikhotso, 1995: 128; Rikhotso, 1996: 80; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 102)

Xivulavulelo xa N'wana ku **dya** *la rilaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *la rilaka*] yi kongomisa eka ku vula leswaku munhu loyi a vulaka loko a twa

© University of Venda

ndlala u nyikiwa swakudya a dya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku boxa loko u lava swo karhi [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na ripfunetariendli *la rilaka* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi kongomisa eka ku vula leswaku swilo swi nyikiwa loyi a kombelaka. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxi) [[Vanhu]] nyika [[munhu swakudya loyi a vulaka loko a twa ndlala = [+]]]

Patironi ya (clxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vanhu* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi paluxiwaka hi riendli *nyika*. Riendli *nyika* ri va ri ri xiendleko lexi tirhiwaka hi *vanhu*. Xiphemu xa *munhu swakudya loyi a vulaka loko a twa ndlala* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu, ku nga mavitaswilo *munhu* na *swakudya* na riengetelo *loyi a vulaka loko a twa ndlala*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

89. Rivalani u **dya** *buku*. (Bila na Marhanele, 2016: 55 na 93; Nkuna, 2007: 72; Nbobeni na Malungana, 2006: 63; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 112; Malungana, 1997: 66)

Xivulavulelo xa Rivalani u **dya** *buku*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *buku*] yi vula leswaku Rivalani u hlaya tibuku swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi kongomisa eka ku hlaya tibuku [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *buku* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo wo hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo xa 89 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(clxii) [[Rivalani]] hlaya [[tibuku swinene = [+]]]

Patironi (clxii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Rivalani* ri va ri ri nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri humelerisaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *hlaya*. Riendli *hlaya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Rivalani*. Xiphemu xa *tibuku swinene* lexi landzaka riendli xi va xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swa riviti *tibuku* na *riengeteri swinene*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

(i) Swivulavulelo swo vulavula hi ku bomba

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

90.(a) Hosi Homu u **dya** *lapi*. (Bila na Marhanele, 2016: 93; Malungana, 1998: 70; Malungana, 1999: 101)

(b) Risenga u **dya** *buruku*. (Xa fana na xa Bila na Marhanele, 2016: 93; Malungana, 1998: 70; Malungana, 1999: 101 eka 91a laha henhla)

Swivulavulelo swa Hosi Homu u **dya** *lapi na* Risenga u **dya** *buruku*, nhlamuselo ya tikholokhexini ta swona ta [**dya** *lap i*] na [**dya** *buruku]* yi vula leswaku hosi Homu u hlova hi swiambalo swo durha swi tlhela swi va swi sasekile swinene/Risenga u bomba hi buruku yo durha ya xiyimo xa le henhla. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku ku hlova [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *lapi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva lapi a ri hoxiwi enon'weni ri dyiwa, hikuva a hi swakudya. Swivulavulelo swa 90(a) na (b) swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxiii) [[Hosi Homu]] hlova [[hi swiambalo swo saseka = [+]]]/
[[Risenga]] bomba [[hi buruku yo durha = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (clxiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti hosi *Homu/Risenga* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hlova/bomba*. Riendli *hlova/bomba* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *hosi Homu/Risenga*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *hi swiambalo swo saseka/ hi buruku yo durha* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga rihlamuseri *hi swiambalo/hi buruku* na rifuwi *swo saseka/yo durha*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

(j) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tisola

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

91. Vukosi u **dya** *marito*. (Xa fana na xa Bila na Marhanele, 2016: 304 xa ku **mita** *marito*)

Xivulavulelo xa Vukosi u **dya** *marito*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *marito*] yi vula leswaku Vukosi wa tisola eka leswi a swi vuleke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikokwalaho ka leswi yi nhlamuseleka mhaka yo tisola [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *marito* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka la hi ka ntolovelo wo hoxa swakudya enon'weni tanihileswi marito ya nga dyiwiki. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxiv) [[Vukosi]] tisola [[eka marito lama a ma vuleke = [+]]]

Patironi ya (clxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vukosi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *tisola*. Riendli tisola ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vukosi*. Xiphemu xa *eka marito lama a ma vuleke* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi xirhangi xa vundhawu *eka*; riviti *marito* na riengetelo *lama a ma vuleke*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

(k) Swivulavulelo swo vulavula hi ku khensa

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + xivulwana xa tshamelo**

92. Vululami u **dya** *hi ku engeta*. (Bila na Marhanele: 94, 95 na 105; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 109)

Xivulavulelo xa Vululami u **dya** *hi ku engeta*, nhlamuselo ya kholokhexini [**dya** *hi ku engeta*] ya xiyoxe xi vula leswaku Vululami wa khensa/tlangela swinene eka leswi a endleriweke swona. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku khensa/tlangela [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa tshamelo *hi ku engeta* lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Ku engeta a ku hoxiwi enon'weni ivi ku cakunyiwa ni ku mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** ri va ri tirhisiwile ni xivulwana xa tshamelo *hi ku engeta* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxv) [[Vululami]] khensa [[swinene = [+]]]

Patironi ya (clxv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Vululami* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *khensa*. Riendli *khensa* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Vululami*. Xiphemu xa riengeteri *swinene* xi va xi ri xiendliwa, kasi mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

(l) Swivulavulelo swo vulavula hi rendzo

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

93. Khawurisa u **dya** *ndlela*. (Ntsanwisi, 1968: 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Malungana, 1999:101)

Xivulavulelo xa Khawurisa u **dya** *ndlela*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ndlela*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Khawurisa u sungula rendzo ro ya ko karhi.

© University of Venda

Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikuva yi vulavula hi ku teka rendzo [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *ndlela* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo wo hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo xa 94 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxvi) [[Khawurisa]] sungula [[rendzo = [+]]]

Patironi ya (clxvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Khawurisa* hi rona nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *sungula*. Riendli *sungula* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Khawurisa*. Xiphemu xa rivitaswilo *rendzo* xi va xi ri xiendliwa, kasi mfungho wa [**=**] wu va wu hlamusela leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

(m) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya vuswa

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

94.(a) Khetani u **dya** *mavele*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 314; Marivate, Masebenza na Mathuma, 1975: 12; Marhanele, 1981: 136)
(b) Tsakani u **dya** *vuswa*. (Malungana, 1997: 64)

Xivulavulelo xa Khetani u **dya** *mavele*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mavele*] yi vula leswaku Khetani u dya vuswa bya mapa ya mavele yo tlhokoriwa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi boxaka mhaka yo vula ku dya [**+**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mavele* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka ntolovelo wo hoxa vuswa bya mavele enon'weni byi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxvii) [[Khetani] dya [vuswa bya mapa ya mavele = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (clxvii) yi hlamuseriwa yi ndlela leyi: Riviti *Khetani* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Khetani*. Xiphemu xa *vuswa bya mapa ya mavele* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa riviti *vuswa*, rifuwi *bya mapa* na rifuwi *ya mavele*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Tsakani u **dya** *vuswa*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *vuswa*] yi vula leswaku Tsakani u hetisisa switshembiso swa yena/u le ngomeni ya xisati. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hikokhwalaho ko leswi yi vulavulaka hi ku fikelela switshembiso/ngoma ya xisati [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *vuswa* leri vaka ri ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo ko haxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavuelelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxviii) [[Tsakani]] hetisisa/nghenelela [[switshembiso/eka ngoma ya xisati = [+]]]

Patironi ya (clxviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Tsakani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *hetisisa/nghenelela*. Riendli *hetisisa/nghenelela* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Tsakani*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *switshembiso* i riviti/*eka ngoma ya xisati* i xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riengeteri ra ndhawu *eka ngoma* na rifuwi *ya xisati* leswi vaka swi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswinene* [**+**].

(n) Swivulavuelelo swo vulavula hi ku hungasa

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

95. Vadyondzi va **dya** *bulu*/*mabulu*. (Ntsanwisi, 1968: 8 na 71; Bila na Marhanele, 2016: 56 na 93; Marhanele, 1981: 136; Mabunda, Mabunda na Nkuzana, 1991: 43; Mkhari

© University of Venda

na Shikwambana, 1988: 169; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 242; Baloyi, 1988: 53; Magagane, 2004: 114)

Xivulavulelo xa Vadyondzi va **dya** *mabulu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *mabulu*] yi kongomisa eka ku vula leswaku vadyondzi va hungasa hi ku vulavula letiya na letiya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene*, hileswi yi paluxaka mhaka yo hungasa [**+**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mabulu* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa mabulu enon'weni ya cakunyiwa ivi ya mitiwa, tanihileswi mabulu ya nga riki swakudya. Eka kholokhexini leyi, riendli **dya** leri tirhisiweke ni riviti *mabulu* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 96 xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxix) [[Vadyondzi]] hungasa [[hi ku vulavula = [+]]]

Patironi ya (clxix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vadyondzi* ri yimela ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *hungasa*. Riendli *hungasa* ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *vadyondzi*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *hi ku vulavula* xi va xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

3.6.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Laha hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta henhla ta mahumelelo, naswona hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le hansi ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 12:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*swihlenge*(02); *mafurha*(08) *vulombe*(03); *makhondzo*(02); *vongwe*(01); *xa ngati*(01); *thyaka ra meno*(01); *swa le mpfungwe*(01; *mavele*(04) na *vuswa*(01)	24
2.*ntsako*(01); *a xurha*(01); dlayela(05); *byi rhelela*(06); *a raha*(06); *loso/safu*(02); *leswikulu*(01); *a fihlula*(02); *ko tala*(03); *la rilaka*(05); *hi ku engeta*(04); *swa nyuku*(06) na *bulu/mabulu*(10)	52
3.*matlulana*(01); *mintsembyani*(02); *murhi na lowu a wu tivaka*(04)	7
4.*marhambu ya nhloko*(08)	8
5.*ndzhaka*(03); *xa mukwana*(02); *buku*(06); *xinhanga*(02); *etimbiteni letikulu*(01); *mepe*(01) na *marito*(01)	12
6.*nguva*(03); *hlovo*(03) na *ntsengele*(04)	10
7.*Xilungu*(04); *Xilungu*(01) na *Xinghezi*(04)	9
8.*lapi*(03) na *buruku*(03)	6
9.*ndlela*(03)	3
10.*Khisimusi*(01)	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 12, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.6 ku suka eka 70 – 96 ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 132 ta rimba ra [**dya**...] ta kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi xaxameta tikholokheti leti humelelaka tanihi

© University of Venda

mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi kombisa ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 12 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba, hikuva ti humelela ka 52/132 (*makumentlhanumbirhi xa dzana na makumenharhumbirhi*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [+]. Tikholokheti ta 52 laha henhla leti ti aviweke eka nomboro ya 2 eka tafula ra 12, ti va ti kongomisa eka ku vula *swiendlo*. Tikholokheti ta nomboro ya 1 ku ya hi tafula ra 12 ti humelela hi ntsengo wa le xikarhi wa 24/132 (*makumembirhimune xa dzana na makumenharhumbirhi*) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…], hileswaku Tikholokheti leti ta 24 ti aviwile eka avo wun'we, hikokwalaho ko va hinkwato ti kongomisa eka ku vulavula hi *swakudya*. Tafula ra 12 ri kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 10 yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1/132 (*n'we xa dzana na makumenharhumbirhi*) tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**dya**…]. Kholokheti leyi ya 1 yi va yi kongomisa eka ku vula *siku ra nkoka elembeni*.

Tafula ra 13:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*swihlenge*(02); *mafurha*(08) *vulombe*(03); *makhondzo*(02); *vongwe*(01); *xa ngati*(01); *thyaka ra meno*(01); *swa le mpfungwe*(01; *mavele*(04) na *vuswa*(01)	18%
2.*ntsako*(01); *a xurha*(01); dlayela(05); *byi rhelela*(06); *a raha*(06); *loso/safu*(02); *leswikulu*(01); *a fihlula*(02); *ko tala*(03); *la rilaka*(05); *hi ku engeta*(04); *swa nyuku*(06) na *bulu/mabulu*(10)	39%
3.*matlulana*(01); *mintsembyani*(02); *murhi na lowu a wu tivaka*(04)	5%
4. *marhambu ya nhloko*(08)	6%

© University of Venda

5.*ndzhaka*(03); *xa mukwana*(02); *buku*(06); *xinhanga*(02); *etimbiteni letikulu*(01); *mepe*(01) na *marito*(01)	9%
6. *nguva*(03); *hlovo*(03) na *ntsengele*(04)	8%
7. *Xilungu*(04); *Xilungu*(01) na *Xinghezi*(04)	7%
8. *lapi*(03) na *buruku*(03)	5%
9. *ndlela*(03)	2%
10.*Khisimusi*(01)	1%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 13 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula laha henhla hi 132 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente, xikombiso: Ntsengo wa tikholokheti ta nomboro 1 eka tafula ra 12 laha henhla i 24 leyi avanyisiwaka hi 132 ivi swi hi nyika 0. 181818181 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 18. 1818181 ivi hi yi yisa eka tiphesente ta le kusuhi ku nga 18%.

Nxopaxopo wa tafula ra 13 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva ti humelela hi 39% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta nomboro ya 1 eka tafula ra 13 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi ta 18% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi. Kholokheti ya nomboro ya 10 ku ya hi tafula leri yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 1% tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**].

3.7 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka mianguloyo vula leswobiha/leswinene [-/+]

Patironi ya swivulavulelo leswi hi swi xopaxopa laha hansi yi kombisiwa hi ku angarhela hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

(clxx) [[Munhu /vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha / lowunene [-/+]]]

Patironi ya (clxx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Swiangi swa xikwere ematlhelo ka *munhu*/*vanhu* swi kombisa leswaku *munhu*/*vanhu* i nhlokomhaka, hikuva hi wona ma endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli **dya**. Xiphemu lexi landzelaka nhlokomhaka i riendli **dya** leri ku nga rona ri hi byelaka leswi nhlokomhaka yi endlaka swona. Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere i xiendliwa lexi yimeriwaka hi *nchumu* lowu yimelaka nhlamuselo/sete ya lekizikali ya swiphemu swimbirhi leswi ku nga *muxaka wa xisemantiki* lowu nga michumu yo hambanahambana leyi dyiwaka na *nhlamuselo ya xisemantiki* leyi nga nhlamuselo yo gila kumbe yo gega yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi ku angarhela, kasi mfungho wa [**-/+**] lowu landzelaka *nchumu* wu kongomisa eka ku paluxa leswaku *nchumu* lowu dyiwaka hi munhu/vanhu wu nga va *lowobiha*/*lowunene*.

Patironi ya swivulavulelo swa swikombiso swa tinomboro to suka eka 97 – 109 leswi longoloxiweke laha hansi ya fana hi ku angarhela, hikuva hinkwaswo swi kongomisa eka tinhlamuselo kumbe miangulo yo fana yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], kambe swivulavulelo leswi swa hambana hi tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku nwa byalwa

(a) Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti

97.(a) Khetani u **dya** *mavele*. (Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 12; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 314; Marhanele, 1981:136)

(b) Lulama u **dya** *dleke*. (Bila na Marhanele, 2016: 94; Ngobeni na Malungana, 2006: 64; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 110)

Xivulavulelo xa Khetani u **dya** *mavele*, nhlamuselo ya kholokexini ya xona ya [**dya** *mavele*] hi ku kongomisa yi vula leswaku Khetani u nwa byalwa laha loko a nwa ku tlurisa a vaka nhlonga ra byalwa leswi vulaka *leswobiha* [**-**], kambe loko a nwa kahle a nga ri hlonga ra byalwa swi vula *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi

© University of Venda

yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli dya leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti mavele leri vaka ri ri xiendliwa. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku nwa swipyopyi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxi) [[Khetani]] nwa [[swipyopyi = [-/+]]]

Patironi ya (clxxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Khetani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *nwa*. Riendli *nwa* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Khetani*. Xiphemu xa riviti *swipyopyi* leri landzaka riendli xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu boxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**] loko manwelo ya Hatlani ya ri lama lamanene, kambe loko a ri xindzendzele ya kongomisa eka *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Lulama u **dya** *dleke*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *dleke*] yi vula leswaku u nwa byalwa a pyopyiwa swinene ivi byi n'wi hlakata miri swi kongomisaka eka *leswobiha* [**-**], kasi loko byi n'wi khoma kahle swi vulaka *leswinene* [**+**]. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *dleke* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga khlokheti ya kholokhexini. Tinhlamuselo letimbirhi i to gega, hikuva ti vulavula hi ku nwa tanihileswi byalwa byi nga dyiwiki. Xivulavulelo xa 97(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxii) [[Lulama]] nwa [[byalwa a pyopyiwa swainene = [+]]]

Patironi ya (clxxii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Lulama* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku vaka rona ri tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *nwa*. Riendli *nwa* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Lulama*. Xiphemu xa *byalwa a pyopyiwa swinene* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi xiendliwa. Xivulwahava xa kona xi aviwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti byalwa na riengetelo a pyopyiwa swinene. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula *leswobiha* (ku pyopyiwa ku tlula mpimo ivi

© University of Venda

byi n'wi hlakata miri) [**-**] na *leswinene* (ku va a nga hlakali miri hambi a pyopyiwa swinene) [**+**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tiphina swa xinkadyana

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

98. Ndzalo u **dya** *matatana*. (Malungana, 1999: 99; Malungana, 1997: 92)

Xivulavulelo xa Ndzalo u **dya** *matatana*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *matatana*] yi vula leswaku Ndzalo u ni murhandziwa wa le xihundleni leswi kongomisaka eka ku vula *leswobiha* [**-**] kumbe yi vula leswaku Ndzalo u dya swakudya swo nandziha leswi kongomisaka eka ku vula *leswinene* [**+**]. Rixaka ra kholokhexi leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *matatana* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega loko yi vula *leswobiha* [**-**], kasi i yo gila loko yi vula *leswinene* [**+**]. Xivulavulelo xa 98 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

> *(clxxiii) [[Ndzalo]] rhandzana/dya [[murhandziwa wa le kheheleni/swakudya swo nandziha = [-/+]*

Patironi ya (clxxiv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Ndzalo* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *rhandzana/dya*. Riendli *rhandzana/dya* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi *Ndzalo*. Xiphemu xa *murhandziwa wa le kheheleni/swakudya swo nandziha* xi va ri xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xivulwahava xa riviti xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *murhandziwa/swakudya* na rifuwi *wa le kheheleni/swo nandziha*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi kongomisa eka vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**].

(c) Swivulavulelo swo vulavula hi ta swa vukati

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

99. Khetisi u **dya** *huku ya vayeni.* (Malungana, 1997: 88; Malungana, 1999: 97;

© University of Venda

Malungana, 1999: 96; Magagane, 2004: 90; Rikhotso, 2006: 64; Rikhotso, 1990: 124)

Xivulavulelo xa 99 xa Khetisi u **dya** *huku ya vayeni*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *huku ya vayeni*] yi paluxa leswaku Khetisi u lovola nhwana a siya mana wa yena exivundzeni leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku lovoriwa ka nhwana u va a siya mana wa yena exivundzeni, kasi hi tlhelo kholokhexini leyi yi kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva mana wa jaha na jaha va ta va va vuyeriwile hi ku hloma ka nhwana tanihileswi va kumeke wo hungasa ni ku susa xivundza na yena, naswona mana wa nhwana na yena wa vuyeriwa, tanihileswi a kumaka xuma xa ndzovolo. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *huku* leri nga xiendliwa xo kongoma lexi nga kholokheti ya kholokhexini na xiphemu *ya vayeni* lexi nga rifuwi leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Lexi endlaka leswaku muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexininhlengelo, hileswi swi nga kotekaka leswaku eka yona ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *huku*] leyi vulaka ku lovola nhwana na [**dya** *ya vayeni*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku lovola nhwana a siya mana wa yena exivundzeni. Tinhlamuselo leti i to gila, hikuva ku dya loku kholokhexini leyi yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo wo dya swakudya hakunene, kambe eka kholokhexini leyi riendli **dya** ri tirhisiwile ni riviti *huku* na rifuwi *ya vayeni* hi matirhiselo yo ka ya nga tolovelekangi. Patironi ya nhlamuselo ya xivulavulelo xa 99 yi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxv) [[Khetisi]] lovola [nhwana = [-/+]]]

Patironi ya (clxxv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Khetisi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi yena a endlaka mhaka ya ku lovola nhwana. Riendli *lovola* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Khetisi*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa riviti *nhwana* xi va xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi xoperiwaka yi humelerisa tinhlamuselo timbirhi leti yimeriwaka hi mfungho wa le xikarhi [**-/+**], ku nga ku vula *leswobiha* lowu yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] loko xi vula ku va nhwana a lovoriwa a siya mana wa yena exivundzeni na ku vula *leswinene*

© University of Venda

leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**] loko xi vula ku jaha ri vuyeriwa hi ku lovola nhwana.

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

100. Ntsundzu na Vonani va **dya** *xivindzi*. (Ntsanwisi, 1968: 12 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94 na 885; Marivate na Mathumba, 1974: 21; Malungana, 1999: 101; Malungana, 1997: 94; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 109; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 192)

Xivulavulelo xa Ntsundzu na Vonani va **dya** *xivindzi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xivindzi*] yi vula leswaku Ntsundzu na Vonani va hlanganisiwa ku va nsati na nuna leswi vulaka *leswinene* [**+**] va ri maxaka leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *xivindzi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi yi va yi ri yo gila, hikuva yi vula leswaku vanhu lava tekanaka va ri maxaka va dya xivindzi na murhi ku va hlanganisa leswaku va nga kumi vana va swilema. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxvi) [[Ntsundzu na Vonani]] tekana [[va ri maxaka = [-/+]]]

Patironi ya (clxxvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Maviti Ntsundzu na Vonani ya va ya ri nhlokomhaka, hileswi ku nga wona ya endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli tekana. Riendli tekana ri va ri ri xiendleko lexi tirhiwaka hi *Ntsundzu* na *Vonani*. Xiphemu xa va ri maxaka i xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu va wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(d) Swivulavulelo swo vulavula hi ku xaniseka

(a) Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti

101. Tiyiselani u **dya** *marha*. (Xa fana ni xa Bila na Marhanele, 2016: 301 xa ku xeva hi marha)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Tiyiselani u **dya** *marha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *marha]* yi vula leswaku Tiyiselani u navela ku dya swakudya leswi vulaka *leswinene* [**+**] na Tiyiselani wa hlupheka leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *marha* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku mita marha hi ku navela ku dya kumbe yi va yo gega ku vula ku pfumala swakudya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxvii) [[Tiyiselani]] mita [marha hi ku navela swakudya/pfumala swakudya [-/+]]]

Patironi ya (clxxvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Tiyiselani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muendli wa leswi vuriwaka hi riendli *mita*. Riendli *mita* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Tiyiselani*. Xiphemu xa *marha hi ku navela swakudya/pfumala swakudya* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *marha* na rihlamuseri *hi ku navela swakudya*/riendli *pfumala* na riviti *swakudya*. Xiphemu lexi landzaka xiendliwa xa mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

102. Xisana u **dya** *ndzhaka ya makwenu*. (Malungana, 1997: 62; Shabangu, 2006: 64)

Xivulavulelo xa Xisana u **dya** *ndzhaka ya makwenu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**dya** *ndzhaka ya makwenu*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Xisana u tirhisa swilo leswi nga siya hi makwenu wa yena loko a lova ivi vana ni nsati wa mufi va sala va hlupheka ku kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] xi tlhela xi vula leswaku Xisana u hlayisa nsati wa makwenu loyi a nga hundza emisaveni leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ndzhaka* leri nga xiendliwa xo kongoma lexi nga kholokheti ya kholokhexini na xiphemu *ya makwenu* lexi vaka xi ri rifuwi leri nga xiendliwa xo ka xi nga

© University of Venda

kongomi. Eka kholokhexini leyi ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *ndzhaka*] leswi vulaka ku siyeriwa rifuwo hi mufi na [**dya** *ya makwenu*] leswi humelerisaka nhlamuselo ya nchumu lowu nga tsariwangiki ku nga ndzhaka, kambe wu va wu ri xiphemu xa nhlamuselo (implicit) ku vula leswaku u hlayisa nsati wa makwenu loko a lovile. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi ka xiviri ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa ni ku mitiwa. Eka kholokhexini leyi riendli dya leri hi ri toloveleke ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti ndzhaka ya makwenu hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

> *(clxxviii) [[Xisana]] tirhisa/hlayisa [[swilo leswi siyeriweke vana hi mufi/nsati wa makwenu loyi a loveriweke = [-/+]]]*

Patironi ya (clxxviii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti Xisana ri tirha ku va ri ri nhlokomhaka, tanihileswi ku vaka ku ri rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli tirhisa/hlayisa. Riendli tirhisa/hlayisa ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Xisana*. Xiphemu xa *swilo leswi siyeriweke vana hi mufi/ nsati wa makwenu loyi a loveriweke* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi/swinharhu swo tanihi riviti *swilo* na riengetelo *leswi siyeriweke vana hi mufi*/riviti *nsati*; rifuwi *wa makwenu* na riengetelo *loyi a loveriweke*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(e) Swivulavulelo swo vulavula hileswi dyaka hi mani na mani

(a) Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + rifuwi

103.(a) Masenyani u **dya** xa *xihloka*. (Shabangu, 1996: 335; Shabangu, 2006: 73; Bila na Marhanele, 2016: 811; Rikhotso, 1995 :128)

(b) Muxengu u **dya** *swa ngixi*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 433)

Xivulavulelo xa Masenyani u **dya** *xa xihloka*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xa xihloka*] yi vula leswaku Masenyani u dya leswi dyiwaka hi mani na mani leswi vula *leswinene* [**+**], kambe u tsoniwa leswo hlawuleka leswi kongomisaka eka ku vula *leswobiha* [**-**]. Rixaka ra kholokhoxini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano,

© University of Venda

hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na rifuwi *xa xihloka* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya leswi un'wana ni un'wana a swi dyaka, kambe a tsoniwa swa mfihlo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

> *(clxxix) [[Masenyani]] dya/tsoniwaka [[swakudya leswi un'wana ni un'wana a swi dyaka/swona = [-/+]]]*

Patironi ya (clxxix) yi nga hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Masenyani* i nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *dya/tsoniwa* leri vaka ri ri xiendlo lexi endliwaka hi *Masenyani*. Xiphemu xa *swakudya leswi un'wana ni un'wana a swi dyaka* i xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na riengetelo *leswi un'wana ni un'wana a swi dyaka*/ risivi *swona* leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha/leswinene [**-/+**]

Xivulavulelo xa Muxengu u **dya** *swa ngixi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *swa ngixi*] yi vula leswaku Muxengu u dya swakudya swa le rivaleni leswi vulaka *leswinene* [**+**], kambe u tsoniwa swakudya swa mfihlo leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na rifuwi *swa ngixi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka leswi dyiwaka hi un'wana ni un'wana, kambe a tsoniwa leswi fihliweke. Xivulavulelo lexi xa 103(b) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

> *(clxxx) [[Muxengu]] dya/tsoniwa [[swakudya swa le rivaleni/swakudya swa mfihlo = [-/+]]]*

Patironi ya (clxxx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Muxengu* ri yimela ku va nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku vaka ku ri rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka

© University of Venda

hi riendli *dya/tsoniwa* leri vaka ri ri xiendleko lexi endliwa hi *Muxengu*. Xiphemu xa *swakudya swa le rivaleni* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti xo vumbiwa hi swiphemu swimbiri swa riviti *swakudya* na riengetelo *swa le rivaleni/swakudya swa mfihlo* lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na rifuwi *swa mfihlo*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa w uvula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha/leswinene [**-/+**].

(f) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hlundzuka

(a) Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi

104. Boncisi u **dya** *ntswamba wa hamba*. (Ngobeni, 2004: 80)

Xivulavulelo xa Boncisi u **dya** *ntswamba wa hamba*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ntswamba wa hamba*] yi vula leswaku Boncisi u tshama a miyerile leswi vulaka *leswinene* [**+**] siku a hlundzukaka u ta dlaya munhu leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *ntswamba wa hamba* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *ntswamba*] leswi vulaka ku tshama u miyerile na [**dya** *wa hamba*] leswi vulaka nhlamuselo ya le ndzela ya leswaku, loko munhu a tshama a miyerile, siku a hlundzukaka u ta dlaya munhu. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ntolovelo wo hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo xa 104 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxi) [[Boncisi]] miyerile [[ngopfu, siku a hlundzukaka u ta dlaya munhu = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Boncisi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *miyerile*. Riendli *miyerile* ri va ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Boncisi*. Xiphemu xa *ngopfu* i riengeteri leri nga xiendliwa, kasi siku a hlundzukaka u ta dlaya munhu i xivulwahava xa riviti lexi na xona xi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *siku* na riengetelo *a hlundzukaka u ta dlaya*

© University of Venda

munhu. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha/leswinene [**-/+**].

(g) Swivulavulelo swo vulavula hi ku endla swilo u ri wexe

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + xivulwana xa risivi**

105. Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*. (Ngobeni na Malungana, 2006: 69)

Xivulavulelo xa Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *ndlela a ri yexe*] yi vula leswaku Hahani u teka rendzo leswi vulaka *leswinene* [**+**] a ri swakwe leswi nga riki kahle swi vulaka leswobiha [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swinharhu leswi katsaka riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *ndlela a ri yexe* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *ndlela* na rihlamuseri *a ri yexe*. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *ndlela*] leyi vulaka ku tilulamusela ku teka rendzo na [**dya** *a ri yexe*] leyi vulaka leswaku u dya swo karhi yena ntsena. Nhlamuselo ya kholokhexini ya 105 i yo gega, hikuva ndlela a yi hoxiwi enon'weni yi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxii) [[Hahani]] teka [[rendzo a ri yexe = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxii) yi hlamuseriwa ndlela leyi: Riviti *hahani* i nhlokomhaka hikuva hi rona muhumelerisi wa leswi paluxiwaka hi riendli *teka* leri vaka ri ri xiendlo lexi tirhiwaka hi *hahani*. Xiphemu xa *rendzo a ri yexe* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi riviti *ndlela* na xivulwana xa risivi *a ri yexe*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswobiha/leswinene [**-/+**].

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti + rihlamuseri**

106. Tlangelani u **dya** *hove hi ritiho rin'we*. (Bila na Marhanele, 2016: 169; Rikhotso, 1996: 81; Ngobeni na Malungana, 2006: 72; Baloyi, 1988: 61; Magagane, 2004: 91; Malungana, 1997: 87)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Tlangelani u **dya** *hove hi ritiho rin'we*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *hove hi ritiho rin'we*] yi vula leswaku Tlangelani u tirha mitirho leswi vulaka *leswinene* [**+**] yo tala a ri yexe leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi katsaka riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *hove hi ritiho rinwe* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri khlokheti ya kholokhexini. Eka muxaka lowu wa kholokhexini swi nga koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**dya** *hove*] leswi vulaka ku tirha mitirho yo tala na [**dya** *hi ritiho rin'we*] leswi vulaka ku tirha mitirho yo tala u ri wexe. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku tirha mitirho yinyingi u nga pfuni hi munhu, kambe ku nga ku hoxa swakudya enon'weni. Xivulavulelo xa 106 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxiii) [[Tlangelani]] tirha [[mitirho yo tala a ri yexe = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxiii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Tlangelani* ri va ri ri nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tirha*. Riendli *tirha* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Tlangelani*. Xiphemu xa *mitirho yo tala a ri yexe* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swo tanihi riviti *mitirho*, rifuwi *yo tala* na xivulwana xa risivi *a ri yexe*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(h) Swivulavuelo swo vulavula hi ku tirhisa mali

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

107.(a) Winani u **dya** *xikweleti*. (Ntsanwisi, 1968: 44 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 93)

(b) Tsundzukani u **dya** *mali*. (Ntsanwisi, 1968: 31, 35 na 72; Bila na Marhanele, 2016: 94; Mayevu na Nkatini, 1976: 85; Shabangu, 2006: 72)

(c) Nyanisi u **dya** *macheleni*. (Malungana, 1997: 67)

Xivulavulelo xa Winani u **dya** *xikweleti*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *xikweleti*] yi vula leswaku Winani u xava swilo hi ku kolota leswi vulaka *leswinene* [**+**], hikuva tindlu na mimovha swa xaviwa hi xikweleti, kasi hi tlhelo ku kolota

© University of Venda

swi vula *leswobiha* [**-**], hikuva xikweleti xi tikisela vutomi, hikuva swa endleka munhu a tsandzeka ku xi hakela. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xikweleti* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hileswi yi vulavulaka hi ku xava swilo hi ku lomba. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxiv) [[Winani]] xava [[swilo hi ku kolota = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Winani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku vaka rona ri tirhaka mhala leyi boxiwaka hi riendli *xava*. Riendli *xava* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Winani*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *swilo hi ku kolota* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xa swiphemu swimbirhi swa riviti *swilo* na riengetelo *hi ku kolota*. Mfungho wa [**=**] yimela ku boxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula leswobiha/leswinene [**-/+**].

Xivulavulelo xa Tsundzukani u **dya** *mali*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *mali*] yi vula leswaku Tsundzukani u tirhisa mali hi vusopfa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha*, hikuva yi vulavula hi vusopfa eka ku tirhisa mali [**-**], kambe hi tlhelo yi vula leswinene, hikuva ku tirhisa swi kahle loko yi tirhisiwa hi mfanelo. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *mali* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vulaka hi kholokhexini leyi i ko vula ku tirhisa mali ku nga ku yi hoxa enon'weni yi cakunyiwa yi mitiwa. Xivulavulelo xa 107(b) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxv) [[Tsundzukani]] tirhisa [[mali hi vusopfa = [-]]]

Patironi ya (clxxxv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Tsundzukani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwa hi riendli *tirhisa*. Riendli *tirhisa* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Tsundzukani*. Xiphemu xa *malihi vusopfa* xi yimela ku va

© University of Venda

xiendliwa, hikuva hi xona xi amukelaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xiendliwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *mali* na rihlamuseri *hi vusopfa*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela kuvula leswaku patironi leyi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Khanyisa u **dya** *macheleni*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *macheleni*] yi vula leswaku Khanyisa u tirhisa mali leswi kongomisaka eka ku vula *leswinene* [**+**] hi vusopfa leswi vulaka *leswobiha* [**-**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *macheleni* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku a hi kona ko hoxa macheleni enon'weni ya dyiwa, kambe loku ku vula ku tirhisa mali. Xivulavulelo xa 107(c) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxvi) [[Khanyisa]] tirhisa [[mali hi vusopfa = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Khanyisa* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tirhisa*, leri vaka ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Khanyisa*. Xiphemu xa *mali hi vusopfa* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *mali* na rihlamuseri *hi vusopfa*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(i) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyuhala

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riengeteri**

108. Tatana ti **dya** *ti ya emagoveni*. (Bila na Marhanele, 2016: 94; Rikhotso, 1993: 67; Rikhotso, 1996: 77; Magagane, 2004: 93)

Xivulavulelo xa Tatana ti **dya** *ti ya emagoveni*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**dya** *ti ya emagoveni*] yi vula leswaku tatana a nga ha koti ku tiendlela swilo hi yexe leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] yi tlhela yi vula leswaku kokwana u khegurile/khalabyile leswi kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**]. Muxaka wa

© University of Venda

kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **dya** leri ri nga tshaku ra kholokhexini na xiphemu *ti* lexi xi yimelaka vutomi bya tatana lebyi nga xiendliwa xo kongoma lexi nga kholokheti ya kholokhexini na xiphemu *ya* lexi nga xitwananisi na riviti *emagoveni* leri nga riengeteri ra ndhawu leri vaka xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka kholokhexini leyi ku nga huma kholokhexini ya vumbirhi ya [**dya** *emagoveni*] leyi vula leswaku u khalabyile/khegurile swinene. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku ku vulavuriwaka hi kona a hi kona ko toloveleka. Eka kholokhexini leyi ririmi ra ntolovelo ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxvii) [[Tatana]] koti/khalabyile [[ku tiendlela swo karhi/swinene = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *tatana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli koti/khalabyile. Riendli koti/khalabyile ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *tatana*. Xiphemu xa *ku tiendlela swo karhi/swinene* i xivulwahava xa riviti xa tshamelo/riengeteri leri vaka ri ri xiendliwa. Xivulwahava xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *ku tiendlela* na rifuwi *swo karhi*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

(j) Swivulavulelo swo vulavula hi ku ehleketa

- **Swivulavulelo swa kholokhexini ya riendli + riviti**

109. Khumbulani u **dya** *makungu*. (Bila na Marhanele, 2016: 94 na 286; Mayevu na Nkatini, 1976: 76; Rikhotso, 1990: 115; Maluleke, Maluleke na Malungana, 2004: 109; Malungana, 1997: 95; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 194)

Xivulavulelo xa Khumbulani u **dya** *makungu*, nhlamuselo ya kholokhexini leyi kumekaka eka xona ya [**dya** *makungu*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Khumbulani u ehleketa mhaka yo karhi ku kondza yi boxeketa/a fikelela xitshunxo xa yona leswi vulaka *leswinene* [**+**]. Hi tlhelo kholokhexini ya [**dya** *makungu*] yi vula leswaku Khumbulani u cinca miehleketo leswi vulaka *leswobiha* [-]. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i

© University of Venda

kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **dya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *makungu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa makungu enon'weni ya cakunyiwa ivi ya landzeriwa hi ku mitiwa, tanihileswi makungu ya nga dyiwiki. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxviii) [[Khombomuni]] ehleketa/cinca [[mhaka a fikelela xintshunxo/ miehleketo = [-/+]]]

Patironi ya (clxxxviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Khombomuni* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *ehleketa/cinca*. Riendli *ehleketa/cinca* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Khombomuni*. Xiphemu xa *mhaka a fikelela xitshunxo/ miehleketo* i xivulwahava xa riviti/riviti lexi/leri vaka xi/ri ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *mhaka* na riengetelo *a fikelela xitshunxo*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**-/+**].

3.7.1 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Laha hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta henhla ta mahumelelo, naswona hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le hansi ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 14:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*matatana*(02); *hove hi ritiho rin'we*(06) na *mavele*(04)	12
2.*dleke*(03); *marha*(01) na ntswamba wa hamba(01)	5

© University of Venda

3.*ndlela a ri yexe*(01) na *ti ya emagoveni*(4)	5
4.*xivindzi*(09)	9
5.*macheleni*(01); *mali*(06) na *ndzhaka ya makwenu*(02); *xa xihloka*(04) na *swa ngixi*(02)	15
6. *xikweleti*(03) na *makungu*(07)	10

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 14, hi ti kumile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 3.7 ku suka eka swikombiso 96 – 109 ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 14 ri longoloxa tikholokheti ta 56 ta rimba ra [**dya**...] ta kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]. Kholomo yo sungula yi xaxameta tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 14 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 5 hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wa 15/56 (*khumentlhanu xa makumentlhanutsevu*) ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba, hikuva ti humelela ka khumemune tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]. Tikholokheti leti ta 15 laha henhla ti aviweke eka nomboro ya 5 eka tafula ra 14, ti va ti kongomisa eka ku vula *switirhisiwa*. Tikholokheti ta nomboro ya 4 ku ya hi tafula ra 14 ti humelela hi ntsengo wa le xikarhi wa 9/56 (*kaye xa makumentlhanutsevu)* tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…], hikuva ti humelela ka nhungu leyi nga kusuhi ni le xikarhi ka khumemune. Tikholokheti leti ta nomboro ya 4 ti aviwile eka avo wun'we, hikokwalaho ko va hinkwato ti kongomisa eka ku vulavula hi *xirho xa miri*. Tikholokheti ta nomboro ta 2 na 3 tona ti humelela hi ntsengo wa le hansi wo ringana wa 5/56 (*ntlhanu xa makumentlhanutsevu)* tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…], hikuva ti humelela ka ntlhanu ha yin'we ya tona. Tikholokheti ta nomboro ya 2 ti va ti aviwile eka xikatsa xin'we, hikuva hinkwato ti kongomisa eka ku vulavula hi *swihalaki*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 3 tona ti aviwile eka ntlawa wun'we hileswi ti vulavula hi *ndhawu*.

© University of Venda

Tafula ra 15:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*matatana*(02); *hove hi ritiho rin'we*(06) na *mavele*(04)	21%
2.*dleke*(03); *marha*(01) na ntswamba wa hamba(01)	9%
3.*ndlela a ri yexe*(01) na *ti ya emagoveni*(4)	9%
4.*xivindzi*(09)	16%
5.*macheleni*(01); *mali*(06) na *ndzhaka ya makwenu*(01); *xa xihloka*(04) na *swa ngixi*(02)	27%
6.*xikweleti*(03) na *makungu*(06)	18%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ya tikholokheti tanihi mapfaleriwa ya rimba ra [**dya**...] eka tafula ra 15 hi wu fikelerile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 14 laha henhla hi 56 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. Xikombiso ntsengo wa tikholokheti ta nomboro 1 eka tafula ra 14 laha henhla i 12 leyi avanyisiwaka hi 56 ivi swi hi nyika 0. 214285714 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 21. 4285714 ivi hi yi yisa eka tiphesente ta le kusuhi ku nga 22%.

Nxopaxopo wa tafula ra 15 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 5 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**], hikuva ti humelela hi 27% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta nomboro ya 4 eka tafula ra 15 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi ta 16% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi. Tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 3 ku ya hi tafula ra 15 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 9% ha yin'we ya tona tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**].

© University of Venda

3.8 Nxopaxopo wa mimbuyelo ya mahumelelo ya rimba ra [dya...] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [-], leswinene [+] na leswobiha/leswinene [-/+]

Lowu i nxopaxopo wa xikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa rimba ra [**dya**...] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti xopaxopiweke eka 3.5, 3.6 na 3.7.

Tafula ra 16:

KHOLOKHETI YA XILO XO KA XI NGA HANYI	**XIKHORWISI**	**RIXAKA**	**MPIMANYISO**
[dya leswobiha] [**-**]	211	10	0. 047
[dya leswinene] [**+**]	132	10	0. 076
[dya leswobiha/leswinene] [**-/+**]	56	6	0. 107

Mpimanyiso wa swikhorwisi na tinxaka ta tikholokheti leti nga eka tafula ra 16, hi ti kumile hi ku avanyisa rixaka hi xikhorwisi xa tikholokheti swa tafula. *Xik*: 10 hi avanyisa hi 211 i 0. 047. Tafula ra 16 ri kombeta mpimanyiso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [**dya...**] loko ri kholokheta na xilo xo ka xi nga hanyi ku vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hilaha ri xopaxopiweke hakona laha henhla eka matafula ya 10; 12 na 14 (*kumbe ntsengo wa tinomboro ta mahumelelo ma rona eka khophasi leyi ma tsavuriweke eka yona*) na tinxaka kumbe tinomboro ta swikhorwisi ta tikholokheti to hambanahambana ta rimba. Swikombiso swa tikholokhexini ta rimba ra [**dya**...] na tikhlokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi tanihilaha ti xopaxopiweke eka matafula lama paluxiweke laha henhla hi leswi landzelaka:

3.8.1 [**…***xidyiso*] kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**].
3.8.2 [**…***hlovo*] kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

3.8.3 [**…***makungu*] kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* kumbe *leswinene [-/+]*.

Loko hi xopaxopa tafula ra 16 hi kuma leswaku rimba ra [**dya***...*] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 10 ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka khophasi leyi xopaxopiweke, leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 211, kasi rimba ra [**dya***...*] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswinene* [**+**] na rona ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 10 ta miangulo yo vula *leswinene* [**-**] eka khophasi leyi xopaxopiweke, leswi na swona swi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswinene* [**-**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 132. Loko rimba ri kholokheta na tikholokheti to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] eka tafula ra 16 ri kombisa mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti tanihileswi [**dya***...*] + [**...***leswobiha/leswinene*] [**-/+**] ri humelelaka ni tinxaka ta tikholokheti ta 6 loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 56.

Ku ya hi tafula ra 16 nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya...**] + [**...***tikholokheti to vula leswobiha*] [**-**] i 211, kasi tinxaka ta tikholokheti i 10, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla ka rimba, naswona rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona to hambana lokukulu. Nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya***...*] + [**...***tikholokheti to vula leswinene*] [**+**] i 132, kasi tinxaka ta tikholokheti i 10, leswi vulaka leswaku na le ka tona ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla ka rimba, naswona rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona to hambana lokukulu. Nhlayo ya swikhorwisi swa rimba ra [**dya***...*] + [**...***tikholokheti to vula leswobiha/leswinene*] [**-/+**] i 56, kasi tinxaka ta tikholokheti i 6, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le hansi ka rimba, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona to hambana lokukulu.

© University of Venda

Tafula ra 17 ra nxopaxopo wo pimanisa wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 3.5, 3.6 na 3.7

Laha hi xopaxopa vutsakeri bya tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke eka 3.10. Tafula ri aviwa hi tinxaka ta khumen'we (11) ta tikholokheti eka kholomo yo sungula, kholomo ya vumbirhi yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], kholomo ya vunharhu yi ta xaxameta tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**], ivi kholomo ya vumune yi andlala tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Ehansi ka rixaka rin'wana ni rin'wana hi kombisa ntsengo wa tikholokheti ni tiphesente ta tona, kasi ehansihansi ku va ku tsariwa ntsengontalo wa tikholokheti hinkwato ta angulo wun'wana ni wun'wana.

Tafula ra 17:

Rixaka ra Kholokheti	***Kholokheti yo vula leswobiha [-]***	***Kholokheti yo vula leswinene [+]***	***Kholokheti yo vula leswobiha/ leswinene [-/+]***
Swakudya	*xinkwa xa galachani*(01); *mbuti ya n'anga(04)*; *mbuti ya mavendze*(03); *mpfundla wa le rihlampfini*(04); *swo hisa*(01); *xiphongho xa n'anga*(01); *nhloko ya mhangele*(03); *ricondzo ra mhangele*(02); *munkankanana*(03); *swo kontswa*(03); *swo oxa*(06); *furu*(03); goya(02); *nyama*	*swihlenge*(02); *mafurha*(08) *vulombe*(03); *makhondzo*(02); *vongwe*(01); *xa ngati*(01); *thyaka ra meno*(01); *swa le mpfungwe*(01; *mavele*(04) na *vuswa*(01)	0

© University of Venda

	ya goya(02); *xitshivi*(02); *vuswa*(01) na *nhloko ya njiya*(05)		
Ntsengo	**46/211**	**24/132**	**0/56**
Phesente	**22%**	**18%**	**0%**
Swiendlo	*nandzu*(04); *eka mbhoxani*(01); *ku vona*(03); *ku bomba*(01); *mhaka*(01) *ntirho/hi ntirho*(02); *nhlomulo*(02); *maxangu*(01); *mbitsi*(05); *mangava*(04); vurivata(01); *mukhekhe*(01); *vukari*(04); *dhlomboloti*(01); *aredzi*(01) na *ebo!(*01); *byi nga si phamiwa*(01)	*ntsako*(01); *a xurha*(01); dlayela(05); *byi rhelela*(06); *a raha*(06); *loso/safu*(02); *leswikulu*(01); *a fihlula*(02); *ko tala*(03); *la rilaka*(05); *hi ku engeta*(04); *swa nyuku*(06) na *bulu/mabulu*(10)	*xikweleti*(03) na *makungu*(07)
Ntsengo	**34/211**	**52/132**	**10/56**
Phesente	**16%**	**39%**	**18%**
Misava/ Ndhawu/ Swilo swa ntumbuluko/ ndhavuko	*misava/hi misava*(03); *ehansi*(10); *ndhundhuma*(01); *khumbi*(01); *ritshuri*(01); *khona*(01) na *tiko*(01)	*ndlela*(03); *Xilungu*(04); *Xilungu*(01) na *Xinghezi*(04)	*ndlela a ri yexe*(01) na *ti ya emagoveni*(4)

© University of Venda

Ntsengo	**18/211**	**12/132**	**5/56**
Phesente	**9%**	**9%**	**9%**
Switirho/ Switirhisiwa	*tlhari*(01); *ndzhaka*(02); *vhilwa*(01); *tshuri*(05); *ndzilo*(10); *mabodhlela*(02); xibaha(01); *makala*(02) na *maphepha*(02); *exikambelweni*(01) na *hi nkombe wa un'wana* (02)	*ndzhaka*(03); *xa mukwana*(02); *buku*(06); *xinhanga*(02); *etimbiteni letikulu*(01); *mepe*(01) na *marito*(01)	*macheleni*(01); *mali*(06) na *ndzhaka ya makwenu*(02); *xa xihloka*(04) na *swa ngixi*(02)
Ntsengo	**30/211**	**12/132**	**15/56**
Phesente	**14%**	**9%**	**27%**
Thyaka	*thyaka ra mavoko/thyaka*(03); *manhlata*(04); *nkuma*(01); *marhimila*(07) na *rikoko ra xilondza*(08)	0	0
Ntsengo	**23/211**	**0/132**	**0/56**
Phesente	**11%**	**0%**	**0%**

© University of Venda

Murhi	*korovela*(01); *chefu*(03); xiganama(03); xidyiso(01) na *xikanyula*(01)	*matlulana*(01); *mintsembyani*(02); *murhi na lowu a wu tivaka*(04)	
Ntsengo	**9/211**	**7/132**	**0/56**
Phesente	**4%**	**5%**	**0%**
Swirho	*rhambu ra xibodze*(02); *rhambu ra gama*(01); *marhambu*(01)na *ncila*(01)	*marhambu ya nhloko*(08)	*xivindzi*(09)
Ntsengo	**5/211**	**8/132**	**9/56**
Phesente	**2%**	**6%**	**16%**
Swihalaki	*murhi/mirhi*(05); *mati*(03) *phiriva*(01)	**0**	*dleke*(03); *marha*(01) na ntswamba wa hamba(01)
Ntsengo	**9/211**	**0/132**	**5/56**
Phesente	**4%**	**0%**	**9%**
Nhlayo/ Tinomboro	*kan'we*(03) na *nkarhi*(11)	*Khisimusi*(01)	**0**
Ntsengo	**14/211**	**1/132**	**0/56**
Phesente	**7%**	**1%**	**0%**
Swiambalo	0	*lapi*(03) na *buruku*(03)	0

© University of Venda

Ntsengo	**0/211**	**6/132**	**0/56**
Phesente	**0%**	**5%**	**0%**
Swirin'wa/ swimilani	*matamatisi*(01); *tintshuntshu*(01); *kuwa ra le thyakeni*(01); *xihenhla xa timba*(01); *kwembe ro hiwa*(08); *kwembe ra le nhoveni*(01); *muhwani*(01); *minhlata*(01); *biriviri/viriviri* (05); nkaka(01) na emakambeni/ ematlukeni(02)	*nguva*(03); *hlovo*(03) na *ntsengele*(04)	*matatana*(02); *hove hi ritiho rin'we*(06) na *mavele*(04)
Ntsengo	**23/211**	**10/132**	**12/56**
Phesente	**11%**	**8%**	**21%**
Ntsengo ntalo	***211***	***132***	***56***

Ku ya hi tafula ra 17, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka ku vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 22% leti kumiweke hi ku avanyisa 46 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 211 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 22%. Rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi rona ri humelelaka hi vutsakeri bya le hansi swinene, hikuva ri humelela hi 0%, leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 0 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 56 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 0%.

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ya tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula *swiendlo*

© University of Venda

leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi wona wu humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 39%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 16%.

Ku ya hi tafula ra 17, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *misava/ndhawu/swilo swa ntumbuluko/ndhavuko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphensete ta 9%, kasi tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti nga ni vutsakeri bya xiyimo xa le hansi, tanihileswi ti humelelaka hi 9%.

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka ku vula *switirho/switirhisiwa* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikokwalaho ka leswi ti humelelaka hi 27%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi hi 9%.

Nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla eka tafula ra 17 i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta 11%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0%.

Vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula *murhi* eka tafula ra 17 byi kombisa leswaku tikholokheti ta angulo wo vula leswinene [**+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 5%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi tiphesente ta 0%.

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *swirho* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla hi leti kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 16%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 2%.

© University of Venda

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *swihalaki* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla hi leti kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [***-/+***] hi 9%, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo yo vula *leswinene* [**+**] hi 0%.

Ku ya hi tafula ra 17, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *nhlayo/tinomboro* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphensete ta 7%, kasi tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi tona ti nga ni vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene tanihileswi ti humelelaka hi 0%.

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula *swiambalo* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 5%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansihansi i ta miangulo yo vula leswobiha [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

Tafula ra 17 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi eka rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka ku vula *swirin'wa/swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [***-/+***], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 21%. Rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula leswinene [**+**] hi rona ri humelelaka hi vutsakeri bya le hansi, hikuva ri humelela hi 8%.

© University of Venda

3.9 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta riendli dya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+].

3.9.1 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta riendli dya ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [-]

Ku kumiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni swiyengentsongo swa 21 leswi landzelaka: Swo vulavula hi vuloyi, *xik*: *Dlayani u **dya** korovela*; swo vulavula hi nandzu, *xik*: *Makhamba ya **dya** murhi*; swo vulavula hi khombo, *xik*: *N'wana u **dya** hi mati*; swo vulavula hi ku tirhisa/lomba mali, *xik*: *Xingwavila u **dya** thyaka ra mavoko*; swo vulavula hi rivilo, xik: *Ntwanano u **dya** vhilwa*; swo vulavula hi vukhamba, xik: *Vatirhi va **dya** matamatisi*; swo vulavula hi ku pfumala ndzilikano eka mavulavulelo, xik: *Patironi u **dya** tintshuntshu*; swo vulavula hi ku nyenya/tsoniwa/tonga, xik: *Masesi u **dya** ku vona*; swo vulavula hi ku poyila, xik: *Nkarhi u **dya** kuwa ra le thyakeni*; swo vulavula hi ku gega munhu, xik: *Vanhu va **dya** xihenhla xa timba*; swo vulavula hi ku rhurha/dhlemba, xik: *Yinhla u **dya** nhloko ya mhangele*; swo vulavula hi ku onhakeriwa, xik: *Hasani u **dya** hi ntirho*; swo vulavula hi vusiwana, *xik*: *Kokwana u **dya** khumbi*; swo vulavula hi ku ehleketela endzhaku, *xik*: *Butana u **dya** vurivata*; swo vulavula hi vulolo, *xik*: *Mbhoni u **dya** furu*; swo vulavula hi ku hluleka, *xik*: *Mudyondzi u **dya** ncila*; swo vulavula hi ku hlundzuka/ximbilwambilwana/ku nyangatseka, *xik*: *Amukelani u **dya** ndzilo*; swo vulavula hi rivengo, *xik*: *Magagula u **dya** goya* na swo vulavula hi ku hela ka swilo/rifu, *xik*: *Yingwani u **dya** hi ndhundhuma;* swo vulavula hi nkanakano, xik: *Ntatiso u **dya** aredzi*; swo vulavula hi nkaneto, xik: *Thulani u **dya** ebo*!.

Hi lemukile leswaku swivulavulelo swo kongomisa eka xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 11 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *korovela*]; riendli **+** rihlayi, xik: [**dya** *kan'we*]; riendli **+** rihlamuseri, xik: [**dya** *hi nandzu*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xinkwa xa galachani*]; riendli **+** riengeteri, *xik*: [**dya** *ehansi*]; riendli **+** riviti **+** riengeteri, xik: **dya** *timbuva exikambelweni*; riendli **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**dya** *swo hisa*]; riendli **+** riviti **+** riengetelo, xik: [**dya** *vuswa byi nga si phamiwa*]; riendli **+** xivulwana xa riviti xa

© University of Venda

tshamelo, *xik*: [**dya** *ku vona*]; riendli **+** rihlamuseri **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *hi nkombe wa un'wana*]; riendli **+** rihlamari, *xik*: [**dya** *aredzi*]; riendli **+** riencisi, *xik*: [**dya** *ebo!*]

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *korovela*]; kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *hi nandzu*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *xinkwa xa galachani*]

Ku tlherile ku kumiwa leswaku riendli [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Mbuyelo wun'wana lowu paluxiweke, hileswaku tipatironi ta swivulavulelo swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**], hambiloko hinkwato ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Masesi u **dya** *ku vona*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi: *[[Mutswari]] tsona [[Masesi swilo swo karhi = [-]]]*

Ku kumiwile leswaku tafula ra 9 ri humelerisela erivaleni leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 leti kongomisaka eka ku vula *swakudya* hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 46/211 (makhumemunetsevu xa madzanambirhi na khumen'we) tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Hi tlhelo tafula ra 2 ri kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 10 leti kongomisaka eka ku vula *ndhawu*, hi tona ti nga taliki ku humelela ngopfu ni rimba ra [**dya**…] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2/211 (mbirhi xa madzanambirhi na khumen'we).

Hi paluxile leswaku nxopaxopo wa tafula ra 11 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**],

© University of Venda

hikokwalaho ka leswi ku nga tona ti humelelaka hi ntsengo wa tiphesente ta le henhla ta 22% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 11 ri humesela erivaleni leswaku tikholokheti ta nomboro ya 10 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi swinene ta 1% eka tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] tanihi mapfaleriwa ma tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**].

3.9.2 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta riendli dya ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [+]

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswinene* [**+**] ti humesela erivaleni swiyengentsongo swa khumetsevu leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dyela/tiphina, *xik*: Sasavona u **dya** *mafurha*; swo vulavula hi ku ehleketa, *xik*: Wisani u **dya** *mepe*; swo vulavula hi switshongo swa le masin'wini, *xik*: Varimi va **dya** *nhlovo*; swo vulavula hi ku tirhisa murhi, *xik*: Muvabyi u **dya** *mintsembyani*; swo vulavula hi rirhandzu, **x***ik*: Ganyani u *dlayela* **ku dya**; swo vulavula hi mitolovelo/ndhavuko, *xik*: Matimba u **dya** *Xilungu*; swo vulavula hi ku tshembeka, *xik*: Xiphukuphuku xi **dya** *ko tala*; swo vulavula hi ku titirhela/tivulavulela, *xik*: Dokodela u **dya** *swa nyuku*; swo vulavula hi ku bomba, *xik*: Hosi Homu u **dya** *lapi*; swo vulavula hi ku tisola, *xik*: Vukosi u **dya** *marito*; swo vulavula hi ku khensa, *xik*: Vululami u **dya** *hi ku engeta*; swo vulavula hi rendzo, *xik*: Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*; swo vulavula hi ku dya vuswa, *xik*: Khetani u **dya** *mavele* na swo vulavula hi ku hungasa, *xik*: Vadyondzi va **dya** *mabulu*.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 9 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *mafurha*]; riendli **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**dya** *byi rhelela*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xa ngati*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: [**dya** *thyaka ra meno*]; riendli **+** rihlawuri], *xik*: [**dya** *leswikulu*]; riendli **+** riendli eka xivulwana xa tshamelo, *xik*: [*dlayela* **ku dya**]; riendli **+** riengeteri **+** rihlawuri, xik: [**dya** *etimbiteni letikulu*]; riendli **+** riviti **+** riengetelo, *xik*: [**dya** *murhi lowu a wu tivaka*] na riendli **+** xivulwana xa tshamelo, *xik*: [**dya** *hi ku engeta*].

© University of Venda

Ku lemukiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *mafurha*]; kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *xa ngati*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *etimbiteni letikulu*]

Hi kumile leswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] yi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].*

Mbuyelo wun'wana lowu xiyiweke, hileswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana. *Xik*: *[[Rivalani]] hlaya [[tibuku swinene = [+]]].*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tafula ra 12 ri kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 to kongomisa eka ku vula *swiendlo*, hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 52/132 (*makumentlhanumbirhi xa dzana na makumenharhumbirhi*) lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti ta nomboro ya 10 tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 1/132 (*n'we* xa *dzana na makumenharhumbirhi)*.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku tafula ra 13 ri kombisa leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla i ta nomboro ya 1 hi 39%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi i ta nomboro ya 10 hi 1% eka rimba ra [**dya**…] miangulo yo vula *leswinene* [**+**].

3.9.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa riendli *dya* na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa tinhlamuselo to vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Ku kumile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa khume

© University of Venda

leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku nwa byalwa, *xik*: Lulama u **dya** *dleke*; swo vulavula hi ku tiphina swa xinkadyana, *xik*: Ndzalo u **dya** *matatana*; swo vulavula hi ku xaniseka, *xik*: Tiyisela u **dya** marha; swo vulavula hi ta swa vukati, xik: Kheyisi u **dya** *huku ya vayeni*; swo vulavula hi leswi dyaka hi mani na mani, *xik*: Masenyani u **dya** *xa xihloka*; swo vulavula hi ku hlundzuka, *xik*: Boncisi u **dya** *ntswamba wa hamba*; swo vulavula hi ku endla swilo u ri wexe, *xik*: Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*; swo vulavula hi ku tirhisa mali, *xik*: Winani u **dya** *xikweleti*; swo vulavula hi ku dyuhala, *xik*: Tatana ti **dya** *ti ya emagoveni* na swo vulavula hi ku ehleketa, xik : Khumbulani u **dya** *makungu*.

Hi lemukile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta ntlhanu leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *dleke*]; riendli + rifuwi, xik: [**dya** *xa xihloka*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *huku ya vayeni*]; riendli **+** riviti **+** xivulwana xa risivi, *xik*: [**dya** *ndlela a ri yexe*]; riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *hove hi ritiho rin'we]* na riendli **+** riengeteri, *xik*: [**dya** *ti ya emagoveni*].

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *dleke*]; kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *xa xihloka*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *huku ya vayeni*]

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/vanhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku swivulavulelo swa rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Khetani]] nwa [[swipyopyi = [-/+]]].*

© University of Venda

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tafula ra 6 ri paluxa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 5 ti tala ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikuva ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 15/56 (*khumemune xa makumentlhanutsevu*), kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] i ta tinomboro ta 2 na 3 hi ntsengo wa 5/56 (*ntlhanu xa makumentlhanutsevu*) ha yin'we ya tona, laha ta nomboro ya 2 ti vulaka *swihalaki* ivi ta nomboro ya 3 ti kongomisa eka ku vula *ndhawu* .

Ku thumbiwile leswaku tafula ra 15 ri kombisa leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula hinkwato i ta nomboro ya 5 tanihileswi ti humelelaka hi 28%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi i ta tinomboro ta 2 na 3 hi 9% eka rimba ra [**dya**…] ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**].

3.9.4 Mikumisiso ya mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [dya…] loko ri kholokheta na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobiha*/*leswinene* [-/+]

Ku kumiwile leswaku tafula ra 16 ri kombisa leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 10 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 211.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku tafula ra 16 ri paluxa leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 10 to hambanahambana loko ri pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti ta rona swa 132 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…], hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 132.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tafula ra 16 ri humesela erivaleni leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta 6 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**

© University of Venda

/**+**]. Loko hi pimanisa tikholokheti ta rona na swikhorwisi swa rona swa 56 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa tikholokheti ta rona wa le henhla ta ku hambana lokukulu.

3.9.5 Mikumisiso ya tafula ra 17 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 3.7, 3.8 na 3.9

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wa tafula ra 17 wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti to vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta le henhla ta 21. 8%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi swinene hi 0%.

Ku paluxiwile leswaku eka tafula leri ri tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *swiendlo swo karhi* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi tiphesente ta 39%, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 16%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *misava/ndhavuko/swilo swa ntumbuluko/ndhavuko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha* [**-**] hi tiphensete ta 9%.

Hi xiyile leswaku ek tafula leri tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *switirho/switirhisiwa* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi 27%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi xa 9%.

Ku lemukiwile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi

© University of Venda

tiphesente ta 11%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 0%.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *murhi* ti kombisa leswaku angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi wona wu humelelaka hi xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 5%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 0%.

Xin'wana lexi hi xi xiyeke, hileswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *swirho* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 16%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi xa 2%.

Ku kumile leswaku eka tafula leri tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *swihalaki* leti kombisaka vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 9%, kasi leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 0%.

Hi paluxile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *nhlayo/tinomboro* byi kombisa leswaku angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi wona wu kombisaka xiyimo xa vutsakeri xa le henhla hi 7%, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**+**] hi 0%.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku eka tafula leri tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *swiambalo* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 5%, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu paluxiweke, hileswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *swirin'wa/swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 21%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi xa 8%.

© University of Venda

NDZIMA YA 4

SWIVULAVULELO SWA MAENDLI MO VULAVULA HI KU DYA YA NGA TIRHISI RIENDLI DYA SWO HUMA EKA TIN'WANA TA TIBUKU TA MFUWO WA RIXAKA NI TA NTIVORIRIMI

4.0 **Manghenelo**

Xikongomelo xa Ndzima leyi i ku xopaxopa swivulavulelo leswi tirhiseke maendli mo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli **dya** leswi tsavuriweke eka tin'wana ta tibuku ta mfuwo wa rixaka ni ta ntivoririmi eka Xitsonga ku humesela erivaleni tinhlamuselo ta swona to gila ni to gega loko maendli lama ma humelela ni tikholokheti to hambanahambana ni ku kuma mitsengo ya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na wona.

Eka Ndzima leyi hi xopaxopa tipatironi to angarhela ni tipatironi ta xixoxe ta kholokhexini ya marimba ma [**ba**…]; [**fihluta**...]; [**funya**...]; [**guma**...]; [**hlamba**…]; [**hlanta**…]; [**kakatlula**…]; [**kapudza**…]; [**khomisa**…]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**lakatsa**...]; [**lota**…]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**...]; [**miyeta**…]; [**nantswa**...]; [**phema**…]; [**phemelana**...]; [**susa**…]; [**tshwatsa**...]; [**xeva**...] na [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya ni ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Mfungho wo susa [**-**] hi wu tirhisa ku va wu yimela angulo wo vula *leswobiha*, mfungho wo hlanganisa [**+**] hi wu tirhisa ku yimela angulo wo vula *leswinene*, mfungho wa le xikarhi [**-/+**] ku nga wo susa ni wo hlanganisa hi wu tirhisa ku yimela *leswobiha* na *leswinene* hi nkarhi wun'we, kasi mfungho wa [**=**] hi wu tirhisa ku yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku michumu yo karhi leyi dyiwaka yo hambanahambana yi vula *leswobiha* [**-**]/ *leswinene* [**+**]/ *leswobihaleswinene* [**-/+**]. Mfungho wa [**=**] wu tlhela wu tirhisiwa ku kongomisa eka ku hlamusela leswaku patironi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* [**-**]/ *leswinene* [**+**]/ *leswobihaleswinene* [**-/+**].

Nxopaxopo wa marimba lama paluxiweke laha henhla hi wu ndlandlamuxa hi ku xopaxopa ntsengo wa tikholokheti leti xaxamelaka na wona ta xilo xo hanya ni ta xilo xo

© University of Venda

ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke laha henhla hi ku tirhisa matafula ma nxopaxopo wa ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ta marimba; nxopaxopo wa mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma marimba, nxopaxopo wa swikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa tikholokheti ta marimba ni tafula ra nxopaxopo hi ku pimanisa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya ni xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka vutsakeri hi marimba bya tikholokheti. Nxopaxopo wa tikholokheti ta xilo xo hanya ni ta xilo xo ka xi nga hanyi hi wu kongomisa eka marimba ma maendli mo vula ku dya lama andlariweke laha henhla eka swivulavulelo swo huma eka tin'wana ta tibuku ta mfuwo wa rixaka ni ta ntivoririmi. Ku tlhela ku xopaxopiwa tinhlamuselo leti kumekaka eka matirhiselo ma swivulavulelo swa maendli lama mo vulavula hi **ku dya**, kambe ma karhi ma nga tirhisi riendli **dya** ku kuma mitsengo ya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti leti humelelaka na wona.

4.1 Nhlamuselo ya riendli **ba**

Riendli *ba* ri vula ku tirhisa nchumu wo karhi wo tanihi xandla/nkhavi ku twisa munhu un'wana ku vava emirini wa yena. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (2016:36) loko va ku: "*Ku vavisa miri wa munhu hi ku n'wi tirhisela nchumu wo karhi hi voko, ku napa, ku kwapa, ku mbeya, ku hima, ku tshenyula, ku swenula na ku ndleva".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *ba* i ku twisa munhu un'wana ku vava emirini hi ku tirhisa voko ni swilo swo hambanahambana. Rundell na Fox (2007:717) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *ba* hi mukhuva lowu: "*To move your hand or an object onto someone's body with great force, so that you hurt them'.*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku ku *ba* i ku tirhisa voko kumbe nchumu wo karhi ehenhla ka miri wa munhu un'wana hi xikongomelo xo n'wi twisa ku vava. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *ba* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

110. **Xikombiso**: Mufana u **ba** *xifanyetana*

    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va mufana a teka voko a ri tirhisa ehenhla ka miri wa xifanyetana ku xi twisa ku vava.

© University of Venda

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya riendli *ba* yo ka yi nga tolovelekangi yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

111. **Xikombiso**: Ku **ba** *khwiri hi dingu*

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku teka xiphemu xa murhi wo karhi u ba munhu hi xona ku n'wi twisa ku vava.

Nhlamuselo yo gila: Ku dya swakudya u xurha ngopfu.

4.1.1 Rimba ra [**ba**...]

4.1.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

112. Mbulwa u **ba** *nyoka*. (Ntsanwisi, 1968:10, 30 na 64; Bila na Marhanele, 2016:36)

Xivulavulelo xa Mbulwa u **ba** *nyoka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**ba** *nyoka*] leyi kumekaka eka xona yi vula leswaku Mbulwa u dya swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku dya swo karhi swi kahle tanihileswi swi pfunaka miri eka rihanyo ra munhu. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **ba** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyoka* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli leswaku Mbulwa u teka xibo xo karhi a *ba* nyoka hi xona, yi kongomisa eka ku va Mbulwa a teka swakudya a swi hoxa enon'weni a swi cakunya ivi a swi mita swi rhelela swi ya ekhwirini. Eka kholokhexini ya muxaka lowu, riendli **ba** ri tirhisiwile ni riviti *nyoka* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(clxxxix) [[Mbulwa]] dya [[swakudya = [+]]]

Patironi ya (clxxxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Mbulwa* endzeni ka swiangi swo sungula swa xikwere i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka

© University of Venda

hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Mbulwa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *dya* lexi nga endzeni ka swiangi swa xikwere xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku hlamusela leswaku xivulwa lexi nga eku tlhantlhiweni xi vula mhaka ya *leswinene* leyi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

4.1.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 18:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*nyoka*	4

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 18, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.1.2 laha henhla ta 4 ti kumekaka kona ku kuma leswaku ti humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula ra 18 ri longoloxa tikholokheti ta 4 ta rimba ra [**ba**...] ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi komba tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti ti ri toxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 18 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***nyoka*] ti humelela hi ntsengo wa le henhla, hikuva ti humelela ka 4 eka rimba ra [**ba**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] laha tikholokheti ta kona ti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**ba**...] ku kongomisa eka ku vula *xikokovi*.

© University of Venda

Tafula ra 19:

TIKHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.nyoka	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ma [**ba**...] eka tafula ra 19 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 18 hi 4 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 19 i 4 leyi avanyisiweke hi 4 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 19 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla eka angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva ti humelela hi 100% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**ba**…].

4.1.4 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya ku tlula mpimo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rihlamuseri**

113. Wisani u **ba** *khwiri hi dingu*. (Bila na Marhanele, 2016:37)

Xivulavulelo xa Wisani u **ba** *khwiri hi dingu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**ba** *khwiri hi dingu*] yi vula leswaku Wisani u dya swakudya a xurha ngopfu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku va munhu a dya ivi a xurha ku tlula mpimo leswi onhaka emirini wa munhu. Muxaka lowu wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **ba** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *khwiri hi dingu* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *khwiri* leri nga xiendliwa xo kongoma na rihlamuseri *hi dingu* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**ba** *khwiri*] leyi vulaka ku xurha na [**ba** *hi dingu*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku dya u xurha ngopfu.

© University of Venda

Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya ka xiviri. Eka kholokhexini leyi riendli **ba** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *khwiri hi dingu* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxc) [[Wisani]] dya [[a xurha ngopfu = [-]]]

Patironi ya (cxc) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Wisani* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Wisani*. Xiphemu xa xivulwahava xa riendli *a xurha ngopfu* xi yimela xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa ripfuneta riendli *a xurha* na riengeteri *ngopfu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

4.1.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 20:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*khwiri*	1
2.*dingu*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 20, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.1.4 ta 2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku ti humelela ka ngani? Tafula ra 20 ri longoloxa tikholokheti ta 2 ta rimba ra [**ba**...] ta kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi komba tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba,

© University of Venda

kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 20 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***khwiri*] na [**…***dingu*] ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wo ringana, hikuva ti humelela kan'wekan'we eka rimba ra [**ba**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] laha kholokheti ya [**…***khwiri*] yi kongomisa eka ku vula *xirho xa miri*, kasi kholokheti ya [**…***dingu*] yi vula *xiphemu xa ximilani*.

Tafula ra 21:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*khwiri*	50%
2.*dingu*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**ba**...] eka tafula ra 21 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 20 laha henhla hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 36 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 50 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 21 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla to ringana eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi 50% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**ba**…] ha yin'we ya tona.

4.1.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swakudya

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

114.(a) Malume u **ba** *marha*/*marhi*. (Rikhotso, 1996:74; Maluleke, 1995:58; Bila na Marhanele, 2016:37; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1976:103)

(b) Tatana u **ba** *magwaxu*. (Bila na Marhanele, 2016: 36)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Malume u **ba** *marha*/*marhi*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**ba** *marha***/***marhi*] yi vula leswaku malume u dya swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**] hikuva yi kongomisa eka ku dya. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **ba** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *marha***/***marhi* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli swona leswaku malume u teka nchumu wo karhi a ba marha hi wona, yi vula ku dya ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi, riendli **ba** ri tirhisiwile ni riviti *marha*/*marhi* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxci) [[Malume]] dya [[swakudya = [+]]]

Patironi ya (cxci) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *malume* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *malume*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *swakudya* i xiendliwa, lexi vaka xi ri riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

Xivulavulelo xa Tatana u **ba** *magwaxu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**ba** *magwaxu*] yi vula leswaku tatana u timula xitlamatlama hi ku dya nyama leyi nga lungiwa hi tikhanakhana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya nyama. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **ba** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *magwaxu* leri tirheke tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka xiviri, ka ku dya nyama. Eka kholokhexini leyi riendli **ba** ri tirhisiwile na riviti *magwaxu* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxcii) [[Tatana]] dya [[nyama = [+]]]

© University of Venda

Patironi ya (cxcii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *tatana* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *tatana*. Xiphemu xa *nyama* i riviti leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.1.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 22:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.marhi/marha	4
2.magwaxu	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti eka tafula ra 22, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.1.6 ta 5 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 22 ri longoloxa tikholokheti ta 5 ta rimba ra [**ba**...] ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi komba tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 22 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***marhi/marha*] hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wa 4, hikuva ti humelela ka mune eka rimba ra [**ba**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisa eka ku vula *xihalaki*. Kholokheti ya [**…***magwaxu*] yi humelelaka hi ntsengo

© University of Venda

wa le hansi wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**ba**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], kasi kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xakudya xo xawula*.

Tafula ra 23:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.marhi/marha	80%
2.magwaxu	20%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**ba**...] eka tafula ra 23 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 22 laha henhla hi 5 ivi hi yi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 22 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 80 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 80 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 80%. Nxopaxopo wa tafula ra 23 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 80%, tanihileswi ti humelelaka ka mune eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ya rimba ra [**ba**…]. Kholokheti ya nomboro ya 2 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 20%, hikuva ti humelela ka 1 eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**ba**…].

4.2 Nhlamuselo ya riendli ra **cakunya**

Riendli *cakunya* ri vula ku va swakudya leswi nga enon'weni swi gayiwa hi meno ivi swi mitiwa. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Bila na Marhanele (2016:65) hi ndlela leyi: "*Ku gaya ni ku fayetela swakudya hi meno ya karhi ya pfuniwa hi ririmu endzeni ka nomu".*

Hi tshaho lowu va tiyisisa leswaku ku *cakunya* i ku cakanyetela swakudya hi meno kutani swi mitiwa swi ya ekhwirini. Van Niekerk, et al (2010:200) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *cakunya* hi ntshaho lowu nge: "*To bite and work food in the mouth to make it easier to swallow".*

© University of Venda

Ntshaho lowu wu boxa swo fana ni leswi paluxiweke hi ku engetela leswaku swa gayiwa leswaku swi ta kota ku miteka. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *cakunya* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

115. **Xikombiso**: Ntatiso u **cakunya** *nyama.*
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Ntatiso a gaya nyama yi va swinyamanyamana hi meno ivi a yi mita.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya riendli *cakunya* yo ka yi nga tolovelekangi yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

116. **Xikombiso**: Manana u **cakunya** *tatana*.
Nhlamuselo ya gega: manana u karihela tatana, kambe ku nga ri ku hoxa tatana enon'weni a n'wi cakunya ivi a n'wi mita, hikuva swa yila ku dya nyama ya munhu.

4.2.1 Rimba ra [**cakunya**...]

4.2.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi *ku vulavula*/*tiphina*

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

117. Wansati u **cakunya** mafurha. (Xa yelana na xa *ku dya mafurha* xa Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 21)

Xivulavulelo xa Wansati u **cakunya** mafurha, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**cakunya** *mafurha*] yi vula leswaku wansati u vulavula nkarhi wo leha na munhu hi mhaka yo karhi leswi vulaka *leswobiha* [**-**], kasi hi tlhelo kholokhexini leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vula ku tiphina hi ku dya swo karhi. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **cakunya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mafurha* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku vulavula ngopfu ivi yi tlhela yi ri yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku va munhu a tiphina hi ku dya swo karhi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cxciii) [[Wansati]] vulavula/tiphina [[ngopfu/hi swakudya swo karhi = [-/+]]]

Patironi ya (cxciii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *wansati ri* tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi paluxiwaka hi riendli *vulavula/tiphina*. Riendli *vulavula/tiphina* ri va ri ri xiendleko lexi endliwaka hi *wansati*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *ngopfu/hi swakudya swo karhi* i riengeteri/xivulwahava xa riviti lexi nga rihlamuseri leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku vulavula ngopfu*) na leswinene (*ku tiphina hi ku dya swo karhi*) [**+**].

4.2.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/leswinene [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 24:

KHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1. mafurha	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 24, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.2.2 ya 1 yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula ra 42 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**cakunya**...] ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Kholomo yo sungula yi komba tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 24 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***mafurha*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**cakunya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**cakunya**...] laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xihalaki*.

© University of Venda

Tafula ra 25:

KHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.mafurha	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**cakunya**...] eka tafula ra 25 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 24 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 42 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 25 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**cakunya**…].

4.3 Nhlamuselo ya riendli ra **fihluta**

Riendli ra *fihluta* ri vula ku nyika muendzi swakudya a dya loko a endzile emutini. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (2016:112) loko va ku: "*Ku nyika munhu un'wana swakudya swa nimixo a dya".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa nhlamuselo ya riendli *fihluta* yi kongomisa eka ku nyika munhu un'wana swakudya a dya. Cuenod (1967:36) u andlala nhlamuselo ya riendli *fihluta* hi mukhuva lowu: "*Give breakfast or any other meal to another/give food to one who arrives when one is jusy having one's meal".*

Ntshaho lowu wu boxa swo fana ni leswi boxiweke wu tlhela wu engetela leswaku ku *fihluta* i ku nyika munhu swakudya a dya loko a ku kuma u ri eku dyeni. Walter, et al (2008:519) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *fihluta* hi ndlela leyi: "*To give food to a person, group or an animal".*

Eka ntshaho lowu va tshikilela nhlamuselo ya riendli *fihluta* hi ku paluxa leswaku swi vula ku nyika munhu/vanhu/xiharhi swakudya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *fihluta* ka ntolovelo loku hlamuseriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

© University of Venda

118. **Xikombiso**: N'wamapursi u **fihluta** *tinguluve*

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va n'wamapurasi a nyika tinguluve swakudya ti dya.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo enta ya riendli *fihluta* yo ka yi nga ri ya ntolovelo, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

119. **Xikombiso**: Manana u **fihluta** *dzava*.

Nhlamuselo yo gila: Ku va manana a nyika vanhu va tsima swakudya leswaku va dya, kambe ku nga ri leswaku u hoxa dzava enon'weni a ri dya.

4.3.1 Rimba ra [**fihluta**...]

4.3.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hlula nala

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

120. Khavisa u **fihluta** nala. (Malungana, 1997: 93)

Xivulavulelo xa Khavisa u **fihluta** *nala*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**fihluta** *nala*] yi vula leswaku Khavisa u hlula nala hi ku vulavula marito lamanene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku vulavula marito lamanene eka nala. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **fihluta** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nala* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona na ntolovelo i ka ku vulavula kahle ni nala, kambe ku nga ri ku n'wi nyika swakudya a dya hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxciv) [[Khavisa]] hlula [[nala hi ku vulavula marito lamanene = [+]]]

Patironi ya (cxciv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Khavisa* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku vaka ku ri rona ri tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *hlula* leri vaka ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *Khavisa*. Xiphemu xa *nala hi ku vulavula marito lamanene* lexi

© University of Venda

landzelaka riendli i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *nala* na rihlamuseri *hi ku vulavula marito lamanene*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.3.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 26:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.nala	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 26, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.3.2 laha henhla yin'we yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela hi ntsengo wihi. Tafula ra 26 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**fihluta**...] ya tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi komba kholokheti leyi humelelaka tanihi ripfaleriwa ra rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.
Nxopaxopo wa tafula leri wu tlhela wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***nala*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**fihluta**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**fihluta**...] laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *munhu.*

Tafula ra 27:

TIKHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.nala	100%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**fihluta**...] eka tafula ra 27 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 26 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 44 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 27 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**fihluta**…].

4.4 Nhlamuselo ya riendli ra **funya**

Riendli *funya* ri vula ku dya swakudya swa ximapa. Bila na Marhanele (2016:117) va seketela nhlamuselo ya riendli *funya* hi mukhuva lowu: "*Ku dya swakudya swa rimapa kumbe ku guma swakudya swa rimapa".*

Ntshaho lowu wu vula swo fana kwatsaa, ni nhlamuselo leyi boxiweke. Cuénod (1968:38) u tiyisa nhlamuselo ya riendli *funya* loko a ku: "*To eat something powdery as flour, sugar or medicine-powder".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku riendli funya ri vula ku dya swa ximapa. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *funya* ka ntolovelo loku andlariweke hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

121. **Xikombiso**: Rifumo u **funya** *masi*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Rifumo a dya masi ya ximapa.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo ya le makorhweni ma riendli *funya* yo ka yi nga ri ya ntolovelo, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

122. **Xikombiso**: Khanghela u **funya** buwa.
    Nhlamuselo yo gega: Ku va Khanghela wa lova/fa/hundza emisaveni, kambe ku nga ri leswaku u hoxa buwa ra misava enon'weni a ri dya.

© University of Venda

4.4.1 Rimba ra [**funya**...]

4.4.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi rifu/dzaha/vulolo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

123.(a) Khanghela u **funya** buwa. (Bila na Marhanele, 2016: 117; Rikhotso, 2006: 69; Magagane, 2004: 108; Marivate na Mathumba, 1974: 64, 82 na 91; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 100; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 12 na 21; Shabangu, 1996: 335)

(b) Kokwana u **funya** xinefu. (Ntsanwisi, 1968: 77 fana na guma)

(c) Manana u **funya** timbuva. (Bila na Marhanele, 2016: 117)

Xivulavulelo xa Khanghela u **funya** *buwa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**funya** *buwa*] yi vula leswaku Khanghela u le ku loveni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi rifu. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **funya** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *buwa* leri tirheke tanihi kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini i yo gega, hikuva yi vulavula hi rifu, kambe ku nga ri ku hoxa buwa ra misava enon'weni a ri dya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxcv) [[Khanghela]] lova [[hi vuvabyi = [-]]]

Patironi ya (cxcv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Khanghela* ri tirhe tanihi nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *lova*. Riendli *lova* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Khanghela*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xi va xi ri xivulwahava xa riviti *hi vuvabyi* lexi yimelaka xiendliwa lexi nga rihlamuseri. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa w uvula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Kokwana u **funya** *xinefu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**funya** *xinefu*] yi vula leswaku kokwana u dzaha fole ra xinefu ro tala swinene hi nomu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku dzaha xinefu xo tala ku tlurisa hi nomu

© University of Venda

swi hlakata meno. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **funya** leri tirheke ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *xinefu* leri tirheke ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hileswi yi vulavulaka hi ku hoxa xibaha eno'weni a xi cakunya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxcvi) [[Kokwana]] dzaha [[xinefu xo tala swinene hi nomu = [-]]]

Patironi ya (cxcvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *kokwana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri humelerisaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *dzaha*. Riendli *dzaha* ri tirha ku va xiendlo lexi *kokwana* a xi endlaka. Xiphemu lexi landzaka riendli xa xivulwahava xa riviti *xinefu xo tala swinene hi nomu* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi riviti *xinefu*; rifuwi *xo tala*; riengeteri *swinene* na rihlamuseri *hi nomu*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu tirha ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulalelo xa Tatana u **funya** *timbuva*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**funya** *timbuva*] yi vula leswaku tatana u chava ku tirha kumbe a nga twanani ni ku ya lava ntirho a tirha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku va tatana a lavi ku tirha. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **funya** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *timbuva* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikokwalaho ka leswi yi vulavulaka hi ku hlundzuka, ku nga ri leswaku hakunene mabodhlela ya hoxiwa enon'weni ya dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

cxcvii) ([[Tatana]] rhandzi [[ku tirha = [-]]]

Patironi ya (cxcvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *tatana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *rhandzi*. Riendli *rhandzi* ri tirha ku va

© University of Venda

xiendleko lexi endliwaka hi *tatana*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli i xivulwana xa tshamelo *ku tirha* lexi vaka xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi paluxa *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli eka xivulwana xa tshamelo + ripfuneta riendli**

124. Ganyani u tiyela **ku funya** a nga tirhi. (Bila na Marhanele, 2016: 117)

Xivulavulelo xa Ganyani u tiyela **ku funya** *a nga tirhi*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**ku funya** *a nga tirhi*] yi vula leswaku Ganyani u dya ngopfu, kambe a nga rhandzi ku tirha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku loloha. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swa xivulwana xa riendli **ku funya** lexi vaka xi ri tshaku ra kholokhexini na ripfuneta riendli *a nga tirhi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya ka xiviri ko hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa ivi swi mitiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cxcviii) [[Ganya]] rhandza [[ku dya, kambe u loloha ku tirha = [-]]]

Patironi ya (cxcviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ganyani* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *rhandza*. Riendli *rhandza* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Ganyani*. Xiphemu xa *ku dya, kambe u loloha ku tirha* xi va xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi xivulwana xa tshamelo *ku dya* na riengetelo, *kambe u loloha ku tirha*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

4.4.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 28:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.buwa	10
2.xinefu	1
3.timbuva	1
4.a nga tirhi	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 28, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.4.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 28 ri longoloxa tikholokheti ta 13 ta rimba ra [**funya**...] ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 28 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…**buwa] hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wa 10, hikuva ti humelela ku tlula letin'wana eka rimba ra [**funya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta *[**…**buwa]* ti kongomisa eka ku *vula misava*. Tikholokheti ta […xinefu]; […timbuva] na […a nga tirhi] tona ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1, hikuva ti humelela kan'wekan'we ha yin'we ya tona laha *[**…**xinefu]* yi kongomisa eka ku vula *fole ra ximapa, [**…**timbuva]* yi kongomisa eka ku vula *swakudya*, kasi kholokheti ya *[…a nga tirhi]* yi vula xiendlo lexi nga eka nandzulo.

© University of Venda

Tafula ra 29:

TIKHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.buwa	77%
2.xinefu	8%
3.timbuva	8%
4.a nga tirhi	8%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**funya**...] eka tafula ra 29 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 28 laha henhla hi 13 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 28 eka nomboro ya 1 i 10 leyi avanyisiweke hi 13 swi hi nyika 0. 769 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 76. 9 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 77%.

Nxopaxopo wa tafula ra 29 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 77%, ku tlula tikholokheti ta rimba ra [**funya**…] tanihileswi ti humelelaka ka 10 eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba. Tikholokheti ta tinomboro ta 2; 3; na 4 ti humelela mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 8% ha yin'we ta tona tanihileswi ti humelelaka ka 1 eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka rimba ra [**funya**…].

4.5 Nhlamuselo ya riendli ra **guma**

Riendli *guma* ri vula ku dya swakudya swa ximapa swo tanihi chukela kumbe fulawuri ku suka evokweni. Bila na Marhanele (2016:135) va seketela nhlamuselo ya riendli *guma* hi ndlela leyi: "*Ku hoxa swakudya swa rimapa enon'weni ku suka evokweni".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku riendli guma ri vula ku dya swakudya swa ximapa. Cuénod (1968:44) u paluxa nhlamuselo ya riendli *guma* hi xiyimo lexi: "*To put something powdery such as sugar, flour, medicine and snuff into one's mouth especially from the palm of your hand".*

© University of Venda

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku riendli guma ri vula ku hoxa nchumu wa ximapa wo tanihi chukela, fulawuri, murhi na fole ra xinefu enon'weni ku suka exandleni. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *guma* ka ntolovelo loku andlariweke hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

125. **Xikombiso**: Risana u **guma** *manhlanhla*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Risana a hoxa mahlanhla ya swo karhi enon'weni ku suka exandleni.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *guma* yo ka yi nga ri ya ntolovelo, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

126. **Xikombiso**: Khavisa u **guma** *misava*.
Nhlamuselo yo gega: Ku va Khavisa a lova/fa/hundza emisaveni/hluleka eka swo karhi, kambe ku nga ri leswaku u hoxa misava enon'weni a yi dya.

4.5.1 Rimba ra [**guma**...]

4.5.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku *lova*/*dzaha*

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

127.(a) Xikoxa xi **guma** *misava*. (Ntsanwisi, 1968: 78; Bila na Marhanele, 2016: 134; Marivate na Mathumba, 1974: 64, 76 na 79)
(b) Xikhegudyana xi **guma** *fole*. (Ntsanwisi, 1968: 77; Bila na Marhanele, 2016: 134)

Xivulavulelo xa Xikoxa xi **guma** *misava*, kasi hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**guma** *misava*] yi vula leswaku xikoxa xa lova/fa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi rifu. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **guma** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *misava* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku

© University of Venda

vuriwaka a hi kona ko hoxa misava enon'weni yi dyiwa, kambe yi kongomisa eka ku vula ku hundza emisaveni. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo leyi landzelaka:

(cxcix) [[Xikoxa]] hundza [[emisaveni = [-]]]

Patironi ya (cxcix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *xikoxa* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hundza*. Riendli *hundza* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *xikoxa*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *emisaveni* xi va xi ri riviti ra vundhawu leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Xikhegudyana xi **guma** *fole*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**guma** *fole*] yi vula leswaku xikhegudyana xi dzaha fole ra xinefu hi nomu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku dzaha fole hi nomu leswi nga riki kahle, hikokwalaho ka leswi swi hlakataka meno. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **guma** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *fole* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona a hi kona ka ku hoxa swakudya enon'weni, kambe yi vulavula hi ku dzaha fole ra xinefu hi ku ri hoxa enon'weni. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cc) [[Kokwana]] dzaha [[fole ra xinefu hi nomu = [-]]]

Patironi ya (cc) yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *kokwana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dzaha*. Riendli *dzaha* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *kokwana*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *fole ra xinefu hi nomu* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa riviti *fole*; rifuwi *ra xinefu* na rihlamuseri *hi nomu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

4.5.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi ta xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 30:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*misava*	5
2.*fole na fole*	2

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 30, hi yi fikelerile hi ku hlayela tikholokheti leti nga eka 4.5.2 ku ya hi nhlayo ya vatsari lava xaxametiweke laha henhla eka swikombiso na tipheji leti ti kumekaka eka tona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 30 ri longoloxa tikholokheti ta 7 ta rimba ra [**guma**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 30 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***misava*] hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla wa 5, hikuva ti humelela ka 5 eka rimba ra [**guma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *ntshuri wa misava*, kasi tikholokheti ta [**…***fole*] hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi wa 2, hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**guma**…] tanihi mapfaleriwa ma rimba, naswona tona ti kongomisa eka ku vula *fole ra ximapa (xinefu)*.

© University of Venda

Tafula ra 31:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1. *misava*	71%
2.fole	29%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**guma**...] eka tafula ra 31 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 30 hi 7 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 30 eka nomboro ya 1 i 5 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0. 714 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 71. 4 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 71%.

Nxopaxopo wa tafula ra 31 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 71%, tanihileswi ti humelelaka ka 5 eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**guma**…], kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 29%, hileswi ti humelelaka ka 2 eka miangulo yo vula leswobiha eka rimba ra [**guma**…].

4.6 Nhlamuselo ya riendli ra **hlamba**

Riendli ra *hlamba* ri vula ku tichela mati u tirhidimba leswaku u susa thyaka emirini. Bila na Marhanele (2016:154) va seketela nhlamuselo ya riendli *hlamba* leyi paluxiweke laha henhla hi ndlela leyi: "*Ku tihlanganya/tirhidimba u ri karhi u tichela/tirhisa mati".*

Ntsaho lowu wu boxa leswaku riendli *hlamba* ri vula ku tirhisa mati u karhi u tihlanganya leswaku u susa thyaka emirini. Wehmeier, et al (2006:1658) va tiyisisa nhlamuselo ya riendli hlamba hi ku vula leswi: "*To make oneself clean using water and usually soap".*

Hi ntshaho lowu va paluxa swo fana ni leswi paluxiweke, kambe va engetela leswaku ku tisusa thyaka mati ya tirhiswa ni xisibi. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *hlamba* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

128. **Xikombiso**: Risuna u **hlamba** *miri*.

© University of Venda

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Risuna a tichela mati a karhi a tihlanganya ku susa thyaka emirini.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri erivaleni ya riendli *hlamba* yo ka yi nga ri ya ntolovelo, leyi vaka yi ri yo gila/gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

129. **Xikombiso**: Khawurisa u **hlamba** vunwa.
Nhlamuselo yo gega: Ku va Khavisa a vulavula ntiyiso, kambe ku nga ri leswaku u chela vunwa mati ku byi susa thyaka.

4.6.1 Rimba ra [**hlamba**...]

4.6.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swa le nkosini

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

130. Vakhandli va nhlonge va **hlamba** *mavoko*. (Xa yelana ni xa Vanhu va **rhwala** *hi khwiri* xa Ntsanwisi, 1968: 109; Bila na Marhanele, 2016: 580)

Xivulavulelo xa Vakhandli va nhlonge va **hlamba** *mavoko*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**hlamba** *mavoko*] xi vula leswaku vakhandli va nhlonge va dya swakudya swa nkosi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku dya swakudya swa nkosi swi kahle. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **hlamba** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mavoko* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya swa nkosi. Eka kholokhexini leyi riendli **hlamba** ri va ri tirhisiwile na riviti *mavoko* hi mukhuva wo ka wu nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 130 xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cci) [[Vakhandli va nhlonge]] dya [[swakudya swa nkosi = [+]]]

Patironi ya (cci) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vakhandli va nhlonge* hi rona nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela

© University of Venda

xiendleko lexi endliwaka hi *Vakhandli va nhlonge*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *swakudya swa nkosi* i xiendliwa. Xiendliwa lexi xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na rifuwi *swa nkosi*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku hlamusela leswaku patironi ya nhlamuselo leyi ya xiyoxe yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.6.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 32:

KHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*mavoko*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 32, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava kombisiweke eka swikombiso na tipheji laha kholokheti leyi nga eka 4.6.2 yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula ra 32 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**hlamba**...] ya tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 32 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***mavoko*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**hlamba**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xirho miri.*

© University of Venda

Tafula ra 33:

KHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*mavoko*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ya tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**hlamba**...] eka tafula ra 33 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 32 laha henhla hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 32 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 33 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**hlamba**…].

4.7 Nhlamuselo ya riendli ra **hlangula**

Riendli *hlangula* ri vula ku sula/basisa nchumu wo karhi hi lapi/nchumu wun'wana ni wun'wana wo olova. Bila na Marhanele (2016:155) va seketela nhlamuselo ya riendli *hlangula* hi ku boxa leswi: "*Ku sula mihloti/mahumi".*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku riendli *hlangula* ri kongomisa eka ku sula michumu yo tanihi mihloti/mahumi. Rundell na Fox (2007:1712) va tshikilela nhlamuselo ya riendli hlangula hi ku paluxa leswi: "*To clean or dry something by moving a cloth or something soft over it".*

Hi ntshaho lowu va tshikilela leswaku riendli *hlangula* ri vula ku sula/omisa nchumu wo karhi hi ku fambafambisa lapi/nchumu wo karhi wo olova. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *hlangula* ka ntolovelo loku andlariwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

131. **Xikombiso**: Mudyondzi u **hlangula** *mihloti*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va mudyondzi a sula mihloti leyi humaka ematihlweni ya yena.

© University of Venda

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *hlangula*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

132. **Xikombiso**: Khazamula u **hlangula** enon'weni.

Nhlamuselo yo gila: Ku va Khazamula a dya nyama yo oxiwa ku susa xitlamatlama, kambe ku nga ri leswaku u sula nomu hi lapi/nchumu wo olova.

4.7.1 Rimba ra [**hlangula**...]

4.7.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyanyana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

133. Wanuna u **hlangula** *nomu*. (Manganyi, 1995: 75)

Xivulavulelo xa Wanuna u **hlangula** *nomu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**dya** *langavi*] yi vula leswaku wanuna u dyanyana nyama yo oxiwa yi cheriwe munyu na viriviri, ngopfungopfu loko a ri ni babalaza. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya nyama. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi tanihileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **hlangula** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nomu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini i yo gega, hikuva a yi vulavuli hi ku sula nomu, kambe yi kongomisa eka ku dya nyama. Xivulavulelo xa 133 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccii) [[Wanuna]] dya [[nyama yo oxiwa = [+]]]

Patironi ya (ccii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *wanuna* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *wanuna*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa *nyama yo oxiwa* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *nyama* na rifuwi *yo oxiwa*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku

© University of Venda

vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.7.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 34:

KHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*nomu*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 34, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava xaxametiweke eka xikombiso ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.7.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku ti humelela ka ngani? Tafula ra 34 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**hlangula**...] ya tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 34 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***nomu*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**hlangula**…] eka angulo wo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xirho miri.*

Tafula ra 35:

KHOLOKHETI	PHESENTE TA MAHUMELELO
1.*nomu*	100%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**hlangula**...] eka tafula ra 35 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 34 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 34 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 35 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**hlangula**…].

4.8 Nhlamuselo ya riendli ra **hlanta**

Riendli ra *hlanta* ri vula ku va swakudya leswi dyiweke swi nga ekhwirini swi tlhelela endzhaku swi huma hi nomu, hikokwalaho ko vabya. Bila na Marhanele (2016:156) va seketela nhlamuselo ya riendli *hlanta* hi ndlela leyi: "*Ku tlhela ka leswi dyiweke kumbe leswi nwiweke ku suka ekhwirini swi ya huma hi le non'weni".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku riendli *hlanta* ri vula ku va swakudya swi huma hi nomu ku suka ekhwirini. Van Niekerk, et al (2010:1336) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *hlanta* hi mukhuva lowu: "*To eject matter from the stomach through the mouth".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku riendli *hlanta* ri vula nchumu wo karhi wu huma hi nomu ku suka endzeni ka khwiri. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *hlanta* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

134. **Xikombiso**: Ricece ri **hlanta** *mukapu*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va ricece ri humesa mukapu lowu ri wu dyeke hi nomu ku suka ekhwirini.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *hlanta*, leyi vaka yi ri yo gila/gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

135. **Xikombiso**: Rimbilani u **hlanta** makondlo.
    Nhlamuselo yo gega: Ku va Rimbilani a dya swa xiyimo xa le henhla endzhaku ko dya swo ka swi nga nyawuli nkarhi wo leha, kambe ku nga ri leswaku u huma

© University of Venda

makondlo hi nomu ku suka ekhwirini.

4.8.1 Rimba ra [**hlanta**...]

4.8.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swo nandziha

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

136. Vamuti va **hlanta** *makondlo*. (Magagane, 2004: 111)

Xivulavulelo xa Vamuti va **hlanta** *makondlo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**hlanta** *makondlo*] yi vula leswaku vamuti va dya swo nandziha endzhaku ka ku dya swo ka swi nga nyawuli. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swo nandziha. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **hlanta** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *makondlo* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega hikuva yi vulavulaka hi ku dya swo nandziha, kambe ku nga ri ku hlanta hakunenenene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cciii) [[Vamuti]] dya [[swakudya swo nandziha = [+]]]

Patironi ya (cciii) yi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vamuti* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vamuti*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *swakudya swo nandziha* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *swakudya* na rifuwi *swo nandziha*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.8.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 36:

KHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*makondlo*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 36, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava longoloxiweke eka xikombiso ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.8.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula ra 36 ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**hlanta**...] ya tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 36 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***makondlo*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**hlanta**…] eka angulo wo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xiharhi.*

Tafula ra 37:

KHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*makondlo*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**hlanta**...] eka tafula ra 37 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 36 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 36 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 37 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**hlanta**…].

© University of Venda

4.9 Nhlamuselo ya riendli ra **kakatlula**

Riendli ra *kakatlula* ri vula ku tsemelela swo karhi hi meno swi va swiphemu leswitsongo swi ri karhi swi hoxiwa enon'weni swi dyiwa. Bila na Marhanele (2016:186) va seketela nhlamuselo ya riendli *kakatlula* hi ku boxa leswi: "*Ku handzula hi meno kumbe hi mirhuva swi va swicipicipi".*

Eka ntshaho lowu va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *kakatlula* ri vula ku lumetela swo karhi hi meno/mirhuva swi va swiphemu leswitsongo. Walter, et al (2008:1493) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *kakatlula* hi mukhuva lowu: "*To cut or pull something apart into pieces especially by teeth".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswi boxiweke swa leswaku riendli *kakatlula* ri vula tsema/hambanisa nchumu wo karhi hi meno wu va swipetlupetlu. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *kakatlula* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

137. **Xikombiso**: Mbyana yi **kakatlula** *nyama.*
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va mbyana yi tsemelela nyama hi meno yi va swiphemu leswi kotaka ku dyeka.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *kakatlula*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

138. **Xikombiso**: Rivalani u **kakatlula** *ndlela.*
    Nhlamuselo yo gega: Ku va Rivalani a famba hi ku hatlisa swinene, kambe ku nga ri leswaku u luma ndlela hi meno yi va swiphemuphemu leswaku yi dyeka.

4.9.1 Rimba ra [**kakatlula**...]

4.9.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku vavisa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

139. N'wana u **kakatlula** *vele ra manana*. (Xa yelana na xivulavulelo xa Malungana,

© University of Venda

1997: 86 xa ku **luma** *endzeni ni le handle*)

Xivulavulelo xa N'wana u **kakatlula** *vele ra manana*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**kakatlula** *vele ra manana*] yi vula leswaku manana u kurisa n'wana ku vava ivi loko se a humelerile a nga ha vi na mhaka na mana wa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva a swi kahle ku va n'wana loko se a hluvukile a rivala mana wa yena loyi a n'wi wundleke. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **kakatlula** leri tirhaka tanihi tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *vele ra manana* lexi nga xiendliwa lexi tirhaka tanihi kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *vele* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ra manana* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka kholokhexini leyi ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**kakatlula** *vele*] leyi vulaka ku va manana a wundla n'wana ku vava na [**kakatlula** *ra manana*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku va manana a wundla n'wana ivi loko a hluvukile a n'wi hundzukela mavala. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi vuli ku dya vele ra manana hi ntiyiso, kambe yi vula ku kurisa n'wana eka xiyimo xo tika ivi a va rimpfani loko a kurile. Eka kholokhexini [**kakatlula** *vele ra manana*] riendli **kakatlula** ri kumeka ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *vele ra manana* eka xiyimo xo ka xi nga ri xa ntolovelo. Xivulavulelo xa 139 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cciv) [[N'wana]] jikela [[manana loyi a n'wi kuriseke ku vava = [-]]]

Patironi ya (cciv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *n'wana* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *jikela*. Riendli *jikela* i xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu xa *manana loyi a n'wi kuriseke ku vava* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *manana* na riengetelo *loyi a n'wi kuriseke ku vava*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

4.9.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi ti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 38:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*manana*	1
2. *vele*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 38, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava andlariweke eka xikombiso ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.9.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato.

Tafula ra 38 ri longoloxa tikholokheti ta mune ta rimba ra [**kakatlula**...] ya tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 38 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***manana*] na vele ti humelelaka hi ntsengo wo ringana wa 2, hikuva ti humelela kan'wekan'we ha yin'we ya tona eka rimba ra [**kakatlula**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya [**…***manana*] yi kongomisa eka ku vula *munhu*, kasi kholokheti ya [**…***vele*] yona yi vula *xirho xa miri*.

© University of Venda

Tafula ra 39:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*manana*	50%
2.*vele*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kakatlula**...] eka tafula ra 39 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 38 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 38 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 50 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 39 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente to ringana ta 50%, tanihileswi ti humelelaka kambirhi hinkwato ka tona eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kakatlula**…].

4.10 Nhlamuselo ya riendli ra **kapudza**

Riendli ra *kapudza* ri vula ku dyisa n'wana kumbe muvabyi mukapu. Bila na Marhanele (2016:191) va seketela nhlamuselo ya riendli *kapudza* loko va ku: "*Ku dyisa xihlangi mukapu hi ku xi pfalanyana tinhompfu ivi ku hlohleriwa mukapu enon'weni wa xona".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa nhlamuselo leyi boxiweke laha henhla ya riendli *kapudza* ya leswaku ri vula ku dyisa xihlangi mukapu. Cuénod (1968:63) u tshikilela nhlamuselo ya riendli *kapudza* hi ndlela leyi: "*To feed a child or sick person with soft food such as soft porridge".*

Ntshaho lowu wu tshikilela nhlamuselo leyi paluxiweke hi ku boxa leswaku riendli *kapudza* ri vula ku dyisa xihlangi/muvabyi swakudya swo olova. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *kapudza* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

140. **Xikombiso**: Manana yi **kapudza** *ricece*.

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va manana a dyisa ricece mukapu hi ku ri pfala

© University of Venda

tinhompfu ivi a hlohlela mukapu enon'weni wa rona.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *kapudza*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

141. **Xikombiso**: Yinhla u **kapudza** *nuna*.
Nhlamuselo yo gila: Ku va Yinhla a dyisa nuna gomondhela ku n'wi phuntisa, kambe ku nga ri leswaku u dyisa nuna mukapu/swakudya swo olova.

4.10.1 Rimba ra [**kapudza**...]

4.10.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku phuntisa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

142. Mjaji u **kapudza** nuna. (Xa fana na xivulavulelo xa Marhanele, 1997: 94 xa ku dyisiwa korovela)

Xivulavulelo xa Mjaji u **kapudza** nuna, nhlamuselo ya kholokhexini ya ya xona ya [**kapudza** *nuna*] xi kongomisa eka ku vula leswaku Mjaji u chelela nuna wa yena murhi eswakudyeni leswaku a va xiphunta. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku chelela ni ku phuntisa swi bihile swinene. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **kapudza** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *nuna* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi yi va yi ri yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ko dyisa n'wana mukapu, kambe yi vula ku dyisa nuna gomondhela. Xivulavulelo xa 142 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccv) [[Mjaji]] dyisa [nuna gomondhela = [-]]]

Patironi ya (ccv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Mjaji* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona a ri fanele ri endla mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *dyisa*. Riendli *dyisa* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Mjaji*. Xiphemu xa nuna *gomondhela* i xivulwahava

© University of Venda

xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi maviti *nuna* na *gomondhela*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

4.10.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 40:

KHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*nuna*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 40, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava xaxametiweke eka xikombiso ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.10.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula ra 40 ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**kapudza**...] ya tikholokheti ta xilo xo nga hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***nuna*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**kapudza**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *munhu*.

Tafula ra 41:

KHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*nuna*	100%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kapudza**...] eka tafula ra 41 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 40 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 40 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 41 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**kapudza**…].

4.11 Nhlamuselo ya riendli ra **khomisa**

Riendli ra *khomisa* ri vula ku nyika munhu un'wana swo karhi leswaku a ku hlayisela swona. Bila na Marhanele (ibid: 211) va seketela nhlamuselo ya riendli *khomisa* hi ku paluxa leswi: "*Ku nyika un'wana mpfumelelo wo ku khomela nchumu wo karhi/ku vangela un'wana ku khomiwa hi maphorisa".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku riendli *khomisa* ri vula ku va u twanana ni un'wana ku ku hlayisela swo karhi ivi wu ndlandlamuxa hi ku vula leswaku ri tlhela ri vula ku potela un'wana la ku dyoheleke eka maphorisa leswaku va n'wi pfalela ejele. Cuénod (ibid: 70) u tshikilela nhlamuselo ya riendli *khomisa* hi mukhuva lowu: "*To hand some valuables such as money or cattle to someone to keep for one".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku riendli *khomisa* ri vula ku va munhu un'wana a hlayisela un'wana swilo swo karhi swo tanihi tihomu. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *khomisa* ka ntolovelo loku hlamuseriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

143. **Xikombiso**: Tatana u **khomisa** *manana mali*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va tatana a nyika manana mali leswaku a n'wi hlayisela yona.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *khomisa*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

© University of Venda

144. **Xikombiso**: Yandheya u **khomisa** *endzeni*.

Nhlamuselo yo gila: Ku va Yandheya a dya swakudya swo sungula swa siku, kambe ku nga ri leswaku u nyika endzeni swo karhi ku n'wi hlayisela swona.

4.11.1 Rimba ra [**khomisa**...]

4.11.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swintsongo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

145.(a) Mutirhi u **khomisa** *endzeni*. (Bila na Marhanele, 2016: 211)

(b) Varimi va **khomisa** *nyoka*. (Manganyi, 1995: 76; Shabangu, 2006: 71; Shabangu, 1996: 348; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 2)

Swivulavulelo swa Mutirhi u **khomisa** *endzeni* na Varimi va **khomisa** *nyoka*, nhlamuselo ya kholokhexini ya swona ya [**khomisa** *endzeni/* **khomisa** *nyoka*] yi kongomisa eka ku vula leswaku u/va dyanyana swakudya swo sungula swa siku/switsongo leswaku a/va ta kuma matimba yo tirha/ u/va dyanyana swakudya va nga dyeli ku xurha. Nhlamuselo leyi yi vula leswinene [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **khomisa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *endzeni* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku dya ka xiviri ka swakudya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccvi) [[Mutirhi]] dyanyana [[swakudya a ta kuma matimba yo tirha = [+]]]/
[[Vatirhi]] dyanyana [[swakudya va nga dyeli ku xurha = [+]]

Patironi ya (ccvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mutirhi/vatirhi* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dyanyana*. Riendli *dyanyana* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *mutirhi/vatirhi*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *swakudya a ta kuma matimba yo tirha/ swakudya va nga dyeli ku xurha x*i va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya*

© University of Venda

na riengetelo *a ta kuma matimba yo tirha/ va nga dyeli ku xurha*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

4.11.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi ta xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 42:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*endzeni*	1
2.*nyoka*	4

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 42, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka swikombiso eka 4.11.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 42 ri longoloxa tikholokheti ta 5 ta rimba ra [**khomisa**...] ta tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***nyoka*] ti humelela hi ntsengo wa wa le henhla wa 4, hikuva ti humelela ka 4 eka rimba ra [**khomisa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta [**…***nyoka*] ti kongomisa eka ku vula *xiharhi, kasi* kholokheti ya [**…***endzeni*] yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1 eka rimba, naswona yi kongomisa eka ku vula *endzeni ka khwiri.*

© University of Venda

Tafula ra 43:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*endzeni*	20%
2.*nyoka*	80%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**khomisa**...] eka tafula ra 43 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 42 hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0. 20 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 20 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 20%. Nxopaxopo wa tafula ra 43 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 20%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka tikholokheti hinkwato ka tona eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**khomisa**…], kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 80% eka rimba.

4.12 Nhlamuselo ya riendli ra **korisela**

Riendli ra *korisela* ri vula ku kokotsela masalela ya swakudya eka nchumu wo hi titiho kumbe xitirhisiwa xo karhi ivi swi dyiwa. Bila na Marhanele (ibid: 229) va seketela nhlamuselo ya riendli *korisela* hi ku andlala leswi: "*Ku hetisa xixevo lexi saleke hi ku xi kukurheta hi ritiho/titiho kumbe ku basisa xibye lexi a xi ri na xixevo lexi saleke hi titiho".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *korisela* i ku dya masalelo ya swakudya eka xibye xo karhi hi titiho. Cuénod (ibid: 77) u tshikilela nhlamuselo ya riendli *korisela* leyi paluxiweke hi ku vula leswi: "*To clean out a dish or plate by wiping with the fingers and licking them off".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku nhlamuselo ya riendli *korisela* yi vula ku basisa xibye xo karhi lexi a xi ri na swakudya hi titiho u ri karhi u tilakatsela. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *korisela* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

© University of Venda

146. **Xikombiso**: Ndaheni u **korisela** *xindhichani*.

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Ndaheni a kokotsela masalelo ya xixevo exindhichanini hi titiho a tilakatsela.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *korisela*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

147. **Xikombiso**: Yimisani u **korisela** *rihlelo ra khale*.

Nhlamuselo yo gega: Ku va Yimisani a yingisa switsundzuxo swa lavakulu, kambe ku nga ri leswaku u kokotsela masalelo ya swakudya swo karhi erihlelweni hi titiho.

4.12.1 Rimba ra [**korisela**...]

4.12.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi *ku yingisa*

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

148. N'wana u **korisela** titiho.*(Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa N'wana u **korisela** titiho, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**korisela** *titiho*] yi kongomisa eka ku vula leswaku n'wana u yingisa ku layiwa hi vatswari va yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku yingisa ku layiwa. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riendli **korisela** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *titiho* lexi nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku yingisa ku layiwa, kambe ku nga ri ku dya ka xiviri. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccvii) [[N'wana]] yingisa [[ku layiwa hi vatswari va yena = [+]]]

Patironi ya (ccvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *n'wana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *yingisa*. Riendli *yingisa* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *n'wana*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *ku layiwa hi vatswari*

© University of Venda

va yena xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi xivulwana xa riendli ra tshamelo *ku layiwa*; rihlamuseri *hi vatswari* na rifuwo *va yena*. Mfungho lowu landzelaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

4.12.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanyi xo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 44:

KHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*titiho*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 44, hi yi fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.12.2 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi. Tafula ra 44 ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**korisela**...] ya tikholokheti ta xilo xo nga hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 44 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***titiho*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**korisela**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xirho xa miri*.

© University of Venda

Tafula ra 45:

KHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*titiho*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**korisela**...] eka tafula ra 45 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 44 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 44 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 67 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100%, tanihileswi yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**korisela**…].

4.12.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku yingisa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

149. Risimati u **korisela** *rihlelo ra khale*. (Malungana, 2006: 68)

Xivulavulelo xa Risimati u **korisela** rihlelo ra khale, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**korisela** *rihlelo ra khale*] yi vula leswaku Risimati u yingisa switsundzuxo swa lavakulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku yingisa. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwille hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **korisela** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *rihlelo ra khale* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *rihlelo* na rifuwi *ra khale*. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**korisela** *rihlelo*] leyi vulaka ku yingisela switsundzuxo na [**korisela** *ra khale*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku yingisa switsundzuxo swa lavakulu eka wena. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva a yi vulavuli hi ku korisa swakudya leswi nga

© University of Venda

masalelo erihlelweni, kambe hi ku yingisa switsundzuxo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo leyi landzelaka:

(ccviii) [[Risimati]] yingisa [[switsundzuxo swa lavakulu = [+]]]

Patironi ya (ccviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Risimati* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *yingisa*. Riendli *yingisa* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Risimati*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *switsundzuxo swa lavakulu* i xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *switsundzuxo* na rifuwi *swa lavakulu*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo leyi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

4.12.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 46:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*rihlelo*	1
2.*ra khale*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 46, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.12.4 laha henhla ti kumekaka kona ku kuma leswaku ti humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula ra 46 ri longoloxa tikholokheti timbirhi ta rimba ra [**korisela**...] ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

© University of Venda

Nxopaxopo wa tafula ra 46 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***rihlelo*] yi humelela hi ntsengo wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**korisela**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisa eka ku vula *xitirhisiwa xa ndhavuko.* Kholokheti ya [**…***ra khale*] na yona yi humelela hi ntsengo wa 1 eka rimba ra [**korisela**…], naswona yi kongomisa eka ku vula *riengeteri*.

Tafula ra 47:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*rihlelo*	50%
2.*khale*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ya tikholokheti tanihi mapfaleriwa ya rimba ra [**korisela**...] eka tafula ra 47 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 46 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 46 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 50 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 47 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 50% ha yin'we ya tona, tanihileswi yin'wana ni yin'wana yi humelelaka kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**korisela**…].

4.13 Nhlamuselo ya riendli ra **kutsa**

Riendli ra *kutsa* ri vula ku susa nyama emarhambyini hi meno ri sala ri basile ri ri hava nchumu. Bila na Marhanele (ibid: 236) va seketela nhlamuselo ya riendli *kutsa* hi ndlela leyi: "*Ku dya nyama hinkwayo leyi nga erhambyini ri sala ri lo cacaa!"*

Eka ntshaho va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *kutsa* i ku dya nyama leyi nga erhambyini ri sala ri basile. Cuénod (ibid: 81) u tshikilela nhlamuselo ya riendli *kutsa* leyi paluxiweke loko a ku: "*To gnaw at or pick flesh off bone".*

© University of Venda

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku riendli *kutsa* ri vula ku dya nyama leyi eka rhambu ri sala ri ri hava nchumu. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *kutsa* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

150. **Xikombiso**: Ndhuma u **kutsa** *ricondzo*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Ndhuma a dya nyama leyi nga erhambyini ra ricondzo ri sala ri basile.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga tolovelekangi ya riendli *kutsa*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

151. **Xikombiso**: Yimisa u **kutsa** *rhambu*.
Nhlamuselo yo gega: Ku va Yimisa a hetisisa mhaka yo karhi, kambe ku nga ri leswaku hakunene u dya nyama erhambyini ri sala ri ri hava nchumu.

4.13.1 Rimba ra [**kutsa**...]

4.13.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hetisisa mhaka/hlaya tibuku swinene/kanela mhaka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

152.(a) Mbyana yi **kutsa** *rhambu*. (Ntsanwisi. 1968: 92; Bila na marhanele, 2016:236)
(b) Mudyondzi u **kutsa** tibuku. (Xa fana ni xivulavulelo xa *ku **dya** tibuku* xa Bila na Marhanele, 2016: 93)
(c) Vavanuna va **kutsa** rhambu. (Ntsanwisi, 1968:92; Bila na Marhanele, 2016: 236)

Xivulavulelo xa Mbyana yi **kutsa** *rhambu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**kutsa** *rhambu*] yi vula leswaku munhu wo karhi u hetisisa mhaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku hetisisa mhaka. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **kutsa** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *rhambu* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku va munhu a hetisisa mhaka, kambe ku nga ri ku va hakunene mbyana yi dya nyama

© University of Venda

erhambyini ri sala ri lo cacaa! Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccviii) [[Munhu]] hetisisa [[mhaka = [+]]]

Patironi ya (ccviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *munhu* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *hetisisa*. Riendli *hetisisa* ri va ri yimela xiendlo lexi nga ta endliwaka hi *munhu*. Xiphemu xa riviti *mhaka* i riviti leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene [**+**].

Xivulavulelo xa Mudyondzi u **kutsa** tibuku, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**kutsa** *tibuku*] yi vula leswaku mudyondzi u hlaya tibuku swinene a tlhela a titwisisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku hlaya tibuku u tlhela u twisisa leswi u swi hlayaka. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **kutsa** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *tibuku* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku yi ku vulaka i ka ku hlaya tibuku, kambe ku nga ri ku tihoxa enon'weni ti dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccix) [[Mudyondzi]] hlaya [[tibuku swinene a tlhela a titwisisa = [-]]]

Patironi ya (ccix) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *mudyondzi* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli **hlaya**. Riendli **hlaya** ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *mudyondzi*. Xiphemu xa *tibuku swinene a tlhela a titwisisa* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swa riviti *tibuku;* riengeteri *swinene* na riengetelo *a tlhela a titwisisa*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

Xivulavulelo xa Vavanuna va **kutsa** rhambu, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**kutsa** *rhambu*] yi vula leswaku vavanuna va kanela mhaka/timhaka. Nhlamuselo leyi yi

© University of Venda

vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku kanela mhaka. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **kutsa** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *rhambu* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku chuka mhaka, kambe ku nga ri ku va vavanuna hakunene va nyama emarhambyini ya sala ya basile. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccx) [[Vavanuna]] kanela [[mhaka/timhaka = [+]]]

Patironi ya (ccx) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vavanuna* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *kanela*. Riendli *kanela* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi vavanuna. Xiphemu xa *mhaka/timhaka* i riviti leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* leswi kombisiwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.13.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 48:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*rhambu*	2
2.*tibuku*	1
3.*rhambu*	2

Mitsengo ya mahumelelo ya tikholokheti leti nga eka tafula ra 48, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari lava longoloxiweke ni tipheji leti nga eka swikombiso laha tikholokheti leti

© University of Venda

nga eka 4.13.2 laha henhla ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 48 ri longoloxa tikholokheti ta 5 ta rimba ra [**kutsa**...] ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 48 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ta [**…***rhambu*] na ta nomboro ya 2 ta [**…***rhambu*] ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva ti humelela kambirhi ha yin'we ya tona eka rimba ra [**kutsa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisa eka ku vula *xirho xa miri.* Kholokheti ya [**…***tibuku*] yona yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1 eka rimba ra [**kutsa**…], naswona yi kongomisa eka ku vula *tsalwa*.

Tafula ra 49:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*rhambu*	40%
2.*tibuku*	20%
3.*rhambu*	40%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kutsa**...] eka tafula ra 49 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 48 hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 48 eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0. 4 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 40 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 40%. Nxopaxopo wa tafula ra 49 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 3 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 40% ha yin'we ya tona, kasi kholokheti ya nomboro ya 2 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 20% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kutsa**…].

© University of Venda

4.13.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku nyuma

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

153. Nhwanyana u **kutsa** min'wala.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Nhwanyana u **kutsa** min'wala, kholokhexini ya xona ya [**kutsa** *min'wala*] yi vula leswaku nhwanyana wa nyuma kumbe u dya min'wala. Nhlamuselo leyi yi vula leswinene [**+**] loko yi vula ku nyuma na leswobiha [**-**] loko yi vula ku dya min'wala tanihileswi swi vangelaka mavabyi. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi nga riendli **kutsa** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *min'wala* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa min'wala enon'weni yi dyiwa ivi yi mitiwa, tanihileswi yi nga riki swakudya. Eka kholokhexini leyi, riendli **kutsa** ri tirhisiwile na riviti *min'wala* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxi) [[Nhwanyana]] nyuma/lakatsa [[swo karhi/min'wala = [-/+]]]

Patironi ya (ccxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *nhwanyana* ri yimela ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi maendli *nyuma* na *lakatsa*. Maendli *nyuma na lakatsa* ya yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *nhwanyana*. Swiphemu leswi landzelaka maendli swa *swo karhi/min'wala* i rifuwi *swo karhi* na riviti *min'wala* leswi nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku paluxa leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**].

4.13.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 50:

KHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*min'wala*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 50, hi yi fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.13.4 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula ra 50 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**kutsa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 50 wu kombisa leswaku kholokheti ya [**…***min'wala*] yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**kutsa**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisaka eka ku vula *xirho xa miri.*

Tafula ra 51:

KHOLOKHETI	PHESENTE TA MAHUMELELO
1.*min'wala*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**kutsa**...] eka tafula leri nga laha hansi hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 50 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 51 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**kutsa**…].

© University of Venda

4.14 Nhlamuselo ya riendli ra **lakatsa**

Riendli ra *lakatsa* ri vula ku fambafambisa ririmi ehenhla ka swo karhi. Bila na Marhanele (ibid: 241) va seketela nhlamuselo ya riendli *lakatsa* hi ku boxa leswi: "*Ku ringa nantswo wa xakudya/ku nantswa xo karhi switsongo/ku nantswetela tanihi ntswele loko yi lakatsela rhole".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *lakatsa* i ku fambafambisa ririmi ehenhla ka xo karhi kumbe ku ringa swakudya swo karhi loko swi dyeka. Wehmeier, et al (ibid: 851) u tshikilela nhlamuselo ya riendli *lakatsa* leyi paluxiweke hi ku vula leswi: "*To move your tongue over the surface of something inorder to eat it, make it wet or clean it".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku nhlamuselo ya riendli *lakatsa* yi vula ku fambisa ririmi eka nchumu wo karhi hi xikongomelo xo dya nchumu wolowo kumbe ku wu tsakamisa kumbe ku wu basisa. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *lakatsa* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

154. **Xikombiso**: Mikateko u **lakatsa** *ayisikhirimi*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: ku Mikateko u dya ayisikhirimu hi ku fambafambisa ririmu ra yena ehenhla ka yona.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *lakatsa*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

155. **Xikombiso**: Lwandle u **lakatsa** *tilo*.
    Nhlamuselo yo gega: Ku va Lwandle a kaneta mhaka yo karhi hi ku sihalala, kambe ku nga ri leswaku u fambisa ririmu ra yena enhenhla ka tilo ku ri dya, tsakamisa kumbe basisa.

4.14.1 Rimba ra [**lakatsa**...]

4.14.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi vutixoperi

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

© University of Venda

156. Ximanga xi **lakatsa** *mahlo ya xona*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Ximanga xi **lakatsa** *mahlo ya xona***,** nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**lakatsa** *mahlo ya xona*] yi vula leswaku munhu wo karhi u kota ku vona swihoxo swa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku vona swihoxo loko u hoxile swi kahle. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **lakatsa** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *mahlo ya yena* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *mahlo* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya xona* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Eka kholokhexini leyi swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**lakatsa** *mahlo*] leyi vulaka ku kota ku vona swihoxo swa wena n'winyi na [**lakatsa** *ya xona*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku va u kota ku swi vona loko u hoxile. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli ku va hakunene ximanga xi dya mahlo ya xona, kambe yi vula ku tivona swihoxo swa wena. Xivulavulelo xa 156 xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxii) [[Munhu]] vona [[swihoxo swa yena = [+]]]

Patironi ya (ccxii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *munhu* ri va ri ri nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri humelerisaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *vona*. Riendli *vona* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *munhu*. Xiphemu xa *swihoxo swa yena* lexi landzaka riendli xi va xi ri xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swihoxo* na rifuwi *swa yena*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* leswi kombisiwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

4.14.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 52:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*mahlo*	1
2.*ya xona*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 52, hi yi fikelerile hi ku hlayela tikholokheti leti nga eka 4.14.2 ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula ra 78 ri longoloxa tikholokheti timbirhi ta rimba ra [**lakatsa**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 52 wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***mahlo*] na [**…***ya xona*] ti humelela hi ntsengo wo ringana wa 1, hikuva ti humelela kan'wekan'we ha yin'we ya tona eka rimba ra [**lakatsa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya [**…***mahlo*] yi kongomisa eka ku vula *xirho xa miri,* kasi kholokheti ya [**…***ya xona*] yi kongomisa eka ku vula *ximanga*.

Tafula ra 53:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*mahlo*	50%
2.*ya xona*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**lakatsa**...] eka tafula ra 53 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 52 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 50 hi yi andzisa hi

© University of Venda

100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 53 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente to ringana ta 50% ha yin'we ya tona eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**lakatsa**…].

4.14.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku kaneta

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

159. Risima u **lakatsa** *tilo*. (Bila na Marhanele, 2016: 242; Marivate na Mathumba, 1974: 64, 76 na 79; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 65 na 107; Mayevu na Nkatini, 1976: 82; Shabangu, 1996: 407 na 408; Shabangu, 2006: 277)

Xivulavulelo xa Risima u **lakatsa** *tilo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**lakatsa** *tilo*] yi vula leswaku Risima u kaneta/landzula mhaka leyi a yi tivaka hi matimba kumbe hlunama/kwata/hlundzuka/sihalala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva Risima u landzula mhaka leyi a yi tivaka. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **lakatsa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *tilo* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva tilo a ri hoxiwi enon'weni ri dyiwa, laha ku vulavuriwa hi ku kaneta. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo leyi landzelaka:

(ccxiii) [[Risima]] kaneta [[mhaka leyi a yi tivaka = [-]]] kumbe
[[Risima]] hlunama/kwata/hlundzuka/sihalala [[swinene = [-]]]

Patironi ya (ccxiii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Risima* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi maendli *kaneta/ hlunama/ kwata/ hlundzuka/ sihalala*. Maendli *lama* paluxiweke ma yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Risima*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa riengeteri *swinene* i xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

© University of Venda

4.15.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 54:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*tilo*	10

Mitsengo ya mahumelelo ma kholokheti leti nga eka tafula ra 54, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari na tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.14.4 yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela kangani? Tafula ra 54 ri longoloxa tikholokheti ta khume ta rimba ra [**lakatsa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***tilo*] ti humelela hi ntsengo wa 10, hikuva ti humelela ka khume eka rimba ra [**lakatsa**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti leti ti kongomisaka eka ku vula *nchumu wa ntumbuluko.*

Tafula ra 55:

KHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*tilo*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**lakatsa**...] eka tafula ra 55 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 54 hi 10 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti

© University of Venda

eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 10 leyi avanyisiweke hi 10 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%.

Nxopaxopo wa tafula ra 55 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**lakatsa**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.15 Nhlamuselo ya riendli ra **lota**

Riendli ra *lota* ri vula ku khuhla nchumu wo karhi eka wun'wana ku wu karihisa kumbe ku wu rheterisa. Bila na Marhanele (ibid: 251) va seketela nhlamuselo ya riendli *lota* hi mukhuva lowu: "*Ku engetela vukari bya nchumu lowu xekaka/tsemaka wo tanihi mukwana leswaku wu xeka/tsema ngopfu".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *lota* i ku karihisa nchumu lowu tsemaka leswaku wu tsema swinene. Wehmeier, et al (ibid: 656) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *lota* leyi boxiweke hi ndlela leyi: "*To make something sharper or smoother by rubbing it against a hard surface".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku nhlamuselo ya riendli *lota* yi vula ku karihisa kumbe rheterisa nchumu wo karhi hi ku wu fambafambisa eka nchumu wun'wana wo nonoha. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *lota* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

160. **Xikombiso**: Nkateko u **lota** *mukwana*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Nkateko a karihisa mukwana hi ku wu fambafambisa eka wun'wana nchumu wo tiyela.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga tolovelekangi ya riendli *lota*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

161. **Xikombiso**: Magezu u **lota** *meno*.
    Nhlamuselo yo gila: Ku Magezi u langutela ku dya swakudya swo fana na nyama, kambe ku nga ri leswaku u fambisa meno ya yena eka nchumu wo nonoha ku ya engetela ku kariha.

© University of Venda

4.15.1 Rimba ra [**lota**...]

4.15.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tilulamisela ku dya nyama

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

162. Vavanuna va **lota** *meno*. (Ntsanwisi, 1968: 93; Bila na Marhanele, 2016: 251; Rikhotso, 1996: 70)

Xivulavulelo xa Vavanuna va **lota** *meno*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**lota** *meno*] yi vula leswaku vavanuna va tilulamisela ku dya nyama yo tala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi mhaka ya kahle ya ku tilunghisela ku dya nyama. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **lota** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyama* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku tilulamisela ku dya nyama. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxiv) [[Vavanuna]] tilulamisela [ku dya nyama yo tala = [+]]]

Patironi ya (ccxiv) yi hlamuseriwa yi ndlela leyi: Riviti *vavanuna* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli ra xitlhelelo *tilulamisela*. Riendli ra xitlhelelo *tilulamisela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vavanuna*. Xiphemu xa *ku dya nyama yo tala* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa riendli ra tshamelo *ku dya*; riviti *nyama* na rifuwi ra *yo tala*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

© University of Venda

4.15.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 56:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*meno*	3

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 56, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji ta kholokheti leyi nga eka 4.15.2 (a) ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 3 ta rimba ra [**lota**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta [**…***meno*] ti humelela hi ntsengo wa 3, hikuva ti humelela ka 3 eka rimba ra [**lota**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti leti ti kongomisa eka ku vula *xirho xa miri.*

Tafula ra 57:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*meno*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ya tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**lota**...] eka tafula ra 57 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 56 hi 3 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula

© University of Venda

leri eka nomboro ya 1 i 3 leyi avanyisiweke hi 3 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 57 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**lota**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku rhukana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

163. Manana u **lota** *meno ya noyi*. (Bila na Marhanele, 2016: 251; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1976: 93; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 30; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 90; Shabangu, 1996: 187)

Xivulavulelo xa Manana u **lota** *meno ya noyi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**lota** *meno ya noyi*] yi vula leswaku manana u rhukana munhu loyi a nga duma hi vuloyi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku rhukana. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **lota** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *meno ya noyi* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *meno* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya noyi* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku rhukana munhu, kambe ku nga ri ku karihisa meno ya noyi leswaku ya tsema swinene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxv) [[Manana]] rhukana [[munhu loyi nga duma hi vuloyi = [-]]]

Patironi ya (ccxv) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *manana* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *rhukana*. Riendli *rhukana* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *manana*. Xiphemu xa *munhu loyi nga duma hi vuloyi* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *munhu*, riengetelo *loyi nga duma hi vuloyi*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

© University of Venda

4.15.4 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 58:

TIKHOLOKHETI	**MITSENGO YA MAHUMELELO**
1.*meno*	5
2.*ya noyi*	5

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 58, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari lava andlariweke eka swikombiso ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.15.2 (b) ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 58 ri longoloxa tikholokheti ta 10 ta rimba ra [**Iota**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswohiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ta [**…***meno*] ti humelela hi ntsengo wa 5 lowu ringanaka ni wa nomboro ya 2, hikuva ti humelela ka 10 ha yin'we ya tona eka rimba ra [**Iota**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta nomboro ya 1 ti kongomisa eka ku vula *xirho xa miri*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 ta [**…***ya noyi*] ti kongomisa eka rifuwi leri yimeleka ku vula *munhu*.

© University of Venda

Tafula ra 59:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*meno*	50%
2.*ya noyi*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ta rimba ra [**lota**...] eka tafula ra 59 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 58 laha henhla hi 10 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 5 leyi avanyisiweke hi 10 swi hi nyika 0. 50 ivi hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 kutani hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 59 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente to ringana ta 50% ha yin'we ya tona eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**lota**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.16 Nhlamuselo ya riendli ra **luma**

Riendli ra *luma* ri vula ku tsema/handzula/phemula swo karhi hi meno leswaku swi dyiwa/vavisiwa. Bila na Marhanele (ibid: 253) va seketela nhlamuselo ya riendli *luma* hi ku boxa leswi: "*Ku khoma kumbe tlhava hi meno, ku dya".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku nhlamuselo ya riendli *luma* i ku kakatlula swo karhi hi meno leswaku u swi dya. Van Niekerk, et al (ibid: 114) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *luma* leyi paluxiweke hi ku vula leswi: "*Of a person or an animal using teeth to cut into or through something usually inorder to eat it".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku nhlamuselo ya riendli *luma* yi vula ku va munhu/xiharhi xi tsema nchumu wo karhi hi meno ku wu dya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *luma* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

164. **Xikombiso**: Matimba u **luma** *nyama*.

© University of Venda

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Matimba a tsema nyama kumbe xakudya xo karhi hi meno leswaku a xi dya.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *luma*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

165. **Xikombiso**: Lulama u **luma** *meno*.
Nhlamuselo yo gila: Ku va Lulama a tiyisela xiyimo hambi xi tika swinene, kambe ku nga ri leswaku u tsema/kakatlula meno ya yena leswaku a ya dya.

4.16.1 Rimba ra [**luma**...]

4.16.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hleviwa/xengiwa

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

165(a) Mayana u **luma** *ndleve*. (Ntsanwisi, 1968: 31 na 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Rikhotso, 1990: 117; Rikhotso, 1996: 70; Mayevu na Nkatini, 1976: 85; Marhanele, 1981: 5 na 58; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 148, 176 na 188; Mushwana na Ndhlovu, 1988: 212)

(b) Nsovo u ndzi **luma** *xirhendze*. (Ntsanwisi, 1968: 31 na 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Marivate na Mathumba, 1974: 9, 28 na 90; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 50)

Xivulavulelo xa Mayana u **luma** ndleve, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *ndleve*] yi vula leswaku vanhu va le ku hleveni ka Mayana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku hleva munhu swi bihile. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi tanihileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *ndleve* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini i yo gila, hikuva yi vula ku hleva munhu, kambe ku nga ri ku hoxa ndleve enon'weni yi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(ccxvi) [[Vanhu]] hleva [[Mayana = [-]]]

Patironi (ccxvi) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vanhu* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hleva*. Riendli *hleva* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vanhu*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli xa *Mayana* xi va xi ri xiendliwa lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Nsovo u ndzi **luma** *xirhendze,* hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *xirhendze*] yi vula leswaku Nsovo wa ndzi xenga/kanganyisa. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku xenga a swi kahle. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri tirhaka tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *xirhendze* leri tirhaka tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, hikuva xirhendze a xi hoxiwi enon'weni xi dyiwa, naswona yi vula ku kanganyisa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyixe leyi landzelaka:

(ccxvii) [[Nsovo]] xenga [[munhu un'wana = [-]]]

Patironi ya (ccxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nsovo* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *xenga*. Riendli *xenga* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Nsovo*. Xiphemu lexi landzaka riendli xa *munhu un'wana* i xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *munhu* na risivi *un'wana*. Mfungho wa [**=**] lowu kumeka wu landzela xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + ripfunetariendli**

166. Hahani u **luma** *a pfurheta mbanga*. (Bila na Marhanele, 2016: 253; Ngobeni na Malungana, 2006: 72)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Hahani u **luma** *a pfurheta mbanga*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**luma** *va pfurheta*] yi kongomisa eka ku vula leswaku hahani u xenga munhu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku xenga. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na xiphemu xa *va pfurheta* lexi nga xivulwahava xa riendli (ripfunetariendli) lexi nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi na riviti mbanga leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi leswi nga kholokheti ya kholokhexini. Swa koteka leswaku eka kholokhexini leyi ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**luma** *va pfurheta*] leyi vulaka ku xenga na [**luma** *mbanga*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku xenga. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku xenga ku nga ku dya ka xiviri. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **luma** leri toloveriweke ri va xi tirhisiwile ni ripfuneta riendli *va pfurheta* na riviti *mbanga* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo leri xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxviii) [[Hahani]] xenga [[munhu va karhi va tiendla lonene = [-]]]

Patironi ya (ccxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *hahani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *xenga*. Riendli ra *xenga* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *hahani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *munhu va karhi va tiendla lonene* xi vitaniwa leswaku i xiendliwa, lexi nga xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi riviti *munhu* na riengetelo *va karhi va tiendla lonene*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti ra vundhawu + xivulwana xa riengeteri**

167. N'wana u **luma** *endzeni ni le handle*. (Bila na Marhanele, 2016: 253; Nkuna, 2007: 26; Malungana, 1997: 86; Malungana, 1999: 97; Manganyi, 1995: 93 Malungana, 1998: 66; Shabangu, 1996: 370)

© University of Venda

Xivulavulelo xa N'wana u **luma** *endzeni ni le handle*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**luma** *endzeni ni le handle*] yi vula leswaku n'wana u kayakayisa mutswari. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku kayakayisa munhu. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi katsaka riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *endzeni ni le handle* lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *endzeni* leri nga xiendliwa xo kongoma na riengeteri *ni le handle* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Swa koteka leswaku eka kholokhexini leyi ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**luma** *endzeni*] leyi vulaka ku karhata mutswari na [**luma** *ni le handle*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku karhata mutswari. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku karhata, kambe ku nga ku hoxa endzeni ni le handle enon'weni ivi ku dyiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **luma** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *endzeni ni le handle* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo leri xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxix) [[N'wana]] karhata [[mutswari = [-]]]

Patironi ya (ccxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *n'wana* ri va ri tirha ku va nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *karhata*. Riendli *karhata* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *karhata* i xiendliwa *mutswari* lexi nga riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu tirha ku kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

168(a) N'wana u **luma** *voko ra muhlayisi*. (Bila na Marhanele, 2016: 253)
(b) Yingisani u **luma** *voko ra muphameri*. (Magagane, 2004: 86)
(c) Kurhula u **luma** *nhompfu ya n'waswingoro*/*n'wankingiri*. (Rikhotso, 1990: 126; Manganyi, 1995: 99; Malungana, 1999: 100.

© University of Venda

Xivulavulelo xa N'wana u **luma** *voko ra muhlayisi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**luma** *voko ra muhlayisi*] yi vula leswaku n'wana u endla swo biha eka loyi a n'wi pfunaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku endla swo biha. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *voko ra muhlayisi* lexi nga kholokheti ya kholokexini, lexi xi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *voko* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ra muhlayisi* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi ku [**luma** *voko*] leyi vulaka ku onhela munhu loyi a ku pfunaka na [**luma** *ra muhlayisi*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula swo fana ni ku [**luma** *voko*]. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya voko enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **luma** leri tirhisiweke ni xivulwahava xa riviti *voko ra muhlayisi* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo xa 167(a) xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxx) [[N'wana]] onhela [[munhu loyi a n'wi pfunaka = [-]]]

Patironi ya (ccxx) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *n'wana* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *onhela*. Riendli *onhela* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *onhela* xa *munhu loyi a n'wi pfunaka* xi tirha ku va xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xivulwahava lexi xi aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *munhu* na riengetelo *loyi a n'wi pfunaka*. Mfungho wa **=** lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisaka eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku tlhantlhiweni yi vula leswobiha leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Yingisani u **luma** *voko ra muphameri*, nhlamuselo ya kholokhexini ya [**luma** *voko ra muphameri*] yi vula leswaku Yingisani u sandza munhu loyi a n'wi pfunaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku sandza. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *voko ra muphameri* lexi nga kholokheti ya kholokexini, lexi xi vumbiweke hi swiphemu

© University of Venda

swimbirhi, ku nga riviti *voko* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ra muphameri* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi ku [**luma** *voko*] leyi vulaka ku sandza munhu na [**luma** *ra muphameri*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku onhela loyi a ku hlayisaka. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo. Eka kholokhexini leyi, riendli **luma** leri tirhisiweke ni rifuwi *voko ra muphameri* ri va ri tirhisiwile hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxi) [[Yingisani]] sandza [[loyi a n'wi pfunaka = [-]]]

Patironi ya (ccxxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Yingisani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *sandza*. Riendli *sandza* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Yingisani*. Xiphemu lexi landzelaka riendli *sandza* xa *loyi a n'wi pfunaka* xi tirha ku va xiendliwa lexi nga riengetelo. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisaka eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku tlhantlhiweni yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo Kurhula u **luma** *nhompfu ya n'waswingoro/n'wankingiri*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**luma** *nhompfu ya n'waswingoro/n'wankingiri*] yi paluxa leswaku Kurhula u xisa nhwanyana a ku u ta n'wi lovola. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi paluxa mhaka ya vuxisi. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *nhompfu ya n'waswingoro/n'wankingiri* lexi nga kholokheti ya kholokhexini leyi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *nhompfu* leri nga xiendliwa xo kongoma na rifuwi *ya n'waswingoro/n'wankingiri* leri nga xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona swa koteka leswaku ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**luma** *nhompfu*] leyi vulaka ku xisa [**-**] na [**luma** *ya n'waswingoro/n'wankingiri*] leyi paluxaka nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku hembela nhwana u ku u ta n'wi teka. Nhlamuselo leyi i yo gila, kambe ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nhompfu ya n'waswingoro eonon'weni yi dyiwa. Riendli **luma** ri va ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *nhompfu ya*

© University of Venda

n'waswingoro/n'wankingiri eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo leri xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxii) [[Kurhula]] xisa [[ntombi a ku u ta yi lovola = [-]]]

Patironi ya (ccxxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Kurhula* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi boxiwaka hi riendli *xisa*. Riendli *xisa* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Kurhula*. Xiphemu lexi vaka kona endzhaku ka riendli xa *ntombi a ku u ta yi lovola* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona i xivulwahava xa riviti lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *ntombi* na riengetelo ***a ku u ta n'wi lovola***. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi paluxa nhlamuselo yo vula *leswobiha* [**-**].

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

169. Vuxaka u **luma** hi nhwala. (Magagane, 2004:95; Ngobeni, 2004: 82; Malungana, 2005: 97)

Xivulavulelo xa Vuxaka u **luma** hi nhwala, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**luma** *hi nhwala*] yi paluxa leswaku Vuxaka u karhata hi munhu loyi a nga ekusuhi na yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi va munhu a karhatiwa hi munhu loyi a nga ekusuhi na yena. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi nhwala* leri nga xiendliwa ri tlhela ri ri kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *nhwala*. Kholokhexini leyi i kholokhexininhlengelo, hikuva eka yona ku nga ha huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**luma** *nhwala*] leyi vulaka ku karhata munhu loyi a nga ekusuhi na wena leyi hambanaka na kholokhexini ya [**luma** *hi nhwala*]. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nhwala enon'weni yi dyiwa. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **luma** leri toloveriweke ri kumeka ri tirhisiwile ni xivulwahava xa riviti *hi nhwala* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(ccxxiii) [[Munhu]] karhata [[Vuxaka a ri ekusuhi na yena = [-]]]

Patironi ya (ccxxiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *munhu* i nhlokomhaka tanihileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *karhata*. Riendli *karhata* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *munhu*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *Vuxaka a ri ekusuhi na yena* xi va xi ri xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *Vuxaka* na rihlamuseri *a ri ekusuhi na yena*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

4.16.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 60:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*ndleve*	12
2.*xirhendze*	7
3. *va pfurheta*	1
4.*endzeni ni le handle*	7
5.*voko na ra muhlayisi*	2
6.*voko na ra muphameri*	2
7.*nhompfu ya n'waswingoro/n'wakingiri*	3
8.*nhwala*	1

© University of Venda

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 60, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji ta tikholokheti leti nga eka 4.16.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula ra 60 laha henhla ri longoloxa tikholokheti ta 35 ta rimba ra [**luma**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 12, hikuva ti humelela ka khumembirhi eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti leti ti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri.* Tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 4 ti humelela hi mitsengo ya le xikarhi ya 7, hikuva ti humelela hi ntsengo wa nkombo, naswona na tona ti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri*. Tikholokheti ta tinomboro ta 5 na 6 ti humelela hi ntsengo wa 2 eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], naswona na tona ti kongomisa eka ku vula *swirho swa miri*. Tikholokheti ta tinomboro ta 3 na 7 ti humelela kan'we ha yin'we ya tona eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya nomboro ya 3 yi kongomisaka eka ku vula ripfunetariendli, kasi kholokheti ya nomboro ya 7 yi kongomisa eka ku vula *xitsotswana*.

Tafula ra 61:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*ndleve*	34%
2.*xirhendze*	20%
3.*va pfurheta*	3%
4.*endzeni ni le handle*	20%

© University of Venda

5.*voko na ra muhlayisi*	6%
6.*voko na ra muphameri*	6%
7.*nhompfu ya n'waswingoro/n'wakingiri*	
7.*nhwala*	3%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**...] eka tafula ra 61 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 60 hi 35 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 12 leyi avanyisiweke hi 35 swi hi nyika 0. 375 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 37. 5 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 34%.

Nxopaxopo wa tafula ra 61 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 34% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya. Tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 4 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi 20%, kasi ta tinomboro ya 5 na 6 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhihansi 6% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya. Tikholokheti ta tinomboro ta 3 na 7 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 3% tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…].

4.16.4 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tiyisela/tiphina/hlevela/tifihla

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

170.(a) Mufana u **luma** *meno*. (Ntsanwisi, 1968: 31 na 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1976: 91; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 30)

(b) Nhwanyana u **luma** *titiho*. (Marivate, Masebenza na Mathumba, 1976: 91)

© University of Venda

(c) Xiluva u ndzi **luma** ndleve. (Ntsanwisi, 1968: 31, 59, 46 na 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1974: 41)

(d) Ayanda u **luma** *nhwala*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Mufana u **luma** *meno*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**luma** *meno*] xi boxa leswaku mufana wa tiyisela hambiloko xiyimo xi n'wi tikela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tiyisela, hambi u ri eku tikeriweni. Kholokhexini leyi yi va yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *meno* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa nyama ya meno ya xifuwo/xiharhi enon'weni yi cakunyiwa ivi yi mitiwa, tanihileswi yi vulavulaka hi ku tiyisela. Eka kholokhexini leyi, riendli dya ri va ri tirhisiwile ni riviti *meno* hi xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxiv) [[Mufana]] tiyisela [[xiyimo xo tika = [+]]]

Patironi (ccxxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mufana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *tiyisela*. Rito *tiyisela* i riendli, hikuva hi rona ri tirhaka ku va xiendleko lexi endliwaka hi *mufana*. Xiphemu lexi kumekaka endzhaku ka riendli i xivulwahava xa riviti xa *xiyimo xo tika* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi riviti *xiyimo* na rifuwi *xo tika*. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi ya nhlamuselo leyi nga eku hlahluviweni yi humelerisa angulo wo vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Nhwanyana u **luma** *titiho*, nhlamuselo ya kholokhexini leyi kumekaka eka xona ya [**luma** *titiho*] hi ku kongomisa yi vula leswaku nhwanyana u dya swakudya swo nandziha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tiphina/ku nandziheriwa. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *titiho* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila,

© University of Venda

hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko va nhwanyana a dya titiho hakunene, kambe yi vulavula hi ku nandziheriwa hi swakudya leswi a swi dyaka. Eka kholokhexini leyi, riendli **luma** ri va ri tirhisiwile ni riviti *titiho* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxv) [[Nhwanyana]] dya [[swakudya swo nandziha = [+]]]

Patironi ya (ccxxv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *nhwanyana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri va ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *nhwanyana*. Xiphemu lexi landzelaka riendli i xivulwahava xa riviti *swakudya swo nandziha* lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na rifuwi *swo nandziha*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi nga eku hlahluviweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

Xivulavulelo xa Xiluva u ndzi **luma** *ndleve*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *ndleve*] yi vula leswaku Xiluva u hlevela munhu mhaka yo karhi. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku byela munhu mhaka yo karhi leyi a nga yi tiviki. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *ndleve* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi ku vulaka a hi kona ko hoxa nyama ya ndleve eon'weni yi dyiwa hakunene, kambe yi vula ku byela munhu mhaka yo karhi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxvi) [[Xiluva]] hlevela [[munhu mhaka yo karhi = [+]]]

Patironi ya (ccxxvi) yi hlamuseriwa hi xiyimo leyi: Riviti *Xiluva* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *hlevela*. Riendli *hlevela* ri va ri yimela xiendlo lexi nga endliwa hi *Xiluva*. Xiphemu xa *munhu mhaka yo karhi* i xivulwahava xa riviti lexi nga

© University of Venda

xiendliwa lexi vaka xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swo tanihi riviti *munhu* na rifuwi *mhaka yo karhi*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**+**].

Xivulavulelo xa Ayanda u **luma** *nhwala*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *nhwala*] yi vula leswaku Ayanda wa tifihla loko a ri kusuhi ni nala wa yena. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tifihla eka nala wa wena. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *nhwala* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku tifihla eka nala, kambe ku nga ri ku hoxa nhwala enon'weni yi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxvii) [[Ayanda]] tifihla [[ekusuhi ni nala wa yena = [+]]]

Patironi ya (ccxxvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Ayanda* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tifihla*. Riendli *tifihla* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Ayanda.* Xiphemu xa *ekusuhi ni nala wa yena* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swinharhu swa riengeteri *ekusuhi*, xivulwana xa riviti *ni nala* na rifuwi *wa yena*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.16.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula leswinene [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 62:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*meno*	5
2.*titiho*	1
3.*ndleve*	6
4.*nhwala*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 62, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.16.4 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 13 ta rimba ra [**luma**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 62 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ta [**…***meno*] ti humelela hi ntsengo wa 5 lowu nga ehenhla, hikuva ti humelela ka 5 eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri.* Kholokheti ya nomboro ya 2 ya [**…***titiho*] yi humelela hi ntsengo wa 1 lowu nga ehansi, hikuva yi humelela kan'we eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisaka eka ku vula *xirho xa miri* na kholokheti ya nomboro ya 4 ya [**…**nhwala] yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1 wo ringana ni wa kholokheti ya nomboro ya 2, hikuva na yona yi humelela kan'we, naswona yi kongomisa eka ku vula *xitsotswana*. Tikholokheti ta nomboro ya 3 ta [**…***ndleve*] hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa le henhla swinene wa 6, hikuva ti humelela hi ntsengo wa 6 eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona na tona ti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri* tanihi tikholokheti ta nomboro ya 1.

© University of Venda

Tafula ra 63:

TIKHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.*meno*	39%
2.*titiho*	8%
3.*ndleve*	46%
4. *nhwala*	8%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**...] eka tafula ra 63 hi wu kumile hi ku avanyisa mitsengo leyi nga eka tafula ra 62 hi 13 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 5 leyi avanyisiweke hi 15 swi hi nyika 0. 385 ivi hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 38. 5 kutani hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 39%.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 39% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…], kasi tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 4 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 8% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] ku kongomisa eka tikholokheti ta xilo xo hanya. Tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula hinkwato i ta nomboro ya 3 hi 46% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

4.16.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi *ku hluleka*

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

171. Nsovo u **luma** *misava*. (Xa yelana ni xa ku guma misava xa Ntsanwisi, 1968: 78; Bila na Marhanele, 2016: 134; Marivate na Mathumba, 1974: 64, 76 na 79)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Nsovo u **luma** *misava*, nhlamuselo ya xona hi ku kongomisa ya kholokhexini ya [**luma** *misava*] xi vula leswaku Nsovo u tsandzeka ku humelela/hundza emisaveni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku hluleka/ku lova. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokheximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **luma** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *misava* leri nga kholokheti ya kholokhexini leri nga xiendliwa. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa misava enon'weni yi dyiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **luma** ri va ri tirhisiwile na riviti *misava* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxviii) [[Nsovo]] hluleka/hundza [[ku humelela/emisaveni = [-]]]

Patironi ya (ccxxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Nsovo* endzeni ka swiangi swa xikwere swo sungula ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi maendli *hluleka/hundza*. Maendli *lama paluxiweke* ma yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Nsovo*. Xiphemu lexi landzelaka riendli endzeni ka swiangi swa xikwere swa vumbirhi i xiendliwa lexi ku nga xona xi humeleriwaka hi mhaka leyi paluxiwaka hi riendli lexi nga xivulwana xa riendli ra tshamelo *ku humelela* na riviti ra vundhawu *emisaveni*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi nga eku hlahluviweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**] endzeni ka swiangi swa xikwere.

4.16.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 64:

KHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*misava*	5

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 64, hi wu fikelerile hi ku hlayela vatsari na tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.16.6 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ya 5 ta rimba ra [**luma**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 5, hikuva yi humelela ka 5 eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti leti ti kongomisaka eka ku vula *ntshuri wa misava.*

Tafula ra 65:

KHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.*misava*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**...] eka tafula ra 65 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 64 hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 5 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 65 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa

© University of Venda

tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.16.8 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi hlamba

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti ra vundhawu**

172. Kurhula u **luma** *erivilweni*. (Bila na Marhanele, 2016: 253)

Xivulavulelo xa Kurhula u **luma** *erivilweni*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *erivilweni*] yi vula leswaku Kurhula u rhuketela munhu a ri eku tsutsumeni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku rhuketela. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *erivilweni* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku ruketela, kambe ku nga ri ku dya swakudya a ri karhi a tsutsuma. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxi) [[Kurhula]] rhuketela [[munhu a ri karhi a tsutsuma = [-]]]

Patironi ya (ccxxix) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Kurhula* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *rhuketela.* Riendli *rhuketela* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *Kurhula*. Xiphemu xa *munhu a ri karhi a tsutsuma* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *munhu*, riengetelo *a ri karhi a tsutsuma*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

4.16.9 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 66:

KHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*erivilweni*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 66, hi wu fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.16.8 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula ra leri ri longoloxa kholokheti ya 1 ya rimba ra [**luma**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti leyi yi kongomisa eka ku vula *xiendlo xo biha.*

Tafula ra 67:

KHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*erivilweni*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**...] eka tafula ra 67 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 66 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%.

Nxopaxopo wa tafula ra 67 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.16.10 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya mihandzu ro sungula/ku tlangela lembe lerintshwa/ku dya ntshovelo wa swa le masin'wini ro sungula

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

173.(a) Vaaki va **luma** *lembe/n'waka* (Ntsanwisi, 1968: 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Lambane na Mthombeni, 2014: 203)/ *Vaaki va* **luma** *nguva*. (Ntsanwisi, 1968: 93; Bila na Marhanele, 2016: 253; Rikhotso, 1990: 118; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1976: 91; Golele, 1992: 182 na 244; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 197)

(b) Vamuti va **luma** *swakudya*. (Ntsanwisi, 1968: 93)

Xivulavulelo xa Vaaki va **luma** *lembe/n'waka/nguva*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *lembe/n'waka/nguva*] yi vula leswaku vaaki va dya mihandzu yo sungula elembeni/va tlangela lembe lerintshwa/dya ntshovelo/nhlovo wa le masin'wini ro sungula. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tlangela lembe/ku dya swirin'wa ro sungula elembeni. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *lembe/n'waka/nguva* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gila, hikuva ku dya loku yi ku vulaka i ka ku tlangela lembe lerintswha/ku dya swo swirin'wa ro sungula. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxx) [[Vaaki]] tlangela/dya [[lembe lerintshwa/swirin'wa ro sungula elembeni = [-]]]

Patironi ya (ccxxx) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vaaki* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi maendli *tlangela/dya*. Maendli *tlangela/dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Vaaki*. Xiphemu xa *lembe lerintshwa/swirin'wa ro sungula elembeni* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri

© University of Venda

xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *lembe/swirin'wa* na riengeteri *lerintshwa* na riengetelo *ro sungula elembeni*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Vamuti va **luma** *swakudya*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**luma** *swakudya*] yi vula leswaku vamuti va dya swakudya endzhaku ko sika nkarhi wo leha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **luma** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *swakudya* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku va vamuti hakunene va dya swakudya. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxi) [[Vamuti]] dya [[swakudya endzhaku ko sika = [+]]]

Patironi ya (ccxxxi) yi hlamuseriwa hi xiyimo leyi: Riviti *vamuti* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri va ri yimela xiendlo lexi nga ta endliwa hi *vamuti*. Xiphemu xa *swakudya endzhaku ko sika* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vaka xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *swakudya* na riengetelo *endzhaku ko sika*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.16.11 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 68:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*lembe*	2

© University of Venda

2.*n'waka*	3
3.*nguva*	7
4.*swakudya*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 68, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.16.10 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 13 ta rimba ra [**luma**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2 , hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**luma**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti leyi yi kongomisaka eka ku vula *nkarhi lowuntshwa/swakudya swo sungula*. Tikholokheti ta nomboro ya 3 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 7 laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *swakudya swo sungula elembeni*, kasi kholokheti ya nomboro ya 4 yi humelela hi ntsengo wa le hansi swinene wa 1, naswona yi kongomisa eka ku vula *leswi dyiwaka*.

Tafula ra 69:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*lembe*	15%
2.*n'waka*	23%
3.*nguva*	54%
4.*swakudya*	8%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**...] eka tafula ra 69 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 68 hi 13 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 12 swi hi nyika 0. 153846153 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 15. 3846153 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 15%.

Nxopaxopo wa tafula ra 69 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le xikarhi ta 15% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi. Tikholokheti ta nomboro ya 3 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 54% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, kasi kholokheti ya nomboro ya 4 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 8% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ma rimba ra [**luma**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi

4.17 Nhlamuselo ya riendli ra **mama**

Riendli ra *mama* ri vula ku va n'wana a tswonga masi/mafi eveleni. Bila na Marhanele (ibid: 290) va seketela nhlamuselo ya riendli *mama* hi ku andlala leswi: "*Ku an'wa kumbe tswonga mafi/masi eveleni".*

Hi ntshaho lowu va tiyisisa leswaku riendli *mama* i ku tswonga mafi eka munhu wa xisati kumbe rhokoja masi eka homu ya xisati. Rundell na Fox (ibid: 1496) va tshikilela nhlamusela leyi paluxiweke hi ku vula leswi: "*To pull liquid into your mouth by using the muscles in your cheeks and tongue".*

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku nhlamuselo ya riendli *mama* yi vula ku tswonga nchumu wa ximati wu nghena enon'weni. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *mama* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

174. **Xikombiso**: N'wana u **mama** *mafi*.

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va n'wana a tswonga mafi eveleni ra mana wa yena.

© University of Venda

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *mama*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

175. **Xikombiso**: Vuxaka u **mama** *vumunhu*.

Nhlamuselo yo gega: Ku va Vuxaka a tekelela mahanyelo lamanene eka vatswari va yena, kambe ku nga ri leswaku u tswonga mafi eka mana wa yena.

4.17.1 Rimba ra [**mama**...]

4.17.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku twisiwa ku vava/tekelela mahanyelo/tiphina/xisetela

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

176.(a) Vafana va **mama** timbuti. (Bila na Marhanele, 2016: 291; Marhanele, 1981: 104; Manganyi, 1995: 77)

(b) Vana va **mama** vele. (Rikhotso, 1996: 71)

(c) N'wana u **mama** *titiho*. (Bila na Marhanele, 2016: 291; Marhanele, 1981: 104; Shabangu, 1996: 368; Shabangu, 2006: 75, 259; Malungana, 1997: 115)

Xivulavulelo xa Vafana va **mama** timbuti, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**mama** *timbuti*] yi vula leswaku vafana va tshinyiwa hi ku twisiwa ku vava hi ku nghenisiwa tinhi etitihweni va manyiwa, leswi vulaka *leswinene* [**+**], hikuva yi kongomisa eka ku tshinya, kambe hi tlhelo kholokhexini leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva ku twisa vafana ku vava hi ku va nghenisa tinhi swi onha timfanelo ta vona. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *timbuti* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli swona leswaku vafana va hoxa mimbele ya timbuti enon'weni va tswonga masi, kambe yi vula ku tshinya. Riendli **mama** ri va ri tirhisiwile eka kholokhexini leyi ni riviti *timbuti* hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya tinhlamuselo ta xitoxe leti landzelaka:

© University of Venda

(ccxxxii) [[Wanuna]] tshinya [[vafana hi ku va nghenisa tinhi etitihweni = [-/+]]]

Eka patironi ya (ccxxxii) riviti *wanuna* ri tirha tanihi tinhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tshinya*. Riendli *tshinya* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *wanuna*. Xiphemu xa *vafana hi ku va nghenisa tinhi etitihweni* i xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *vafana* na rihlamuseri *hi ku va nghenisa tinhi etitihweni.* Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku twisiwa ku vava*) na *leswinene* [**+**] (*ku tshinyiwa*).

Xivulavulelo xa Vana va **mama** vele, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mama** *vele*] yi vula leswaku vana va tekelela mahanyelo eka manana kumbe xaka. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], loko mahanyelo lama va ma tekelelaka ya lama lulameke, kambe hi tlhelo yi vula *leswobiha* [**-**], loko mahanyelo lama va ma tekelelaka ya ri lamo homboloka. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *vele* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gega, hikuva yi kongomisa eka mahanyelo, kambe ku nga ri ku hoxa vele ra mana wa vona va ri tswonga masi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxiii) [[Vana]] tekelela [[mahanyelo ya manana/xaka = [-/+]]]

Patironi ya (ccxxxiii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *tekelela*. Riendli *tekelela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vana*. Xiphemu xa *mahanyelo ya manana/xaka* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *mahanyelo* na rifuwi *ya manana/xaka*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku tekelela mahanyelo lamobiha*) na *leswinene* [**+**] (*ku tekelela mahanyelo lamanene*)

© University of Venda

Xivulavulelo xa N'wana u **mama** *titiho*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**mama** *titiho*] yi vula leswaku n'wana u dya swakudya swo nandziha, leswi vulaka *leswinene* [**+**], hikuva yi kongomisa eka ku dya swakudya swa kahle, kambe hi tlhelo kholokhexini leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi tlhela yi vula ku xisetela n'wana leswaku a kholwa leswi vuriwaka. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *titiho* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli swona leswaku n'wana u hoxa titiho enon'weni a ti dya. Riendli **mama** ri va ri tirhisiwile eka kholokhexini leyi ni riviti *titiho* hi ndlela yo ka yi nga ri ya ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya tinhlamuselo ta xitoxe leti landzelaka:

> *(ccxxxiv) [[N'wana/Mutswari]] tiphina/byela [[hi ku dya swakudya swo nandziha/n'wana vunwa = [-/+]]]*

Eka patironi ya (ccxxxiv) riviti *n'wana* ri tirha tanihi tinhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tiphina*. Hi tlhelo riviti mutswari na rona ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri tirhaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli byela. Riendli *tiphina/byela* ri va ri yimela xiendleko lexi tirhiwaka hi *n'wana/mutswari*. Xiphemu xa *hi ku dya swakudya swo nandziha/n'wana vunwa* i xiendliwa. Xiendliwa xa *hi ku dya swakudya swo nandziha* xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa ripfuneta riendli *hi ku dya* na riviti *swakudya* na rifuwi *swo nandziha,* kasi xiendliwa xa *n'wana vunwa* xi vimbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *n'wana* na riviti *vunwa.* Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**] (*ku dya swo nandziha*) na *leswobiha* [**-**] (*ku xisa munhu un'wana*).

4.17.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 70:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*timbuti*	3
2.*vele*	7

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leyi nga eka tafula ra 70, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.17.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri xaxameta tikholokheti ta 10 ta rimba ra [**mama**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 3 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 7, hikuva ti humelela ka 6 eka rimba ra [**mama**…] eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta nomboro ya 3 ti kongomisa eka ku vula *swirho*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 3, hikuva ti humelela ka 3 eka rimba ra [**mama**…] eka miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *swifuwo*.

Tafula ra 71:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*timbuti*	30%
2.*titiho*	70%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**...] eka tafula leri nga laha hansi hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu

© University of Venda

nga eka tafula ra 70 hi 10 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 3 leyi avanyisiweke hi 10 swi hi nyika 0. 3 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 30 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 30%.

Nxopaxopo wa tafula ra 71 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 70%, kasi tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 30% eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

4.17.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tekelela vuloyi

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

177. Mubvana u **mama** *vuloyi*. (Ntsanwisi, 1968: 95; Bila na Marhanele, 2016: 291)

Xivulavulelo xa Mubvana u **mama** vuloyi, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mama** *vuloyi*] yi vula leswaku mubvana u dyondza vuloyi eka mutswari wa yena wa xisati. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva vuloyi byi bihile swinene. Muxaka wa kholokhexini leyi wu vuriwa leswaku i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri tirheke tanihi tshaku ra kholokhexini na riviti *vuloyi* leri tirheke tanihi xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva *vuloyi* a byi dyiwi, kambe laha kholokhexini leyi yi vula ku tekelela vuloyi eka vatswari. Eka kholokhexini, hileswaku riendli **mama** ri tirhisiwile na riviti *vuloyi* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxv) [[Mubvana]] tekelela [[vuloyi eka vatswari = [-]]]

Patironi ya (ccxxxv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *mubvana* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi boxiwaka hi riendli *tekelela*. Riendli *tekelela* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *mubvana*. Xiphemu xa *vuloyi eka vatswari* i xivulwahava xa riviti

© University of Venda

lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *vuloyi* na xivulwana xa riviti *eka vatswari*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu vula leswaku patironi leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

4.17.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 72:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*vuloyi*	2

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 72, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.17.4 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 2 ta rimba ra [**mama**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**mama**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *nsele wa vuhlolotwana.*

© University of Venda

Tafula ra 73:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*vuloyi*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**...] eka tafula ra 73 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 72 hi 6 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 73 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.17.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula ***leswinene*** [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi *vutivi/mahanyelo*

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

178.(a) N'wana u **mama** *dyondzo*. (Ntsanwisi, 1968: 95)

(b) Vana va **mama** *vumunhu*. (Ntsanwisi, 1968: 95; Bila na Marhanele, 2016: 291; Malungana, 1998: 73)

Xivulavulelo xa N'wana u **mama** *dyondzo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mama** *dyondzo*] yi vula leswaku n'wana u kuma dyondzo leyinene exikolweni. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku kuma dyondzo ya xiyimo xa kahle. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *dyondzo* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku kuma dyondzo leyinene, kambe ku nga ri ku hoxa dyondzo enon'weni yi dyiwa hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(ccxxxvi) [[N'wana]] kuma [[dyondzo leyinene = [+]]]

Patironi ya (ccxxxvi) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *n'wana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *kuma*. Riendli *kuma* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu xa *dyondzo leyinene* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vaka xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *dyondzo* na riengeteri *leswinene*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula leswinene leswi yimeriwak hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

Xivulavulelo xa Vana va **mama** *vumunhu*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mama** *vumunhu*] yi vula leswaku vana va tekelerile mahanyelo lamanene eka vatswari. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku tekelela mahanyelo lamanene eka vatswari i swa hombe. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexini ximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mama** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *vumunhu* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gega, hikuva ku dya loku yi ku vulaka a hi kona ko hoxa vumunhu enon'weni byi dyiwa, kambe yi kongomisa eka ku tekelela hanyelo ro amukeleka. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxvii) [[Vana]] tekelela [[mahanyelo lamanene eka vatswari = [-]]]

Patironi ya (ccxxxvii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *tekelela*. Riendli *tekelela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vana*. Xiphemu xa *mahanyelo lamanene eka vatswari* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swinharhu swa riviti *mahanyelo* na riengeteri *lamanene* na xivulwana xa riviti *eka vatswari*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi tlhantlhiwaka yi vula *leswinene* leswi kombisiwaka hi mfungho wo hlanganisa [**+**].

(b) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tlandlamana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + xivulwana xa riendli**

© University of Venda

179. Vana va **mama** *va siyelana*. (Bila na Marhanele, 2016: 290)

Xivulavulelo xa Vana va **mama** *va siyelana*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mama** *va siyelana*] yi kongomisa eka ku vula leswaku vana va tlhandlamana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku tlhandlamana swi kahle. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi leswi katsaka riendli **mama** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwana xa riendli *va siyelana* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi xitwananisi *va* na riendli *siyelana*. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku tlhandlamana. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxviii) [[Vana]] tlhandlamana [[eka vatswari va vona = [+]]]

Patironi ya (ccxxxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tlhandlamana*. Riendli *tlhandlamana* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vana*. Xiphemu xa xivulwahava xa riviti *eka vatswari va vona* xi va xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swipemu swimbirhi swo tanihi xivulwana xa riviti *eka vatswari* na rifuwi *va vona*. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.17.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 74:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*dyondzo*	1

© University of Venda

2.*vumunhu*	3
3.*va siyelana*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 74, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.17.6 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 5 ta rimba ra [**mama**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 3 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wo ringana wa 1 ha yin'we ya tona, hikuva ti humelela kan'wekan'we eka rimba ra [**mama**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *vutivi,* kasi kholokheti ya nomboro ya 3 yona yi kongomisaka eka ku vula *ku tlhandlamana ka vana.* Tikholokheti ta nomboro ya 2 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 3, hikuva ti humelela ka 3 eka rimba ra [**mama**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *mahanyelo.*

Tafula ra 75:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*dyondzo*	20%
2.*vumunhu*	60%
3.*va siyelana*	20%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**...] eka tafula ra 75 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 74 hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0, 2 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 20 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 20%.

Nxopaxopo wa tafula ra 75 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 3 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi to ringana ta 20% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 60% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mama**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.18 Nhlamuselo ya riendli ra **mita**

Riendli *mita* ri vula ku susa swakudya enon'weni swi hundza hi le nkolweni swi ya ekhwirini. Wehmeier, et al (ibid: 1493) va seketela nhlamuselo ya riendli *mita* hi ku paluxa leswi: "*To make food or drink go down your throat into your stomach".*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku riendli *mita* ri kongomisa eka ku va swakudya swi rhelela hi nkolo swi ya ekhwirini. Walter, et al (2007:1471) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *mita* hi ku vula leswi: "*To cause food or drink or pills or medicines to move from your mouth into your stomach using the muscles in your throat".*

Hi ntshaho lowu va tshikilela leswaku riendli *mita* ri vula ku susumeta swakudya, swakunwa, tiphilisi kumbe mirhi ku suka enon'weni swi ya ekhwirini hi ku tirhisa timayisele ta nkolo. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *mita* ka ntolovelo loku andlariwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

180. **Xikombiso**: Muvabyi u **mita** *tiphilisi*.

Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va muvabyi a susumeta tiphilisi ku suka enon'weni ti ya ekhwirini hi ku tirhisa timayisele ta nkolo.

© University of Venda

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ka yi nga ri ya ntolovelo ya riendli *mita*, leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

181. **Xikombiso**: Xivulavuri xi **mita** marito.

    Nhlamuselo yo gega: Ku va xivulavuri xi tisola eka leswi xi swi vuleke, kambe ku nga ri leswaku xi rhelerisa marito ku suka enon'weni ma ya ekhwirini hi ku tirhisa rimayisele ta nkolo.

4.18.1 Rimba ra [**mita...**]

4.18.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi vulolo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli eka xivulwana xa tshamelo + xivulwana xa riendli**

182. Mayana u tiyele **ku mita** *a nga rimi*. (Xa fana na xa Bila na Marhanele xa *ku tiyela ku funya*, 2016: 117)

Xivulavulelo xa Mayana u **mita** a nga rimi, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**ku mita** *a nga rimi*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Mayana u dya ngopfu a nga rhandzi ku tirha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva Mayana a nga rhandzi ku tirha, kambe ku dya wa swi lava. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **mita** leri nga tshaku ra kholokhexini na xiphemu xa *a nga rimi* lexi nga xivulwana xa riendli lexi nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile swiaki xa nandzulo *a nga* riendli ra nandzulo *rimi*. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku vuriwaka hi loku ko hoxa swakudya enon'weni hakunene. Eka muxaka lowu wa kholokhexini, riendli **mita** eka xivulwana xa tshamelo leri toloveriweke ri va xi tirhisiwile ni xivulwana xa riendli *a nga rimi* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxxxix) [[Mayana]] rhandza [[ku dya a nga lavi ku tirha = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (ccxxxix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *Mayana* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi boxiwaka hi riendli *rhandza*. Riendli ra *rhandza* leri landzelaka nhlokomhaka ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *Mayana*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *ku dya a nga lavi ku tirha* xi vitaniwa leswaku i xiendliwa lexi nga xivulwana eka riendli ra tshamelo lexi vumbiweke hi riendli eka xivulwana xa tshamelo *ku dya* na riengetelo *a nga lavi ku tirha*. Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi nga eku xopaxopiweni yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

4.18.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 76:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*a nga rimi*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma kholokheti leti nga eka tafula leri nga laha hansi, hi yi fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.18.2 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa kholokheti ya 1 ya rimba ra [**mita**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela ka 1 eka rimba ra [**mita**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya kona yi kongomisaka eka ku vula *xiendlo xo homboloka.*

© University of Venda

Tafula ra 77:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*a nga rimi*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mita**...] eka tafula ra 77 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 76 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%.

Nxopaxopo wa tafula ra 77 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**mita**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.18.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku vulavula/tiyisela/titshemba/tisola

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

183.(a) Muleteri u **mita** *Xilungu*. (Bila na Marhanele, 2016: 354)

(b) Tsakani u **mita** *ribye*. (Bila na Marhanele, 2016: 354; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 195)

(c) Xihluke u **mita** *ntsengele*. (Malungana, 1999: 98; Manganyi, 1995: 95

(d) Xivulavuri xi **mita** *marito*. (Bila na Marhanele, 2016: 354)

Xivulavulelo xa Muleteri u **mita** *Xilungu*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mita** *Xilungu*] yi vula leswaku muleteri u vulavula Xilungu hi ndlela ya kona. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku va muleteri a vulavula Xilungu xo hlantsweka. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ko va yi vumbiwe hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mita** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *Xilungu* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku vulavula Xilungu xo

© University of Venda

hlantsweka, kambe ku nga ri ku hoxa Xilungu enon'weni xi dyiwa. Xivulavulelo xa 184(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxl) [[Muleteri]] vulavula [[Xilungu xo hlantsweka = [+]]]

Patironi ya (ccxl) yi hlamuseriwa hi xiyimo leyi: Riviti *muleteri* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *vulavula*. Riendli *vulavula* ri va ri yimela xiendlo lexi nga ta endliwa hi *muleteri*. Xiphemu xa *Xilungu xo hlantsweka* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vaka xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *Xilungu* na rifuwi *xo hlantsweka*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Tsakani u **mita** *ribye*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mita** *ribye*] yi vula leswaku Tsakani u tiyisela xiyimo hambiloko xi tika/vava. Nhlamuselo leyi yi vula leswinene [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tiyisela. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **mita** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *ribye* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ribye a ri dyiwi. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxli) [[Tsakani]] tiyisela [[xiyimo xo tika = [-]]]

Patironi ya (ccxli) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Tsakani* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi paluxiwaka hi riendli *tiyisela*. Riendli *tiyisela* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Tsakani*. Xiphemu xa *xiyimo xo tika* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *xiyimo* na rifuwi *xo tika*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Xihluke u **mita** *ntsengele*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mita** *ntsengele*] yi vula leswaku Xihluke u sungula timhaka a tlhela a tiyimela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku va ni vutihlamuleri. Muxaka wa kholokhexini

© University of Venda

leyi i kholokhexiniximbirhi, hikokwalaho ka leswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mita** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *ntsengele* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka vutihlamuleri, kambe ku nga ri ku hoxa ntsengele enon'weni yi dyiwa hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlii) [[Xihluke]] yimela [[timhaka ta yena = [+]]]

Patironi ya (ccxlii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Xihluke* ri tirha ku va nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli *yimela*. Riendli *yimela* ri va ri tirha ku va xiendleko lexi tirhiwaka hi *Xihluke*. Xiphemu xa *timhaka ta yena* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riviti *timhaka* na rifuwi *ta yena*. Mfungho wa [**=**] lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Xivulavuri xi **mita** *marito*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mita** *marito*] yi kongomisa eka ku vula leswaku xivulavuri xa tisola eka leswi xi swi vuleke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tisola loko u hoxile. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi va yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **mita** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *marito* leri nga xiendliwa lexi yimelaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku tisola, kambe ku nga ri ku hoxa marito enon'weni ya dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxliii) [[Xivulavuri]] tisola [[eka marito lama xi ma vuleke = [+]]]

Patironi ya (ccxliii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *xivulavuri* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *tisola*. Riendli *tisola* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi xivulavuri. Xiphemu xa *eka marito lama xi ma vuleke* xi va xi ri xiendliwa lexi vaka xi ri xivulwahava xa riviti. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi xivulwana xa riviti *eka marito* na riengetelo *lama a ma*

© University of Venda

vuleke. Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.18.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 78:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*xilungu*	1
2.ribye	2
3.*ntsengele*	2
4.*marito*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 78, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji laha tikholokheti leti nga eka 4.18.4 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 6 ta rimba ra [**mita**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 4 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wo ringana wa 1 ha yin'we ya tona, hikuva ti humelela kan'wekan'we eka rimba ra [**mita**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *ririmi*, kholokheti ya nomboro ya 4 yi kongomisaka eka *nchumu lowu vulavuriwaka,* kasi

© University of Venda

tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 3 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva ti humelela ka 2 ha yin'we ya tona, laha tikholokheti ta nomboro ya 2 ti kongomisaka eka ku vula *xilo xa ntumbuluko,* kasi tikholokheti ta nomboro ya 3 tona ti kongomisa eka ku vula *ximilani*.

Tafula ra 79:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1. *xilungu*	17%
2. ribye	33%
3. *ntsengele*	33%
4.*marito*	17%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mita**...] eka tafula ra 79 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 78 hi 6 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0. 166666666 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 16. 7 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 17%.

Nxopaxopo wa tafula ra 79 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 4 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi to ringana ta 17% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mita**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, kasi tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 3 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 33% ha yin'we ya tona.

4.18.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku navela/miyela/tumbeta/titsongahata

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

184.(a) Gavaza u **mita** *marha*. (Bila na Marhanele, 2016: 354; Mushwana na Ndhlovu,

© University of Venda

1987: 52; Rikhotso, 1990: 117)

(b) Nhwanyana u **mita** *manyunyu*.* (Mutsari wa xona a nga tiveki)

Xivulavulelo xa Gavaza u **mita** *marha*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**mita** *marha*] yi vula leswaku Gavaza u navela ku dya swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku navela ku dya swi kahle, kambe hi tlhelo yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vula leswaku u na timbilu/a nga tivi leswaku u ta hlamula yini loko a vutisiwa swo karhi. Rixaka ra kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **mita** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na riviti *marha* leri tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo i yo gila, hikuva ku dya loku yi ku vulaka i ka ku rhelerisa marha ku suka enon'weni ya ya ekhwirini, kambe ku nga ri ku dya swakudya hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxliv) [[Gavaza]] navela/tivi [[ku dya swakudya/leswaku u ta vula yini = [-/+]]]

Patironi ya (ccxliv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Gavaza* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi maendli *navela/tivi*. Riendli *navela/tivi* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Gavaza*. Swiphemu swa *ku dya swakudya/leswaku u ta vula yini swi va* swi ri xiendliwa. Xiendliwa xa *ku dya swakudya* xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli ra tshamelo na riviti swakudya, kasi xiendliwa xa *leswaku u ta vula yini xi va xi ri riengetelo.* Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku va ni timbilu/ku ka a nga tivi leswaku u ta vula yini*) na *leswinene* [**+**] (*ku navela ku dya swakudya*).

Xivulavulelo xa Nhwanyana u **mita** *manyunyu*, nhlamuselo ya kholokexini ya xona ya [**mita** *manyunyu*] yo kongoma yi vula leswaku nhwanyana u tumbeta ku titwa ka yena, leswi vulaka *leswobiha* [**-**], kambe hi tlhelo yi vula leswaku nhwanyana a nga tikukumuxi, leswi vulaka *leswinene* [**+**]. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **mita** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *xa manyunyu* leri nga kholokheti ya kholokhexini tlhelo xiendliwa. Nhlamuselo leyi i yo gega,

© University of Venda

hikuva yi vulavula hi ku fihla ku titwa ka yena/ku ka a nga tikukumuxi, kambe ku nga ri ku hoxa manyunyu enon'weni a ya dya. Eka kholokhexini leyi riendli **mita** ri tirhisiwile na riviti *manyunyu* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlv) [[Nhwanyana]] tifihla/hava [[ku titwa ka yena/vutikukumuxi = [-/+]]]

Patironi ya (ccxlv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *nhwanyana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi maendli *tifihla/hava*. Maendli *tifihla/hava* ya yimela swiendleko leswi endliwaka hi *nhwanyana*. Xiphemu xa *ku titwa ka yena* i xivulwana xa riendli xa tshamelo lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi xivulwana xa riendli xa tshamelo *ku titwa* na xivulwana xa risivi *ka yena*. Hi tlhelo xiendliwa xa *vutikukumuxi* i riviti. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela mhaka ya leswaku patironi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku tifihla ku titwa*) na *leswinene* [**+**] (*ku nga tikukumuxi*).

4.18.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 80:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*marha*	3
2.manyunyu	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 80, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.18.6 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi

© University of Venda

ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 4 ta rimba ra [**mita**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 3, hikuva ti humelela ka 3 eka rimba ra [**mita**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xihalaki*, kasi kholokheti ya nomboro ya 2 yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1, hikuva yi humelela ka 1, naswona yi kongomisaka eka ku vula *vutikukumuxi*.

Tafula ra 81:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*marha*	75%
2.manyunyu	25%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mita**...] eka tafula ra 81 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 80 hi 4 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 3 leyi avanyisiweke hi 4 swi hi nyika 0. 75 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 75 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 75%.

Nxopaxopo wa tafula ra 81 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 75% eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**mita**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, kasi kholokheti ya nomboro ya 2 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 25%.

© University of Venda

4.19 Nhlamuselo ya riendli ra **miyeta**

Riendli *miyeta* ri vula ku endla leswaku ku nga vi na huwa/pongo. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 355) loko va ku: "*Ku sindzisa van'wana leswaku va nga ha vulavuli".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *miyeta* i ku endla leswaku munhu un'wana a nga ha vulavuli. Rundell na Fox (2007:717) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *miyeta* hi mukhuva lowu: "*To stop someone or something from speaking or making a sound".*

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku ku *miyeta* i ku sindzisa munhu/nchumu wo karhi leswaku wu nga ha vulavuli kumbe wu nga ha bi huwa. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *miyeta* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

185. **Xikombiso**: Mudyondzisi u **miyeta** *vadyondzi.*
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va mudyondzisi a byela vadyondzi leswaku va nga bi pongo.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo ndlandlamuxiwa ya riendli *miyeta* yo ka yi nga tolovelekangi yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

186. **Xikombiso**: Ku **miyeta** *nyoka***.**
Nhlamuselo yo gega: ku dya swakudya leswi nga xurhisiki, kambe ku nga ri ku sindzisa nyoka leswaku yi nga ha bi huwa.

4.19.1 Rimba ra [**miyeta**...]

4.19.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyela ku susa ndlala

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

187. Vatirhi va **miyeta** nyoka. (Ntsanwisi, 1968: 22, 96; Bila na Marhanele, 2016: 355; Marivate na Mathumba, 1974: 64 na 82; Marhanele, 1981: 17; Shabangu, 1996: 41, 132 na 235; Shabangu, 2006: 70; Shabangu, 2006: 73; Ngobeni na Malungana, 2006: 62; Magagane, 2004: 115)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Vatirhi va **miyeta** nyoka, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**miyeta** *nyoka*] yi vula leswaku vatirhi va dya swakudya leswi nga xurhisiki. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya. Hi tlhelo nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva swakudya leswi va swi dyaka a swi xurhisi. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi ku nga riendli **miyeta** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyoka* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlvi) [[Vatirhi] dya [swakudya leswi nga xurhisiki = [-/+]]]

Patironi ya (ccxlvi) yi hlamuseriwa yi ndlela leyi: Riviti *vatirhi* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu xa *swakudya leswi nga xurhisiki* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**] (*ku dya swakudya*) na *leswobiha* [**-**] (*swo ka swi nga xurhisi*).

4.19.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 82:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*nyoka*	13

Ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 82, hi wu fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.19.2 laha henhla ti kumekaka kona

© University of Venda

ku kuma leswaku ti humelela ka ngani? Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 13 ta rimba ra [**miyeta**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa eka leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 13, hikuva yi humelela ka 13 eka rimba ra [**miyeta**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xikokovi*.

Tafula ra 83:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*nyoka*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**miyeta**...] eka tafula ra 83 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 82 hi 13 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 13 leyi avanyisiweke hi 13 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 83 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla 100% eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**miyeta**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

4.20 Nhlamuselo ya riendli ra **nantswa**

Riendli *nantswa* ri vula ku lakatsela nchumu wo karhi hi ririmi ku wu ringa kumbe ku wu dya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 403) loko va ku: "*Ku ringa nchumu wo karhi hi ririmi kumbe ku wu dya".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *nantswa* i ku dya nchumu wo karhi kumbe ku ringa nantswo wa wona. Sinclair, et al (2004:717) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *miyeta* hi

© University of Venda

mukhuva lowu: "*To pass the tongue over something especially in order to taste or consume".*

Sinclair, et al va tshikelela leswaku ku *nantswa* i ku fambafambisa ririmu eka nchumu wo karhi hi xikongomelo xo wu ringa kumbe ku wu dya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *nantswa* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

188. **Xikombiso**: Nhwanyana u **nantswa** *yogati*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku nhwanyana u dya yogati hi ku yi lakatsela hi ririmi.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo enta ya riendli *nantswa* yo ka yi nga ri ya ntolovelo leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

189. **Xikombiso**: Ku **nantswa** *vukosi***.**
Nhlamuselo yo gega: Ku tshama exitulwini xa vuhosi nkarhi wutsongo, kambe ku nga ri ku famabafambisa ririmu eka vukosi ku byi ringa kumbe ku byi dya.

4.20.1 Rimba ra [**nantswa**...]

4.20.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swo nandziha

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

190. N'wana u **nantswa** *titiho*. (Ntsanwisi; 1968: 97; Bila na Marhanele, 2016: 403)

Xivulavulelo xa 191 xa N'wana u **nantswa** *titiho*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**nantswa** *titiho*] yi vula leswaku n'wana u dya swakudya swo nandziha. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swo tsokombela. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi leswi katsaka riendli **nantswa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *titiho* leri nga xiendliwa leswi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya swo tsokombela. Xivulavulelo xa 191 xi yimeriwa patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(ccxlvi) [[N'wana]] dya [[swakudya swo nandziha = [+]]]

Patironi ya (ccxlvi) yi hlamuseriwa yi mukhuva lowu: Riviti *n'wana* i nhlokomhaka, hikuva ri rona ri endlaka leswi paluxiwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *n'wana*. Xiphemu xa *swakudya swo nandziha* i xivulwana xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *swakudya* na rifuwo *swo nandziha*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.20.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 84:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*titiho*	2

Mitsengo ya mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 84, hi yi fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.20.2 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa kholokheti leyi humelelaka ka 2 ya rimba ra [**nantswa**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**nantswa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xirho xa miri.*

© University of Venda

Tafula ra 85:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*titiho*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**...] eka tafula ra 85 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 84 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%.

Nxopaxopo wa tafula ra 85 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ta 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

4.20.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku kaneta/fuma xinkadyana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

191.(a) Muyivi u **nantswa** *tilo*. (Ntsanwisi, 1968: 97; Bila na Marhanele, 2016: 403; Marhanele, 1991: 169; Shabangu, 1996: 186; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 148; Rikhotso, 1990: 114; Malungana, 2005: 100; Malungana, 1997: 115; Baloyi, Chaka na Mahuntsi, 2017: 196)

(b) Ntsemi u **nantswa** *vukosi*. (Bila na Marhanele, 2016: 403)

Xivulavulelo xa Muyivi u **nantswa** *tilo*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**nantswa** *tilo*] yi vula leswaku muyivi u kaneta hi ndlela yo sihalala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku sihalala. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **nantswa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *tilo* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku sihalala, kambe ku nga

© University of Venda

ri ku hoxa tilo enon'weni ri dyiwa. Xivulavulelo xa 192(a) xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlvii) [[Muyivi]] kaneta [[hi ndlela yo sihalala = [-]]]

Patironi ya (ccxlvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *muyivi* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *kaneta*. Riendli *kaneta* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *muyivi*. Xiphemu xa *hi ndlela yo sihalala* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa xivulwana xa riviti *hi ndlela* na rifuwo *yo sihalala*. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Ntsemi u **nantswa** *vukosi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**nantswa** *vukosi*] yi vula leswaku Ntsemi u tshama exitulwini xa vuhosi nkarhi wuntsongo. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha [**-**], hikuva yi vulavula hi ku tshama nkarhi wuntsongo. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **nantswa** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *vukosi* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i gega, hikuva yi vulavula hi ku vukosi, ku nga ri ku dya ka xiviri. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlviii) [[Ntsemi]] tshama [[exitulwini xa vukosi xinkadyana = [-]]]

Patironi ya (ccxlviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Ntsemi* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi boxiwaka hi riendli *tshama*. Riendli *tshama* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Ntsemi*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *exitulwini xa vukosi xinkadyana* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu, ku nga riviti ra vundhawu *exitulwini*; rifuwi *xa vukosi* na riviti leri tirhaka ku va riengeteri *xinkadyana*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

© University of Venda

4.20.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 86:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*tilo*	9
2.*vukosi*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 86, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.20.4 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 10 ta rimba ra [**nantswa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 9, hikuva ti humelela ka 9 eka rimba ra [**nantswa**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ti kongomisaka eka ku vula *xilo xa ntumbuluko*, kasi kholokheti ya vumbirhi yi humelela hi ntsengo wa le hansi wa 1, hikuva yi humelela ka 1, naswona yi kongomisa eka *ku fuma tiko.*

© University of Venda

Tafula ra 87:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*tilo*	90%
2.*vukosi*	10%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**...] eka tafula ra 87 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 86 hi 10 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 9 leyi avanyisiweke hi 9 swi hi nyika 0. 9 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 90 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 90%. Nxopaxopo wa tafula ra 87 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 90% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, kasi kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 10%.

4.20.6 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swo xawula/etlela kantsongo kumbe swa hombe

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

192.(a) Vutomi u **nantswa** *vulombe*. (Ntsanwisi, 1968: 97; Bila na Marhanele, 2016: 403)

(b) Xingwavila u **nantswa** *vurhongo*. (Ntsanwisi, 1968: 98; Bila na Marhanele, 2016: 403; Mushwana na Ndhlovu, 1987: 44)

Xivulavulelo xa Vutomi u **nantswa** *vulombe*, hi ku kongomisa, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**nantswa** *vulombe*] yi vula leswaku Vutomi u dya swakudya swo xawula. Nhlamuselo leyi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swo nandziha. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **nantswa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vulombe* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi kongomisa eka ku hoxa

© University of Venda

swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccxlix) [[Vutomi]] dya [[swakudya swo xawula = [+]

Patironi ya (ccxlix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vutomi* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Vutomi*. Xiphemu xa *swakudya swo xawula* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga riviti *swakudya* na rifuwi *swo xawula*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswinene* [**+**].

Xivulavulelo xa Xingwavila u **nantswa** *vurhongo*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**nantswa** *vurhongo*] yi vula leswaku ku etlela nkarhi wuntsongo/ku etlela swa hombe endzhaku ko ka u nga etlelangi kahle masiku yo tala. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku etlela. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **nantswa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vurhongo* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku etlela, kambe ku nga ri ku hoxa vurhongo enon'weni byi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccl) [[Xingwavila]] etlela [[swa hombe = [+]]]

Patironi ya (ccl) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Xingwavila* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *etlela*. Riendli *etlela* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Xingwavila*. Xiphemu xa *swa hombe* i riengeteri leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

© University of Venda

4.20.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 88:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*vulombe*	2
2.*vurhongo*	3

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 88, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.20.6 ti kumekaka eka tona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 5 ta rimba ra [**nantswa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2, hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**nantswa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xakudya*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 3, hikuva ti humelela ka 3, naswona tikholokheti ta kona ti kongomisa eka ku vula *ku etlela*.

Tafula ra 89:

TIKHOLOKHETI	TIPHESENTE TA MAHUMELELO
1.*vulombe*	40%

© University of Venda

2.*vurhongo*	60%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**...] eka tafula ra 89 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 88 hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0, 4 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 40 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 40%.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 40%, kasi tikholokheti ta nomboro ya 2 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 40% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**nantswa**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.21 Nhlamuselo ya riendli ra **phema**

Riendli *phema* ri vula ku namula xiphemu xa vuswa hi mpimo wo karhi u byi dya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 549) ndlela leyi: "*Ku namula ximarha xa vuswa kumbe xigugu u xi dya hi ndlela yo saseka".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *phema* i ku dya susa xiphemu xa vuswa kumbe xigugu eka xo dyela u xi dya. Cuénod (ibid: 165) u tshikelela nhlamuselo ya riendli *phema* hi mukhuva lowu: "*To break or break off as porridge or bread".*

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku ku *phema* i ku namula xiphemu xa vuswa kumbe xinkwa u xi dya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *phema* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

193. **Xikombiso**: Masana u **phema** *vuswa*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Masana a namula xiphemu xa vuswa leswaku a xi dya.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo enta ya riendli *phema* yo ka yi nga ri ya ntolovelo leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

© University of Venda

194. **Xikombiso**: Ku **phema** *vuswa*

Nhlamuselo yo gila: ku dya swakudya hi ku angarhela, kambe ku nga ri ku namula xiphemu xa vuswa u xi dya.

4.21.1 Rimba ra [**phema**...]

4.21.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swakudya

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

195. Vayeni va **phema** *vuswa*. (Xa fana na xa ku rhwala hi khwiri xa Bila na Marhanele, 2016: 580)

Xivulavulelo xa Vayeni va **phema** *vuswa*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**phema** *vuswa*] yi vula leswaku vayeni va dya swakudya. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva ku dya swakudya i mhaka leyinene. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **phema** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vuswa* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka xiviri. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccli) [[Vayeni]] dya [[swakudya = [+]]]

Patironi ya (ccli) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vayeni* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi paluxiwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri va ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *vayeni*. Xiphemu xa *swakudya* i riviti leri nga xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.21.3 Nxopaxopo wa patironi ya kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 90:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*vuswa*	1

Ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti leyi nga eka tafula ra 90, hi wu fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.21.2 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**phema**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**phema**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *xakudya.*

Tafula ra 91:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*vuswa*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**phema**...] eka tafula ra 91 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 90 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 91 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**phema**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.22 Nhlamuselo ya riendli ra **phemelana**

Riendli *phemelana* ri vula ku hambulelana switsongo leswi mu nga naswona mi swi dya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 549) hi mukhuva lowu: "*Ku avelana swo karhi mi swi dya".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *phemelana* i ku hambulelana swo karhi mi swi dya. Sinclair, et al (ibid: 1383) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *phemelana* hi mukhuva lowu: "*To divide or apportion something equally".*

Sinclair, et al va tshikelela leswaku ku *phemelana* i ku avanyiselana/avelana swo karhi hi ku ringana. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *phemelana* ka ntolovelo loku hlamuseriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

196. **Xikombiso**: Vana va **phemelana** *xinkwa*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va vana va avelana/avanyiselana xinkwa xo ringanana.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *phemelana* yo ka yi nga ri ya ntolovelo leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

197. **Xikombiso**: Ku **phemelana** *nhloko ya njiya***.**
    Nhlamuselo yo gila: Ku avelana swakudya leswi mi nga na swona hambi swi ri switsongo mi dya, kambe ku nga ri ku avanyiselana nhloko ya njiya ku ringana hakunene.

4.22.1 Rimba ra [**phemelana**...]

4.22.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku avelana mi dya

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti + rifuwi**

198. Vana va **phemelana** *nhloko ya njiya*. (Ntsanwisi, 1968: 107; Bila na Marhanele, 2016: 549)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Vana va **phemelana** *nhloko ya njiya*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**phemelana** *nhloko ya njiya*] yo kongoma yi vula leswaku vana va hambulelana swakudya leswi va nga na swona va dya hinkwavo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku avelana. Kholokhexini leyi i kholokhexinixinhlengelo, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **phemelana** leri nga tshaku ra kholokhexini na xivulwahava xa riviti *nhloko ya njiya* lexi nga kholokheti ya kholokhexini tlhelo xiendliwa. Riviti *nhloko* i xiendliwa xo kongoma, kasi rifuwi *ya njiya* i xiendliwa xo ka xi nga kongomi.Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi riviti *nhloko* na rifuwi *ya njiya* leri na rona ri vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa xitwananisi xa rifuwi *ya* na rivitaswilo *njiya*. Swa koteka leswaku eka kholokhexini leyi ku huma tikholokhexini timbirhi to tanihi [**phemelana** *nhloko*] leyi vulaka ku avelana na [**phemelana** *ya njiya*] leyi nga ni nhlamuselo ya le ndzeni yo vula ku avelana. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku avelana swintsongo leswi va nga na swona va swi dya. Eka kholokhexini leyi riendli **phemelana** ri tirhisiwile na xivulwahava xa riviti *nhloko ya njiya* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclii) [[Vana]] hambulelana [[swintsongo leswi va nga na swona = [+]]]

Patironi ya (cclii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vana* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *hambulelana*. Riendli *hambulelana* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vana*. Xiphemu xa *swintsongo leswi va nga na swona* i xivulwahava xa ribumabumeri lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi ribumabumeri *swintsongo* na riengetelo *leswi va nga na swona*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela mhaka ya leswaku patironi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswinene* [**+**].

4.22.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 92:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*nhloko*	1
2.*ya njiya*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 92, hi yi fikelerile hi ku hlayela tikholokheti leti nga eka 4.22.2 ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti timbirhi ta rimba ra [**phemelana**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva ti humelela kan'wekan'we eka rimba ra [**phemelana**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *xirho*, kasi kholokheti ya nomboro ya 2 yona yi kongomisaka eka ku vula *njiya* leyi yimeriwaka hi rifuwi *ya njiya.*

Tafula ra 93:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*nhloko*	50%
2.*ya njiya*	50%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**phemelana**...] eka tafula ra 93 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 92 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti

© University of Venda

eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 0. 50 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 50 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 50%. Nxopaxopo wa tafula ra 93 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla 50% ha yin'we ya tona eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**phemelana**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi.

4.23 Nhlamuselo ya riendli ra **rhwala**

Riendli *rhwala* ri vula ku tlhandleka/kapeka/pakatsa nchumu wo karhi enhlokweni kumbe emakatleni. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 580) hi mukhuva lowu: "*Ku tlakula nchumu u wu tlhandleka enhlokweni kumbe emakatleni, ku kapeka xilo emakatleni, ku dzenengela hi nhloko kumbe ku ngengemisa ndzhwalo".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *rhwala* i ku tlhandleka/kapeka/dzenengela swo karhi enhlokweni kumbe emakatleni. Cuénod (ibid: 176) u tshikelela nhlamuselo ya riendli *rhwala* hi ndlela leyi: "*To carry something on the head or shoulders".*

Cuénod u tshikelela leswaku ku *rhwala* i ku pakatsa nchumu wo karhi enhlokweni kumbe emakatleni. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *rhwala* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

199. **Xikombiso**: Wansati u **rhwala** *khuwani*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va wansati a tlhandleka/dzenengela khuwani enhlokweni.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *rhwala* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

200. **Xikombiso**: Ku **rhwala** *hi khwiri***.**
Nhlamuselo yo gega: Ku nwa byalwa hinkwabyo, kambe ku nga ri ku tlhandleka/ kapeka /pakatsa swo karhi ekhwirini.

© University of Venda

4.23.1 Rimba ra [**rhwala**...]

4.23.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya swakudya

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

201. Vanhu va **rhwala** *hi khwiri*. (Ntsanwisi, 1968: 109; Bila na Marhanele, 2016: 580)

Xivulavulelo xa Vanhu va **rhwala** *hi khwiri*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**rhwala** *hi kwirhi*] yi vula leswaku leswaku vanhu va dya swakudya hinkwaswo. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya hinkwaswo va nga siyeli mundzuku. Rixaka ra klholokhexini leyi i kholokhexinimfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **rhwala** leri tirhaka ku va tshaku ra kholokhexini na xivulwana xa riviti *hi khwiri* lexi tirhaka ku va xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *khwiri*. Nhlamuselo i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccliii) [[Vanhu]] dya [[swakudya hinkwaswo = [-]]]

Patironi ya (ccliii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vanhu* hi rona nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muhumelerisi wa leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *vanhu*. Xiphemu xa *swakudya hinkwaswo* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa xo vumbiwa hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na risivintalo *hinkwaswo*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswinene* [**+**].

4.23.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 94:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*khwiri*	2

Ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti leyi nga eka tafula ra 94, hi wu fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leyi kholokheti leyi nga eka 4.23.2 laha henhla yi kumekaka eka tona ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 2 ta rimba ra [**rhwala**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 94 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva ti humelela ka 2 eka rimba ra [**rhwala**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xirho xa miri.*

Tafula ra 95:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*khwiri*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ya tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**rhwala**...] eka tafula ra 95 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 94 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 95 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**rhwala**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

© University of Venda

4.24 Nhlamuselo ya riendli ra **sekela**

Riendli *sekela* ri vula ku seketela rivanti hi xo karhi leswaku ri nga tipfali ri vaviseka. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 610) hi ku andlala leswi: "*Ku seketela/tshega rivanti hi nchumu wo karhi leswaku ri nga tipfali hi roxe".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *sekela* i ku khigetela nchumu wo karhi erivanti ku sivela ku va ri tigandlaza. Cuénod (ibid: 185) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *sekela* hi ku paluxa leswi: "*To place something against a door to prevent slamming".*

Cuénod u tshikelela mhaka ya leswaku ku *sekela* i ku vekela nchumu wo karhi eka rivanti leswaku ri nga tigandlazi. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku s*ekela* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

202. **Xikombiso**: Tatana u **sekela** *rivanti*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va tatana a seketela rivanti hi xo karhi leswaku ri nga tipfali.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *sekela* yo ka yi nga ri ya ntolovelo leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

203. **Xikombiso**: Ku **sekela** *swakudya***.**
Nhlamuselo yo gila: Ku dya u nga dyeli ku xurha ngopfu, kambe ku nga ri ku sekela rivanti hi nchumu wo karhi leswaku ri nga tigandlazi.

4.24.1 Rimba ra [**sekela**...]

4.24.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dya katsongo

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

204. Vatirhi va **sekela** *swakudya*. (Bila na Marhanele, 2016: 610)

Xivulavulelo xa Vatirhi va **sekela** *swakudya*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**sekela** *swakudya*] yi vula leswaku vatirhi va dya swakudya va nga dyeli ku

© University of Venda

xurha ngopfu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **sekela** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *swakudya* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi kongomisa eka ku dya swakudya hakunene. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(ccliv) [[Vatirhi]] dya [[swakudya va nga dyeli ku xurha ngopfu = [+]]]

Patironi ya (ccliv) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *vatirhi* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *dya* leri vaka ri ri xiendlo lexi tirhiwaka hi *vatirhi*. Xiphemu xa *swakudya va nga dyeli ku xurha ngopfu* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na riengetelo *va nga dyeli ku xurha ngopfu.* Mfungho lowu landzaka xiendliwa wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.24.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 96:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*swakudya*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 96, hi wu fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.24.2 ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**sekela**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi

© University of Venda

kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**sekela**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *xakudya.*

Tafula ra 97:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*swakudya*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**sekela**...] eka tafula ra 97 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 97 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**sekela**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

4.25 Nhlamuselo ya riendli ra **susa**

Riendli *susa* ri vula ku teka xilo eka ndhawu yin'wana u xi veka/yisa kun'wana kumbe ku va munhu a yisiwa eka ndhawu yin'wana ematshan'weni ya leyi a ri eka yona. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 621) hi ku andlala leswi: "*Ku teka xilo u ya xi veka kun'wana".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *susa* i ku rhurhisa xilo ku suka eka xivandla xo karhi u xi yisa eka yin'wana ndhawu. Wehmeir, et al (ibid: 1234) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *susa* hi ku vula leswi: "*To take something or someone away from a place and put it somewhere".*

© University of Venda

Wehmeier, et al va tshikelela mhaka ya leswaku ku *susa* i ku teka nchumu wo karhi kumbe munhu u wu/n'wi yisa eka xivandla xin'wana. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku s*usa* ka ntolovelo loku boxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

205. **Xikombiso**: Mutirhi u **susa** *ribye*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va mutirhi a susa ribye eka ndhawu leyi ri nga lavekiki a ri cukumeta eka yin'wana ndhawu.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *susa* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

206. **Xikombiso**: Ku **susa** *vuloyi***.**
Nhlamuselo yo gila: Ku nwa byalwa lebyi u keleke van'wana leswaku va nwa va tshunxekile, kambe ku nga ri ku susa vuloyi endhawini yo karhi u byi yisa eka yin'wana ndhawu.

4.25.1 Rimba ra [**susa**...]

4.25.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku papalata ku chelelana

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

207. Manana u **susa** *vuloyi*. (Bila na Marhanele, 2016: 621; Shabangu, 2006: 73)

Xivulavulelo xa Manana u **susa** *vuloyi*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**susa** *vuloyi*] yi vula leswaku manana u rhanga a dyanyana swakudya leswi a nyikeke van'wana leswaku va dya va tshunxekile. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dyanyana swakudya leswi nyikiweke van'wana ku ri va va nga kanakani ku dya. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riendli **susa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *vuloyi* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva ku dya loku yi vulavulaka hi kona i ka ku hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

© University of Venda

(cclv) [[Manana]] dyanyana [[swakudya leswi a swi nyikaka van'wana leswaku va dya va tshunxekile = [+]]]

Patironi ya (cclv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *manana* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona ri tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *dyanyana* leri vaka ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *manana*. Xiphemu xa *swakudya leswi a swi nyikaka van'wana leswaku va dya va tshunxekile* lexi landzelaka riendli i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *swakudya* na rihlamuseri *leswi a swi nyikaka van'wana* riengetelo *leswaku va dya va tshunxekile* Mfungho wa [**=**] lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.25.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 98:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*vuloyi*	2

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 98, hi wu kumile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.25.2 yi kumekaka eka tona ku kuma leswaku yi humelela kangani? Tafula leri ri longoloxa kholokheti ta 2 ta rimba ra [**susa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva yi humelela ka 2 eka rimba ra [**susa**…] eka miangulo

© University of Venda

yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *nsele wo vangiwa hi valoyi.*

Tafula ra 99:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*vuloyi*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**susa**...] eka tafula ra 99 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 98 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 99 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**susa**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

4.26 Nhlamuselo ya riendli ra **tshwatsa**

Riendli *tshwatsa* ri vula ku dya swakudya swo olova u ri karhi u tilakatsela titiho. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 621) hi ndlela leyi: "*Ku dya swakudya swo olova hi titiho loko rin'wana ritiho ri tilulamisela ku korisela".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *tshwatsa* i ku dya swakudya swo olova u ri karhi u tinantswetela titiho. Cuénod (ibid: 207) u tshikelela nhlamuselo ya riendli *tshwatsa* hi mukhuva lowu: "*To eat pleasant but soft food with fingers one has to lick".*

Cuénod u tshikelela leswaku ku *tshwatsa* i ku dya swakudya swo olova hi titiho u ri karhi u tilakatsela. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *tshwatsa* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

208. **Xikombiso**: Kokwana u **tshwatsa** *miroho*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va kokwana a dya miroho hi titiho a ri karhi a tinantswetela.

© University of Venda

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *tshwatsa* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

209. **Xikombiso**: Ku **tshwatsa** *mafehlefehle***.**

Nhlamuselo yo gila: Ku dya swakudya swo olova swa xiyimo xa le henhla swi tlhela swi ri leswo nandziha swinene, kambe ku nga ri ku dya swakudya u karhi u tilakatsela titiho.

4.26.1 Rimba ra [**tshwatsa...**]

4.26.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku dyela

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

210. Andzani u **tshwatsa** mafehlefehle. (Xa fana na xa *ku nantswa titiho* xa Ntsanwisi, 1968: 97)

Xivulavulelo xa Andzani u **tshwatsa** mafehlefehle, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**tshwatsa** *mafehlefehle*] yi vula leswaku Andzani u dya swakudya swa xiyimo xa le swo olova swi tlhela swi ri leswo nandziha swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya swakudya swa xiyimo xa le henhla. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **tshwatsa** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na riviti *mafehlefehle* leri vaka ri ri xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclvi) [[Andzani]] dya [[swakudya swa xiyimo xa le henhla swo nandziha = [+]]]

Patironi ya (cclvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Andzani* i nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi

© University of Venda

endliwaka hi *Andzani*. Xiphemu xa *swakudya swa xiyimo xa le henhla swo nandziha* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xendliwa. Xivulwahava xa riviti xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu swa riviti *swakudya;* rifuwi *swa xiyimo xa le henhla* na rifuwi *swo nandziha*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.26.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ya tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 100:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*mafehlefehle*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 100, hi wu fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.26.2 ku kuma leswaku yi humelela kangani? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**tshwatsa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**tshwatsa**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *swakudya.*

Tafula ra 101:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*mafehlefehle*	100%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**tshwatsa**...] eka tafula ra 101 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 100 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 101 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**tshwatsa**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

4.26.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku xaniseka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

211. Swisiwana swi **tshwatsa** *thyaka*. (Xa fana ni xa *ku dya thyaka* xa Ntsanwisi, 1968: 72)

Xivulavulelo xa Swisiwana swi **tshwatsa** *thyaka*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**tshwatsa** *thyaka*] yi vula leswaku swisiwana swi hanya evusiwaneni lebyikulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku hanya evusiwaneni. Kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi, ku nga riendli **tshwatsa** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *thyaka* leri nga xiendliwa lexi tirhaka ku va kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi va yi kongomisa eka ku hanya evusiwaneni. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclvii) [[Swisiwana]] hanya [[evusiwaneni lebyikulu = [+]]]

Patironi ya (cclvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *swisiwana* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hanya* leri vaka ri ri xiendlo lexi tirhiwaka hi *swisiwana*. Xiphemu xa *evusiwaneni lebyikulu* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *evusiwaneni* na rihlawuri *lebyikulu.* Mfungho lowu landzaka

© University of Venda

xiendliwa wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

4.26.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 102:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*thyaka*	1

Ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti leyi nga eka tafula ra 102, hi wu kumile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.26.4 laha henhla ku kuma leswaku hi yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**tshwatsa**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**tshwatsa**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *nchumu wo ka wu nga tengangi*.

Tafula ra 103:

TIKHOLOKHETI	PHESENTE TA MAHUMELELO
1.*thyaka*	100%

© University of Venda

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**tshwatsa**...] eka tafula ra 103 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 102 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 103 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**tshwatsa**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

4.27 Nhlamuselo ya riendli ra **twalela**

Riendli *twalela* ri vula ku enerisiwa hi swo karhi. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 713) hi ku paluxa leswi: "*Ku enetisiwa hi mhaka".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *twalela* i ku khorwisiwa hi mhaka yo karhi. Van Niekerk, et al (ibid: 1049) va tshikelela nhlamuselo ya riendli *twalela* hi ku vula leswi: "*To meet the expectations, needs or desires of".*

Pearsal, et al va tshikelela leswaku ku *twalela* i ku enerisiwa hi swo karhi. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *twalela* ka ntolovelo loku paluxiwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

212. **Xikombiso**: Hlayisani u **twalela** *mhaka*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Hlayisani a khorwisiwa/enetisiwa hi mhaka yo karhi.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *twalela* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

212. **Xikombiso**: Ku **twalela** *swakudya***.**
    Nhlamuselo yo gila: Ku dya swakudya u xurha ku ringanela, kambe ku nga ri ku khorwisiwa hi swakudya swo karhi.

© University of Venda

4.27.1 Rimba ra [**twalela**...]

4.27.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku eneriseka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

213. Vayeni va **twalela** *swakudya*. (Ntsanwisi, 1968: 118)

Xivulavulelo xa Vayeni va **twalela** *swakudya*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**twalela** *swakudya*] yi vula leswaku va dya swakudya va xurha ku ringanela. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku dya ku ringanela. Kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexiniximbirhi, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riendli **twalela** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *swakudya* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku dya ka swakudya ka xiviri. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclvii) [[Vayeni]] dya [[swakudya ku ringanela = [+]]]

Patironi ya (cclvii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *vayeni* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi tirhiwaka hi *vayeni*. Xiphemu xa *swakudya ku ringanela* i xivulwana xa tshamelo lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *swakudya* na xivulwana xa tshamelo *ku ringanela*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**].

4.27.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 104:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*swakudya*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 104, hi wu kumile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.27.2 ku kuma leswaku yi humelela kangani? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**twalela**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 104 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**twalela**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *swakudya*.

Tafula ra 105:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*swakudya*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**twalela**...] eka tafula ra 105 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 104 hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%.

Nxopaxopo wa tafula ra 105 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**twalela**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.28 Nhlamuselo ya riendli ra **vindza**

Riendli *vindza* ri vula ku tlimbiwa hi swo karhi enkolweni kumbe phayiphi ya moya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 737) hi ku mukhuva lowu: "*Ku hakamela ka xakudya xo tanihi qatha ra nyama enkolweni".*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ku *vindza* i ku tlimbiwa hi swo karhi swo tanihi qatha ra nyama enkolweni. Cuénod (ibid: 215) u tshikelela nhlamuselo ya riendli *vindza* hi ndlela leyi: "*To get stuck in a throat by something such as a bone or get something in a windpipe and choke".*

Cuénod u tshikelela mhaka ya leswaku ku *vindza* i ku tlimbiwa hi swo karhi enkolweni swo tanihi rhambu ra nyama kumbe ku tlimbiwa hi swo karhi eka phayiphi ya moya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *vindza* ka ntolovelo loku hlamuseriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

214. **Xikombiso**: Hlayani u **vindza** *hi nyama*.
    Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Hlayani a tlimbiwa hi nyama enkolweni.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *vindza* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

215. **Xikombiso**: Ku **vindza** *hi hahu***.**
    Nhlamuselo yo gila: Ku pfumala vutihlamuleri eka manyala lama u ma endleke, kambe ku nga ri ku tlimbiwa hi hahu ra nyama enkolweni.

4.28.1 Rimba ra [**vindza**...]

4.28.2 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku pfumala vutihlamuleri

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

216. Rimbilani u **vindza** *hi hahu*. (Thuketana, 1991: 76; Bila na Marhanele, 2016: 95; Ngobeni na Malungana, 2006: 69; Baloyi, 1988: 61)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Rimbilani u **vindza** *hi hahu*, nhlamuselo ya kholokhexini leyi kumekaka eka xona ya [**vindza** *hi hahu*] yi kongomisa eka ku vula leswaku Rimbilani u pfumala vutihlamuleri eka manyala lama a ma endleke. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku pfumala vutihlamuleri. Kholokhexini leyi yi vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo ka swi nga hambaniseki, ku nga riendli **vindza** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwana xa riviti *hi hahu* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi xitwananisi xa rihlamuseri *hi* na riviti *hahu*. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku dya loku vuriwaka a hi kona ka ntolovelo ko hoxa swakudya enon'weni wu cakunyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclviii) [[Rimbilani]] pfumala [[vutihlamuleri eka manyala lama a ma endleke = [+]]]

Patironi ya (cclviii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Rimbilani* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *pfumala*. Riendli *pfumala* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *Rimbilani*. Xiphemu xa *vutihlamuleri eka manyala lama a ma endleke* i xivulwahava xa riviti lexi vaka ri ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti vutihlamuleri na riengetelo *eka manyala lama a ma endleke*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

4.28.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 106:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*hahu*	4

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 106, hi wu kumile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.28.2 yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelelaka hi ntsengo wihi? Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 4 ta rimba ra [**vindza**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 106 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 4, hikuva ti humelela ka 4 eka rimba ra [**vindza**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *xirho xa miri.*

Tafula ra 107:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*hahu*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**vindza**...] eka tafula ra 107 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 106 hi 4 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 4 leyi avanyisiweke hi 4 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 107 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**vindza**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.29 Nhlamuselo ya riendli ra **xeva**

Riendli *xeva* ri vula ku phema vuswa kutani u byi hoxa/peta exixeveni ivi u byi hoxa enon'weni u byi dya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 787) hi ku andlala leswi: "*Ku hoxa/thotha xiphemu xa vuswa exikambanini xa xixevo ivi u byi dya".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *xeva* i ku peta vuswa exixeveni u byi dya. Cuénod (ibid: 227) u tshikelela nhlamuselo ya riendli *xeva* hi ndlela leyi: "*To eat savoury such as gravy, meat and vegetables with one's porridge".*

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku ku *xeva* i ku hoxa xiphemu xa vuswa exixeveni byi dyiwa. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *xeva* ka ntolovelo loku vuriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

217. **Xikombiso**: Mamayila u **xeva** *hi miroho*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Mamayila a peta vuswa exixeveni xa miroho a byi hoxa enon'weni a byi dya.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *xeva* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

218. **Xikombiso**: Ku **xeva** *hi munhu***.**
Nhlamuselo yo gega: ku hleva munhu, kambe ku nga ri ku peta vuswa eka xixevo xa nyama ya munhu u byi dya.

4.29.1 Rimba ra [**xeva**...]

4.29.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hleva/hlupheka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

219.(a) Vamaseve va **xeva** hi munhu. (Ntsanwisi, 1968: 122; Bila na Marhanele, 2016: 787; Marivate, Masebenza na Mathumba, 1975: 46; Malungana, 2005: 100)
(b) Vandyangu va **xeva** hi taya. (Malungana, 1997: 95)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Vamaseve va **xeva** hi munhu, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**xeva** *hi munhu*] yi vula leswaku vamaseve va hleve munhu un'wana. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku hleva. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swo tanihi riendli **xeva** leri vaka ri ri tshaku ra kholokhexini na xivulwana xa riviti *hi munhu* lexi nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi vulavula hi ku hleva, ku nga ri ku dya ka xiviri, tanihileswi swi yilaka ku dya nyama ya munhu. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclix) [[Vamaseve]] hleva [[munhu un'wana = [+]]]

Patironi ya (cclix) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vamaseve* ri tirha ku va nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *hleva*. Riendli *hleva* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vamaseve*. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *munhu un'wana* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga riviti *munhu* na risivi *un'wana*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi kombisiwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Vandyangu va **xeva** hi taya, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**xeva** *hi taya*] yi vula leswaku vandyangu va hanya evuswetini lebyikulu. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha [**-**], hikuva yi vulavula hi vusweti. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swa riendli **xeva** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi taya* leri nga xiendliwa lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku hanya evuswetini, kambe ku nga ri ku hoxa taya hakunene enon'weni ri dyiwa. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclx) [[Vandyangu]] hanya [[evuswetini lebyikulu = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (cclx) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti vandyangu i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri tirhaka leswi paluxiwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri tirha ku va xiendleko lexi endliwaka hi *vandyangu*. Xiphemu xa *evuswetini lebyikulu* i xiendliwa lexi nga xivulwahava xa riviti. Xivulwahava xa kona xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *evuswetini* na rihlawuri *lebyikulu*. Mfungho wa [**=**] wu kongomisa eka ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**].

4.29.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 108:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*munhu*	4
2.*taya*	1

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 108, hi ti fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.29.2 ti kumekaka kona ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti timbirhi ta rimba ra [**xeva**...] ra tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 108 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 2 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1 ha yin'we ya tona, hikuva ti humelela kan'wekan'we eka rimba ra [**xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *munhu*, kasi kholokheti ya nomboro ya 2 yi kongomisaka eka ku vula *xitsotswana*.

© University of Venda

Tafula ra 109:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*munhu*	80%
2.*taya*	20%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xeva**...] eka tafula ra 109 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 108 laha henhla hi 5 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 108 eka nomboro ya 1 i 4 leyi avanyisiweke hi 5 swi hi nyika 0. 8 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 80 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 80%. Nxopaxopo wa tafula ra 109 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 20% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xeva**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya.

4.29.4 Kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku hlupheka

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

220.(a) Vahlengwe va **xeva** *hi nhlomulo*. (Xa fana ni xa ku xeva hi mangava xa Bila na Marhanele, 2016: 294; Bila na Marhanele, 2016: 445; Bila na Marhanele, 2016: 778; Marhanele, 1981: 91; Mushwana na Ndhlovu, 1988:213)

(b) Vaxingwidzi va **xeva** *hi ndlala*. (Ntsanwisi, 1968: 122; Bila na Marhanele, 2016: 778)

(c) Yingwani u **xeva** *hi mangava*. (Bila na Marhanele, 2016: 294; Bila na Marhanele, 2016: 445; Bila na Marhanele, 2016: 778; Marhanele, 1981: 91; Mushwana na Ndhlovu, 1988: 213)

(d) Xikoxa xi **xeva** *hi marha*. (Mushwana na Ndhlovu, 1987: 183; Bila na Marhanele, 2016: 301)

© University of Venda

Xivulavulelo xa Vahlengwe va **xeva** *hi nhlomulo*, nhlamuselo ya xona yo kongoma ya kholokhexini ya [**xeva** *hi nhlomulo*] yi vula leswaku Vahlengwe va hanya enhluphekweni lowukulu. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva vulavula hi nhlupheko. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **xeva** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi nhlomulo* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva ku **dya** loku vuriwaka a hi kona ko toloveleka ka ku hoxa swakudya enon'weni swi cakunyiwa kutani swi mitiwa, kambe hi loku ku vula ku hlupheka. Eka kholokhexini ya rixaka leri riendli **xeva** ri va ri tirhisiwile na rihlamuseri *hi nhlomulo* eka xiyimo xo ka xi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxi) [[Vahlengwe]] hanya [[enhluphekweni lowukulu = [-]]]

Patironi ya (cclxi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vahlengwe* i nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri yimela xiendlo lexi *Vahlengwe* va xi endlaka, kasi xiphemu lexi landzelaka riendli xa xivulwahava xa riviti *enhluphekweni lowukulu* i xiendliwa lexi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swo tanihi riviti *enhluphekweni* na rihlawuri *lowukulu*. Mfungho wa [**=**] lowu landzaka xiendliwa wu yimela ku boxa leswaku patironi ya nhlamuselo leyi ya xiyoxe yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Vaxingwidzi va **xeva** *hi ndlala*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**xeva** *hi ndlala*] yo kongoma yi vula leswaku Vaxingwidzi va dya vuswa byi ri hava xixevo. Nhlamuselo leyi yi vula leswobiha [**-**], hikuva yi vulavula hi ku xaniseka. Kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **xeva** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi ndlala* leri nga kholokheti ya kholokhexini tlhelo xiendliwa. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi vuli ku dya ndlala hakunene, kambe yi kongomisa eka vusweti. Eka kholokhexini leyi riendli **xeva** ri tirhisiwile na rihlamuseri *hi ndlala* hi mukhuva wo ka wu nga ri wa ntolovelo. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxii) [[Vaxingwidzi]] dya [[vuswa byi ri hava xixevo = [-]]]

© University of Venda

Patironi ya (cclxii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vaxingwidzi* ri yimela nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa leswi hlamuseriwaka hi riendli *dya*. Riendli *dya* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Vaxingwidzi*. Xiphemu xa *vuswa byi ri hava xixevo* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi swa riviti *vuswa* na riengetelo *byi ri hava xixevo*. Mfungho wa **=** lowu landzaka xiendliwa wu yimela mhaka ya leswaku patironi ya nhlamuselo leyi xopaxopiwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

Xivulavulelo xa Yingwani u **xeva** *hi mangava*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya [**xeva** *hi mangava*] yi vula leswaku Yingwani u hanya eku xanisekeni lokukulu. Nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku xaniseka. Rixaka ra kholokhexini leyi ri vuriwa leswaku i kholokhexinimpfilungano, hileswi kholokhexini ya kona yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **xeva** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi mangava* lexi nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo ya kholokhexini leyi i yo gega, tanihileswi ku dya loku vulavuriwaka hi kona ku nga riki kona ko yisa swakudya enon'weni, kambe hi loku ko hlupheka. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxiii) [[Yingwani]] hanya [[eku xanisekeni lokukulu = [-]]]

Patironi ya (cclxiii) yi hlamuseriwa hi xiyimo lexi: Riviti *Yingwani* ri yimela nhlokomhaka, hileswi ku vaka rona ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli *hanya*. Riendli *hanya* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi *Yingwani*. Xiphemu xa *eku xanisekeni lokukulu* i xivulwahava xa riviti lexi nga xiendliwa lexi vumbiweke hi xivulwana xa riviti *eku xanisekeni* na rihlawuri *lokukulu*. Mfungho lowu kumekaka endzhaku ka xiendliwa wa [**=**] wu hlamusela leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

Xivulavulelo xa Xikoxa xi **xeva** *hi marha*, nhlamuselo ya xona ya kholokhexini ya [**xeva** *hi marha*] yi vula leswaku xikoxa xi pfumala xavumbirhi kumbe xi pfumala xixevo. Nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**], hileswi yi vulavulaka hi ku hlupheka. Muxaka wa kholokhexini leyi yi vuriwa kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi, ku nga riendli **xeva** leri nga tshaku ra kholokhexini na rihlamuseri *hi marha* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi

© University of Venda

ku dya ka ntolovelo ko hoxa vuswa enon'weni byi ri hava xixevo byi cakunyiwa ivi byi mitiwa. Eka kholokhexini leyi, riendli **xeva** ri tirhisiwile ni rihlamuseri *hi marha* hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi. Xivulavulelo lexi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxiv) [[Xikoxa]] pfumala [[xavumbirhi/xixevo = [+]]]

Patironi ya (cclxiv) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Rito *xikoxa* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *pfumala*. Riendli *pfumala* ri yimela xiendleko lexi endliwaka hi xikoxa. Xiphemu lexi landzelaka riendli xa *xavumbirhi/xixevo* i xiendliwa, lexi vaka xi ri rihlayi/riviti. Mfungho wa **=** lowu landzelaka xiendliwa wu yimela ku vula leswaku patironi leyi yi humelerisa nhlamuselo yo vula *leswobiha* leswi yimeriwaka hi mfungho wo susa [**-**].

4.29.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 110:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*nhlomulo*	5
2.*ndlala*	2
3.*mangava*	5
4.*marha*	2

Mitsengo ya mahumelelo ma tikholokheti leti nga eka tafula ra 110, hi yi fikelerile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti tikholokheti leti nga eka 4.29.4 ti kumekaka kona ku kuma

© University of Venda

leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu ku tlula tin'wana, naswona hi tihi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi eka hinkwato. Tafula leri ri longoloxa tikholokheti ta 14 ta rimba ra [**xeva**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula ra 110 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 3 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wo ringana wa 5 ha yin'we ya tona, hikuva ti humelela ka 5/14 eka rimba ra [**xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta nomboro ya 1 ti kongomisaka eka ku vula *xaniseka*, kasi tikholokheti ta nomboro ya 3 ti kongomisa eka *nxaniseko*. Tikholokheti ta tinomboro ta 2 na 4 tona ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2, hikuva ti humelela ka 2/14 ha yin'we ya tona, laha tikholokheti ta nomboro ya 2 ti kongomisaka eka ku vula *ritsondze ra swakudya* ivi tiholokheti ta nomboro ya 4 ti kongomisa eka ku vula *xihalaki*.

Tafula ra 111:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*nhlomulo*	36%
2.*ndlala*	14%
3.*mangava*	36%
4.*marha*	14%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xeva**...] eka tafula ra 111 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 110 hi 13 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 5 leyi avanyisiweke hi 14 swi hi nyika 0. 357142857 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 35. 7 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 36%. Nxopaxopo

© University of Venda

wa tafula ra 111 wu kombisa leswaku tikholokheti ta tinomboro ta 1 na 3 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 36% ha yin'we ya tona eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xeva**…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi. Tikholokheti ta tinomboro ya 2 na 4 tona ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 14%.

4.30 Nhlamuselo ya riendli ra **xurha**

Riendli *xurha* ri vula ku va khwiri ri enerisekile hi swakudya. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Bila na Marhanele (ibid: 895) hi ku boxa leswi: "*Ku enetisiwa hi swakudya leswi u swi dyeke".*

Bila na Marhanele va tiyisisa leswaku ku *xurha* i ku dya swakudya u xurha ku ringanela. Walter, et al (ibid: 1265) va tshikilela nhlamuselo ya riendli *xurha* hi ku paluxa leswi: "*To completely satisfy yourself or a need, especially with food or pleasure so that you cannot have any more".*

Walter, et al va tshikelela leswaku ku *xurha* i ku enetiseka hi swo karhi swo tanihi ku dya swakudya. Xikombiso xa xivulwa xo vula ku *xurha* ka ntolovelo loku hlamuseriwaka hi tinhlamuselo leti nga laha henhla hi lexi landzelaka:

221. **Xikombiso**: Kanelani u **xurha** *swakudya*.
Nhlamuselo ya ntolovelo: Ku va Kanelani a dya swakudya a enetiseka.

Eka ndzavisiso lowu hi xopaxopa nhlamuselo yo tumbela ya riendli *xurha* yo ka yi nga tolovelekangi leyi vaka yi ri yo gila kumbe yo gega loko riendli leri ri tirhisiwile na tikholokheti to hambanahambana eka swivulavulelo swo tanihi lexi landzelaka:

222. **Xikombiso**: Ku **xurha** *nyimba***.**
Nhlamuselo yo gega: Ku tika ka wansati, kambe ku nga ri ku dya swakudya u enetiseka.

4.30.1 Rimba ra [**xurha**...]

4.30.2 Kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku tika

© University of Venda

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + riviti**

223. Vuxa u **xurha** *nyimba*. (Ntsanwisi, 1968: 124; Bila na Marhanele, 2016: 895)

Xivulavulelo xa Vuxa **xurha** *nyimba*, nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**xurha** *nyimba*] yi vula leswaku Vuxa u tikile/u muyimani. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku tika. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi vula *leswobiha* [**-**], loko Vuxa a tikile hi ku hungukisiwa/pfinyiwa. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexiniximbirhi, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swimbirhi swa riendli **xurha** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *nyimba* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva yi kongomisa eka ku ku va ni khwiri. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxv) [[Vuxa]] tikile [[khwiri = [-/+]]]

Patironi ya (cclxvi) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *Vuxa* i nhlokomhaka, hikokwalaho ka leswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi vuriwaka hi riendli *tikile*. Riendli *tikile* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Vuxa*. Xiphemu xa khwiri i riviti leri vaka ri ri xiendliwa. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswinene* [**+**] (*ku tika i nyiko yo huma eka Xikwembu*) na *leswobiha* [**-**] (*ku tika hi ku hungukisiwa*).

4.30.3 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswinene* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

Tafula ra 112:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*nyimba*	2

© University of Venda

Ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti leyi nga eka tafula ra 112, hi wu kumile hi ku hlayela vatsari ni tipheji leti kholokheti leyi nga eka 4.30.2 laha henhla yi kumekaka kona ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula leri ri longoloxa kholokheti ta 2 ta rimba ra [**xurha**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka.

Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 2, hikuva yi humelela ka 2/2 (mbirhi xa mbirhi) eka rimba ra [**xurha**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] tanihi mapfaleriwa ma rimba laha tikholokheti ta kona ti kongomisaka eka ku vula *ku tika ka wansati/nhwanyana.*

Tafula ra 113:

TIKHOLOKHETI	**TIPHESENTE TA MAHUMELELO**
1.*nyimba*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xurha**...] eka tafula ra 113 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 112 hi 2 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 2 leyi avanyisiweke hi 2 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 113 wu kombisa leswaku tikholokheti ta nomboro ya 1 ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

4.30.4 Kholokheti xa xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobihalleswinene* [-/+]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi enela/tlanga hi nkateko

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli + rihlamuseri**

224. Hleketa u **xurha** *hi swakudya*. (Xa fana ni xa *ku dya mafurha* xa Marivate,

© University of Venda

Masebenza na Mathumba, 1975: 21)

Xivulavulelo xa Hleketa u **xurha** *hi swakudya*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**xurha** *hi swakudya*] yi vula leswaku Hleketa u dya xin'wana ni xin'wana lexi a xi lavaka/kumbe a nga pfumari nchumu/u fumile swinene. Nhlamuselo leyi yi vula *leswinene* [**+**], hikuva yi vulavula hi ku va munhu a nga pfumari nchumu. Hi tlhelo kholokhexini leyi yi vula leswaku Hleketa u tlanga hi nkateko lowu a nga na wona/kumbe a nga wu kuma. Nhlamuselo leyi yi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku tlanga hi nkateko. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinimpfilungano, hileswi yi vumbiweke hi swiphemu swo tlula swimbirhi swa riendli **xurha** leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *hi swakudya* leri nga xiendliwa lexi vaka xi ri kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gila, hikuva yi vulavula hi ku va munhu a dya xin'wana ni xin'wana. Yi tlhela yi ri yo gega, hikuva yi vulavula hi ku tlanga hi nkateko. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxvii) [[Hleketa]] dya/tlanga [[xin'wana ni xin'wana/hi nkateko = [-/+]]]

Patironi ya (cclxvii) yi hlamuseriwa hi mukhuva lowu: Riviti *Hleketa* ri va ri ri nhlokomhaka, hikuva hi rona muendli wa mhaka leyi hlamuseriwaka hi maendli *dya/tlanga*. Riendli *leri* ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *Hleketa*. Xiphemu xa *xin'wana ni xin'wana/hi nkateko* xi va xi ri xiendliwa lexi vumbiweke hi ribumabumeri *xin'wana ni xin'wana* na rihlamuseri *hi nkateko*. Mfungho wa [**=**] wu yimela ku vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi vula *leswobiha* [**-**] (*ku tlanga hi nkateko*) na *leswinene* [**+**] (*Ku ka a nga pfumari nchumu*).

4.30.5 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-/+]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 114:

TIKHOLOKHETI	**NTSENGO WA MAHUMELELO**
1.*swakudya*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 114, hi wu fikelerile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.1.30.4 laha henhla ku kuma leswaku yi humelela hi ntsengo wihi? Tafula ra 114 laha henhla ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**xurha**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ya rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ya kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula ra 114 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**xurha**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *swakudya.*

Tafula ra 115:

TIKHOLOKHETI	**PHESENTE YA MAHUMELELO**
1.*swakudya*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ya rimba ra [**xurha**...] eka tafula ra 115 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula ra 114 laha henhla hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula ra 114 eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 115 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.30.6 Kholokheti xa xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

(a) Swivulavulelo swo vulavula hi ku onhela muthori

- **Swivulavulelo swa patironi ya kholokhexini ya riendli eka xivulwana xa tshamelo + riviti**

225. Vatirhi va tlanga hi **ku xurha** *mali*. (Bila na Marhanele, 2016: 895)

Xivulavulelo xa Vatirhi va tlanga hi **ku xurha** *mali*, hi ku kongomisa nhlamuselo ya kholokhexini ya xona ya [**ku xurha** *mali*] yi vula leswaku vatirhi va terekela vathori lava va pfuneke ngopfu. Nhlamuselo leyi vula *leswobiha* [**-**], hikuva yi vulavula hi ku terekela muthori loyi a ku pfuneke swinene. Muxaka wa kholokhexini leyi i kholokhexinixindzhaku, hikuva yi vumbiwile hi swiphemu swo tlula swimbirhi swa riendli **xurha** eka xivulwana xa tshamelo leri nga tshaku ra kholokhexini na riviti *mali* leri nga kholokheti ya kholokhexini. Nhlamuselo leyi i yo gega, hikuva a yi kongomisi eka ku hoxa swakudya enon'weni swi dyiwa, kambe yi va yi vulavula hi ku tereka. Xivulavulelo lexi xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka:

(cclxviii) [[Vatirhi]] terekela [[vathori lava va pfuneke swinene = [-]]]

Patironi ya (cclxviii) yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: Riviti *vatirhi* i nhlokomhaka, hileswi ku nga rona ri endlaka mhaka leyi hlamuseriwaka hi riendli *terekela*. Riendli *terekela* ri va ri yimela xiendlo lexi endliwaka hi *vatirhi*. Xiphemu xa *vathori lava va pfuneke swinene* i xivulwahava xa riviti lexi vaka xi ri xiendliwa. Xiendliwa xa kona xi va xi vumbiwile swiphemu swimbirhi ku nga riviti *vathori*, riengetelo *lava va pfuneke swinene*. Mfungho wa [**=**] wu vula leswaku patironi leyi ya nhlamuselo yi hlahluviwaka yi vula *leswobiha* [**-**].

4.30.7 Nxopaxopo wa mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa mahumelelo ma tikholokheti ku kuma leswaku hi tihi leti nga ni ntsengo na tiphesente ta le henhla ta mahumelelo hi ku tirhisa matafula.

© University of Venda

Tafula ra 116:

TIKHOLOKHETI	NTSENGO WA MAHUMELELO
1.*mali*	1

Ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti leyi nga eka tafula ra 116, hi wu kumile hi ku hlayela kholokheti leyi nga eka 4.1.30.6 ku kuma leswaku yi humelela ka ngani? Tafula leri ri longoloxa kholokheti yin'we ya rimba ra [**xurha**...] ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]. Kholomo yo sungula yi kombisa tikholokheti leti humelelaka tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi kholomo ya vumbirhi yi komba ntsengo wa mahumelelo ma kholokheti yi ri yoxe eka khophasi leyi xopaxopiwaka. Nxopaxopo wa tafula leri wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi ntsengo wa le henhla wa 1, hikuva yi humelela kan'we eka rimba ra [**xurha**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi ripfaleriwa ra rimba laha kholokheti ya nomboro ya 1 yi kongomisaka eka ku vula *nchumu wo xava hi wona.*

Tafula ra 117:

TIKHOLOKHETI	PHESENTE YA MAHUMELELO
1.*mali*	100%

Mpimondzingano wa tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**xurha**...] eka tafula ra 117 hi wu kumile hi ku avanyisa ntsengo lowu nga eka tafula leri hi 1 ivi hi andzisa hi 100 hi kuma tiphesente. *Xik*: Ntsengo wa tikholokheti eka tafula leri eka nomboro ya 1 i 1 leyi avanyisiweke hi 1 swi hi nyika 1 hi yi andzisa hi 100 swi hi nyika 100 ivi hi yi yisa eka tiphesente leti ku nga 100%. Nxopaxopo wa tafula ra 117 wu kombisa leswaku kholokheti ya nomboro ya 1 yi humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ta 100% eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], tanihi ripfaleriwa ra rimba ra [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi.

© University of Venda

4.31 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma marimba ma [**ba**…]; [**fihluta**...]; [**hlamba**…]; [**hlangula**…] [**hlanta**…]; [**kakatlula**…] [**kapudza**…]; [**khomisa**…]; [**korisela**...]; [**lakatsa**...]; [**lota**…]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**miyeta**…]; [**nantswa**...]; [**rhwala**...]; [**xeva**...] na [**xurha**…] eka tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**]

Tafula ra 118 ra nxopaxopo wa xikhorwisi, rixaka na mpimanyiso wa marimba ma tikholokheti ta xilo xo hanya leti xopaxopiweke laha henhla eka 4.1.2; 4.1.4; 4.3.2; 4.6.2; 4.7.2; 4.8.2; 4.9.2; 4.10.2; 4.11.2; 4.12.2; 4.14.2; 4.15.2; 4.16.2; 4.16.4; 4.17.2; 4.18.2; 4.19.2; 4.20.2; 4.23.2; 4.29.2 na 4.30.2:

KHOLOKHETI YA XILO XO HANYA	**XIKHORWISI**	**RIXAKA**	**MPIMANYISO**
[dya leswobiha] [**-**]	61	5	0. 082
[dya leswinene] [**+**]	36	4	0. 111
[dya leswobiha/leswinene] [**-/+**]	25	2	0. 08

Mpimanyiso wa swikhorwisi na tinxaka ta tikholokheti leti nga eka tafula ra 118, hi ti kumile hi ku avanyisa rixaka hi xikhorwisi xa tikholokheti swa tafula. *Xik*: 5 hi avanyisa hi 61 i 0. 082. Tafula leri ri kombeta mpimanyiso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba ma [**ba**…]; [**fihluta**...]; [**hlamba**…]; [**hlangula**…] [**hlanta**…]; [**kakatlula**…] [**kapudza**…]; [**khomisa**…]; [**korisela**...]; [**lakatsa**...]; [**lota**…]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**miyeta**…]; [**nantswa**...]; [**rhwala**...]; [**xeva**...] na [**xurha**…] loko ma kholokheta na tikholokheti ta xilo xo hanya ku vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hilaha ri xopaxopiweke hakona eka matafula ma 4.1.6; 4.2.2; 4.5.2; 4.12.4; 4.13.2; 4.13.4; 4.14.4; 4.16.6; 4.16.8; 4.16.10; 4.17.4; 4.17.6; 4.18.4; 4.18.6; 4.20.4; 4.20.6; 4.21.2; 4.22.2; 4.24.2; 4.25.2; 4.26.2; 4.26.4; 4.27.2; 4.28.2; 4.29.4; 4.30.4 na 4.30.6 (*kumbe ntsengo wa tinomboro ta mahumelelo ma rona eka khophasi leyi ma tsavuriweke eka yona*) na tinxaka kumbe tinomboro ta swikhorwisi swa tikholokheti to hambanahambana ta rimba. Swikombiso swa tikholokhexini ta marimba lama boxiweke laha henhla na tikhlokheti ta

© University of Venda

xilo xo hanya tanihilaha ti xopaxopiweke eka matafula lama paluxiweke laha henhla hi leswi landzelaka:

4.31.1 [**…***vele ra manana*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha [-]*.
4.31.2 [**…***nala*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka angulo wo vula *leswinene [+]*.
4.31.3 [**…***nyoka*] kholokheti ya xilo xo hanya yo kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha kumbe leswinene [-/+]*.

Loko hi hlahluva tafula ra 118 hi kuma leswaku marimba lama ma paluxiweke laha henhla ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 5 ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka khophasi leyi xopaxopiweke, leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na marimba lama loko ma kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswobiha* [**-**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 61, kasi marimba lama boxiweke loko ma kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha*/*leswinene* [**+**] ma kombisa mbuyelo wa le hansi wa tinxaka ta tikholokheti tanihileswi marimba lama paluxiweke laha henhla ma humelelaka ni tinxaka ta tikholokheti ta 2 loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 25 leswi kombisaka leswaku marimba ma ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla, leswi vulaka leswaku marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona. Miangulo yo vula *leswinene* [**+**] eka tafula ra 118 yi kombisa mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti tanihileswi marimba lama paluxiweke ma humelelaka ni tinxaka ta tikholokheti ta 4 loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 36 leswi kombisaka leswaku marimba ma ni ku hambana ka le ndzeni ka le hansi, leswi vulaka leswaku marimba ma na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta wona.

Hi ku komisa swi vula leswaku ku hambana ka le ndzeni ka rimba ku tirhisiwa ku pima loko rimba ri ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona kumbe ri ri na ku hambana lokukulu.

Tafula ra 119 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 4.1.7; 4.2.3; 4.5.3; 4.12.5; 4.13.3;

© University of Venda

4.13.5; 4.14.5; 4.16.7; 4.16.9; 4.16.11; 4.17.5; 4.17.7; 4.18.5; 4.18.7; 4.20.5; 4.20.7; 4.21.3; 4.22.3; 4.24.3; 4.25.3; 4.26.3; 4.26.5; 4.27.3; 4.28.3; 4.29.5; 4.30.5 na 4.30.7:

Rixaka ra Kholokheti	***Kholokheti yo vula leswobiha [-]***	***Kholokheti yo vula leswinene [+]***	***Kholokheti yo vula leswobiha/ leswinene [-/+]***
Munhu	*manana*; *nuna*; *ya noyi* (humelela ka 5) *ra muhlayisi*; *ra muphameri*; *ya n'waswingoro/ n'wakingiri* (yi humelela ka 3) na *munhu* (humelela ka 4)	nala	
Ntsengo	**16/61**	**1/36**	**0**
Phesente	**26%**	**3%**	**0%**
Vanhu	0	0	0
Ntsengo	**0**	**0**	**0**
Phesente	**0**	**0**	**0**
Swirho swa miri	*khwiri*; *vele*; *meno* (yi humelela ka 8); *ndleve* (yi humelela ka 12); *xirhendze* (yi humelela ka	mavoko; nomu; endzeni; titiho (yi humelela ka 4); mahlo; khwiri (yi humelela ka 2); meno (yi	vele; nyimba (yi humelela ka 3); titiho (yi humelela ka 6); nyimba (yi humelela ka 2)

© University of Venda

	7); *va pfurhetela* (mbanga); *endzeni ni le handle* (yi humelela ka 7); *voko* (yi humelela ka 2); *nhompfu* (yi humelela ka 3)	humelela ka 8); ndleve (yi humelela ka 6)	
Ntsengo	**42/61**	**24/36**	**11/25**
Phesente	**69%**	**67%**	**44%**
Swimilani	*dingu*	0	0
Ntsengo	**1/61**	**0**	**0**
Phesente	**2%**	**0%**	**0%**
Switsotswana	*nhwala* na *taya*	nhwala	0
Ntsengo	**2/61**	**1/36**	**0**
Phesente	**3%**	**3%**	**0%**
Swiharhi, swifuwo, swikokovi na swinyenyana		*nyoka* (yi humelela ka 8); *makondlo*; *ya xona*	timbuti na nyoka (yi humelela ka 13)
Ntsengo	**0**	**10/36**	**14/25**
Phesente	**0%**	**28%**	**56%**

© University of Venda

Ntsengontalo	***61***	***36***	***25***

Laha hi xopaxopa vutsakeri bya tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke laha henhla. Tafula ra 119 ri aviwa hi tinxaka ta tsevu ta tikholokheti eka kholomo yo sungula, kholomo ya vumbirhi yi ta longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], kholomo ya vunharhu yi ta longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**], ivi kholomo ya vumune yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**]. Ehansi ka rixaka rin'wana ni rin'wana hi kombisa ntsengo wa tikholokheti ni tiphesente ta tona, kasi ehansihansi ku ta va ku ri ni ntsengontalo wa tikholokheti hinkwato ta angulo wun'wana ni wun'wana.

Ku ya hi tafula ra 119, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya, rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka ku vula *munhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 26% leti kumiweke hi ku avanyisa 13 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 55 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 26%. Rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi rona ri humelelaka hi vutsakeri bya le hansi swinene, hikuva ri humelela hi 0% tanihileswi ri nga hava khlolokheti yo vula *munhu*.

Tafula ra 119 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula *vanhu* miangulo hinkwayo ku nga yo vula *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] yi humelelaka hi xiyimo xa le hansi xa 0%, hikuva hinkwayo eka yona ku hava kholokheti yo vulavula hi *vanhu* va ri ntlawa.

Ku ya hi tafula ra 119, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *swirho swa miri* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphensete ta 69%, kasi tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula

© University of Venda

leswobiha/*leswinene* [**-**/**+**] hi tona ti nga ni vutsakeri bya xiyimo xa le hansi tanihileswi ti humelelaka hi 44%.

Tafula ra 119 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka ku vula *swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ti humelelaka hi 2%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene hi 0%.

Nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *switsotswana* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta 3%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0%.

Vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula hi *swiharhi*/*swifuwo*/*swikokovi* na *swinyenyana* eka tafula ra 119 byi kombisa leswaku tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 23%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ma xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 0%.

4.32 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo hanya ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobiha*/*leswinene* [-/+].

4.32.1 M**ikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma ba; kakatlula; kapudza; lota; luma na xeva na *tikholokheti* ta xilo xo hanya ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [-]**

Ku kumiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswobiha* [**-**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa khumen'we leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dya ku tlula mpimo, *xik*: Wisani u **ba** *khwiri hi dingu*; swo vulavula hi ku vavisa, *xik*: N'wana u **kakatlula** *vele ra manana*; swo vulavula hi ku phuntisa, *xik*: Mjaji u **kapudza** *nuna*; swo vulavula hi ku rhukana, *xik*: Manana u **lota** *meno ya noyi*; swo vulavula hi ku hleviwa, *xik*:

© University of Venda

Mayana u **luma** *ndleve*; swo vulavula hi ku xenga, *xik*: Nsovo u ndzi **luma** *xirhendze*; swo vulavula hi ku kayakayisa, *xik*: N'wana u **luma** *endzeni ni le handle*; swo vulavula hi ku onhela, xik: N'wana u **luma** *voko ra muhlayisi*; swo vulavula hi ku karhatiwa, *xik*: Vuxaka u **luma** *hi nhwala*; swo vulavula hi ku hleva, *xik*: Vamaseve va **xeva** *hi munhu*; swo vulavula hi ku hlupheka, *xik*: Vandyangu va **xeva** *hi taya*.

Xin'wana hi fikelerile leswaku swivulavulelo swo kongomisa eka tikholokheti ya xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**ba** *khwiri hi dingu*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**kakatlula** *vele ra manana*]; riendli **+** riviti, *xik*: [**kapudza** *nuna*]; riendli **+** ripfunetariendli **+** riviti, *xik*: [**luma** va pfurheta *mbanga*]; riendli **+** riviti ra vundhawu **+** xivulwana xa riengeteri, *xik*: [**luma** *endzeni ni le handle*]; riendli **+** rihlamuseri, xik: [**xeva** *hi munhu*].

Hi paluxile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexininhlengelo, xik: [**ba** *khwiri hi dingu*]; kholokhexiniximbirhi, xik: [**luma** *xirhendze*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**luma** *va pfurheta mbanga*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**luma** *hi nhwala*].

Mbuyelo wun'wana, hileswaku maendli ya [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tipatironi ta swivulavulelo swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**] ti va ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, kambe xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula leswobiha [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Vandyangu va **xeva** *hi taya*, hambiloko hi ku angarhela xi vula leswobiha [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka yo hambana ni ya swivulavulelo swin'wana leswi xopaxopiweke laha henhla: *[[Vamaseve]] hleva [[munhu un'wana hi xitalo = [-]]]*

© University of Venda

Mbuyelo wun'wana, hileswaku tafula ra 119 ri paluxa leswaku tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ti na swikhorwisi swa 61 ni tinxaka ta tikholokheti ta 5. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu na swikhorwisi swa tona. Hi kumile leswaku ku ya hi tafula ra 119 tikholokheti leti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri* hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 42/61 (*makumemunembirhi xa makumetsevun'we*) tanihi mapfaleriwa ma marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*. Hi tlhelo tafula ra 119 ri kombisa leswaku tikholokheti leti kongomisaka eka ku vula *vanhu* na *swiharhi*, hi tona ti nga taliki ku humelela ngopfu ni marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi swinene wa 0/61 (*zero xa makumetsevun'we*) ha rixaka rin'we ra tona.

Hi lemukile leswaku nxopaxopo wa tafula ra 119 wu kombisa leswaku tikholokheti to vulavula hi *swirho swa miri* hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ku nga tona ti humelelaka hi ntsengo wa tiphesente ta le henhla ta 68. 9% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 119 ri humesela erivaleni leswaku tikholokheti to vulavula hi *vanhu* na *swiharhi* hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi swinene ta 0% eka tikholokheti hinkwato ta marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] tanihi mapfaleriwa ya tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ha rixaka rin'we ra tona.

4.32.2 **Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma ba; fihluta; hlamba; hlangula; hlanta; khomisa; korisela; lakatsa; lota; luma; miyeta; nantswa na rhwala na *tikholokheti* ta xilo xo hanya ta tinhlamuselo to vula *leswinene*** [**+**]

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** na tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswinene* [**+**] ti aviwa hi swiyengentsongo swa khumetsevu leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dya, *xik*: Mbulwa u **ba** *nyoka*; swo vulavula hi ku hlula

© University of Venda

nala, xik: Khavisa u **fihluta** *nala*; swo vulavula hi ku dya swa le nkosini, *xik*: Vakhandli va nhlonge va **hlamba** *mavoko*; swo vulavula hi ku dyanyana, *xik*: Wanuna u **hlangula** *swa nomu*; swo vulavula hi ku dya swo nandziha, *xik*: Vamuti va **hlanta** *makondlo*; swo vulavula hi ku dya swintsongo, *xik*: Mutirhi u **khomisa** *endzeni;* swo vulavula hi ku yingisa, xik: N'wana u **korisela** *titiho*; swo vulavula hi vutixoperi, xik: Ximanga xi **lakatsa** *mahlo ya xona*; swo vulavula hi ku tilulamisela ku dya nyama, xik: Vavanuna va **lota** *meno*; swo vulavula hi ku tiyisela, xik: Mufana u **luma** *meno*; swo vulavula hi ku tiphina, xik: Nhwanyana u **luma** *titiho*; swo vulavula hi ku hlevela, xik: Xiluva u ndzi **luma** *ndleve*; swo vulavula hi ku tifihla, xik: Ayandza u **luma** *nhwala*.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini tinharhu leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**ba** *nyoka*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**lakatsa** *mahlo ya xona*] na riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**luma** *hi nyoka*].

Xin'wana lexi kumiweke hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**ba** *nyoka*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**lakatsa** *mahlo ya xona*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**rhwala** *hi khwiri*].

Hi kumile mbuyelo wa leswaku marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] + [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].* Hi tlherile hi kuma leswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana, *xik*: *[[N'wana]] dya [[swakudya swo nandziha = [+]]]*

© University of Venda

Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku tafula ra 119 ri paluxa leswaku marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 4 to hambanahambana loko ma pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti ta wona swa 36 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le henhla wa leswaku nhlayo ya le henhla ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni tikholokheti to vula *leswinene* [**+**], hikuva, loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona.

Ku lemukiwile leswaku tafula ra 119 ri kombisa leswaku tikholokheti to kongomisa eka ku vula *swirho swa miri*, hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 24/36 (*makhumembirhimune xa makumenharhutsevu*) lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti to vulavula hi *swifuwo* na *vanhu* tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 0/36 (*zero xa makumenharhutsevu*) ha rixaka rin'we ra tona. Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 119 ri kombisa leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla hi leti vulavulaka hi *swirho swa miri* hi 66. 7%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansiswinene hi leti kongomisaka eka ku vula *swifuwo* na *vanhu* hi 0% ha yin'we ya tona.

4.32.3 Mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma mama; miyeta na xurha na *tikholokheti* ta xilo xo hanya swa tinhlamuselo to vula *leswobihalleswinene* [-/+]

Mbuyelo lowu kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobihalleswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 4 leswi nga laha hansi: Swo vulavula hi ku *twisiwa ku vavaltshinyiwa*, *xik*: Vafana va **mama** *timbuti*; swo vulavula hi ku tekelela mahanyelo, *xik*: Vana va **mama** *vele;* swo vulavula hi ku tiphina/xisetela, xik: N'wana u **mama** *titiho*;

© University of Venda

swo vulavula hi ku dyela ku susa ndlala, xik: Vatirhi va **miyeta** *nyoka* na swo vulavula hi ku tika, *xik*: Vuxa u **xurha** *nyimba*.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa patironi ya kholokhexini ya 1 leyi landzelaka: riendli **+** riviti; *xik*: [**mama** *timbuti*].

Ku xiyiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni rixaka ra 1 ra kholokhexini leyi landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**mama** *vele*].

Hi kumile leswaku marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/vanhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].* Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa rimba ra [**mama**, **miyeta** na **xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Vuxa]] tikile [[khwiri = [-/+]]]* i patironi ya xiyoxe ya xivulavulelo xa Vuxa u **xurha** *nyimba*.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku tafula ra 119 ri humesela erivaleni leswaku marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] ma humelela na tinxaka ta 2 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] laha, loko hi pimanisa tikholokheti ta wona na swikhorwisi swa wona swa 25 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba lama ma na nhlawulo wa tikholokheti ta wona ta le henhla ta ku hambana lokukulu.

Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 119 ri paluxa leswaku tikholokheti to kongomisa eka ku vula *swifuwo/swikokovi* hi tona leti talaka ku humelela ni marimba ma [mama; miyeta na xurha…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hi ntsengo wa le henhla wa 14/25 (*khumemune xa makumembirhintlhanu*) ku tlula tikholokheti letin'wana hinkwato ha rixaka rin'we ra tona. Hi tlhelo, tikholokheti to vulavula hi *swirho swa miri* hi tona leti nga

© University of Venda

taliki ku humelela ni marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi swinene eka tikholokheti hinkwato wa 11/25 (*khumen'we xa makumembirhintlhanu*). Hi tlherile hi kuma leswaku tafula ra 119 ri kombisa leswaku tikholokheti leti vulavulaka hi *swifuwo/swikokovi* ti humelela hi mpimonzdingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, tanihileswi ti humelelaka hi 56%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi hi leti vulavulaka hi *swirho swa miri* hi 44%.

4.33 Nxopaxopa wa mimbuyelo ya mahumelelo ma marimba ma [ba…]; [cakunya…]; [funya...]; [guma...]; [korisela...]; [kutsa...]; [lakatsa...]; [luma...]; [mama...]; [mita...]; [nantswa...]; [phema…]; [phemelana...]; [sekela…]; [susa…]; [tshwatsa...]; [twalela…]; [vindza…]; [xeva...] na [xurha…] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha*/*leswinene* [-/+]

Tafula ra 120 ra nxopaxopo wa xikhorwisi, rixaka na mpimaniso wa rimba ra [dya...] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti xopaxopiweke laha henhla eka 4.2.5; 4.3.2; 4.5.2; 4.6.2; 4.; 4.13.2; 4.14.2; 4.14.4; 4.15.4; 4.17.10; 4.17.2; 4.17.14; 4.18.4; 4.18.6; 4.19.2; 4.19.4; 4.19.6; 4.21.4; 4.21.6; 4.22.2; 4.23.2; 4.25.2; 4.26.2; 4.27.2; 4.27.4; 4.28.2; 4.29.2; 4.30.4; 4.31.4 na 4.31.6:

KHOLOKHETI YA XILO XOHANYA	**XIKHORWISI**	**RIXAKA**	**MPIMANYISO**
[dya leswobiha] [**-**]	68	8	0.118
[dya leswinene] [**+**]	54	7	0.130
[dya leswobiha/leswinene] [**-/+**]	7	4	0. 571

Mpimanyiso wa swikhorwisi na tinxaka ta tikholokheti leti nga eka tafula laha hansi, hi ti fikelerile hi ku avanyisa rixaka hi xikhorwisi xa tikholokheti swa tafula. *Xik*: 8 hi avanyisa hi 67 i 0. 119. Tafula ra 120 ri kombeta mpimanyiso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba lama paluxiweke laha henhla loko ma kholokheta na xilo xo ka xi nga hanyi ku vula

© University of Venda

leswobiha [**-**], leswinene [**+**] na leswobiha/leswinene [**-/+**] hilaha ma xopaxopiweke ha kona laha henhla eka matafula lama paluxiweke (*kumbe ntsengo wa tinomboro ta mahumelelo ma wona eka khophasi leyi ma tsavuriweke eka yona*) na tinxaka kumbe tinomboro ta swikhorwisi ta tikholokheti to hambanahambana ta marimba. Swikombiso swa tikholokhexini ta marimba lama nga laha henhla na tikhlokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi tanihilaha ti xopaxopiweke eka matafula lama paluxiweke laha henhla hi leswi landzelaka:

4.33.1 [**…***buwa*] *kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka angulo wo vula leswobiha [**-**]*.
4.33.2 [**…***marhi/marha*] *kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka angulo wo vula leswinene [**+**]*.
4.33.3 [**…***mafurha*] *kholokheti ya xilo xo ka xi nga hanyi yo kongomisa eka miangulo yo vula leswobiha kumbe leswinene [**-/+**]*.

Loko hi tlhantlha tafula ra 120 hi kuma leswaku marimba ma [**funya**...]; [**guma**...]; [**lakatsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**mita**…]; [**nantswa**...]; [**tshwatsa**...]; [**vindza**...]; [**xeva**...] na [**xurha**...] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 8 ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka khophasi leyi xopaxopiwaka, leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswobiha* [**-**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 68, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla ka marimba, naswona marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu. Marimba ma [**ba**...]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**nantswa**...]; [**phema**...]; [**phemelana**...]; [**sekela**...]; [**susa**...]; [**tshwatsa**...] na [**twalela**...] loko ma kholokheta ni mapfaleriwa yo vula leswinene [**+**] ma kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti nga humelela na rimba leri loko ri kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswinene* [**+**] loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 54, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le henhla ka rimba, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu.. Miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] eka tafula ra 120 yi kombisa mbuyelo wa le henhla wa leswaku tinxaka ta tikholokheti

© University of Venda

ti humelela ni marimba ma [**cakunya**...]; [**kutsa**...]; [**mita**...] na [**xurha**...] tanihileswi ma humelelaka ni tinxaka ta tikholokheti ta 4 loko hi ti pimanisa ni swikhorwisi swa tona swa 7, leswi vulaka leswaku ku ni ku hambana ka le ndzeni ka le hansi ka marimba, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu.

Tafula ra 121 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+] leti longoloxiweke eka 4.2.6; 4.3.3; 4.5.3; 4.6.3; 4.13.4; 4.14.3; 4.14.5; 4.15.5; 4.17.11; 4.17.13; 4.17.15; 4.18.5; 4.18.7; 4.19.3; 4.19.5; 4.19.7; 4.21.5; 4.21.7; 4.22.3; 4.23.3; 4.25.3; 4.26.3; 4.27.3; 4.27.5; 4.28.3; 4.29.3; 4.30.5; 4.31.5 na 4.31.7:

Rixaka ra Kholokheti	***Kholokheti yo vula leswobiha [-]***	***Kholokheti yo vula leswinene [+]***	***Kholokheti yo vula leswobiha/ leswinene [-/+]***
Swakudya	*timbuva* na *hahu* (yi humelela ka 4)	*magwaxu*; *swakudya* (yi humelela ka 6); *vulombe* (yi humelela ka 2); *vuswa*; *mafehlefehle* na *hahu* (yi humelela ka 2)	*swakudya*
Ntsengo	**4/68**	**13/54**	**1/7**
Phesente	**6%**	**24%**	**14%**
Swiendlo	*erivilweni*; *vuloyi* (yi humelela ka 2); *a nga tirhi*;	*vuloyi* (yi humelela ka 2); *vumunhu* (yi	*manyunyu*

© University of Venda

	nhlomulo (yi humelela ka 5); *mangava* (yi humelela ka 5) na ndlala; a nga rimi (yi humelela ka 1)	humelela ka 3); *dyondzo*; *va siyelana* na *vurhongo* (yi humelela ka 3)	
Ntsengo	**16/68**	**11/54**	**1/7**
Phesente	**24%**	**21%**	**14%**
Misava/ ndhawu/ ntshuri	*misava* (yi humelela ka 10) na *buwa* (yi humelela ka 10)		
Ntsengo	**20/68**	**0/54**	**0/7**
Phesente	**30%**	**0%**	**0%**
Switirho/ Switirhisiwa/ mali	*mali; fole* (yi humelela ka 2) *na xinefu*	rihlelo; ra khale (rihlelo) ; tibuku	
Ntsengo	**5/68**	**3/54**	**0/7**
Phesente	**7%**	**6%**	**0%**
Thyaka	*thyaka*	0	0

© University of Venda

Ntsengo	**1/68**	**0/54**	**0/7**
Phesente	**2%**	**0%**	**0%**
Swirho swa miri		rhambu (yi humelela ka 4); nhloko na ya njiya	manwala
Ntsengo	**0/68**	**6/54**	**1/7**
Phesente	**0%**	**11%**	**14%**
Swihalaki	marha; marha	*marha/marhi* (yi humelela ka 4)	*mafurha* na *marha* (yi humelela ka 3)
Ntsengo	**2/68**	**4/54**	**4/7**
Phesente	**3%**	**7%**	**57%**
Mfumoxivongo / vuhosi	*vukosi*	**0**	**0**
Ntsengo	**1/68**	**0/54**	**0/7**
Phesente	**2%**	**0%**	**0%**
Michumu ya ndhavuko/ ntumbuluko	*tilo* (yi humelela ka 19)	*lembe (yi humelela ka 2)*; *n'waka (yi humelela ka 3)*; *nguva (yi humelela ka 7)*; *Xilungu*; *ribye (yi humelela ka 2)* na *marito*	*0*

© University of Venda

Ntsengo	**19/68**	**16/54**	**0/7**
Phesente	**28%**	**30%**	**0%**
Mihandzu	**0**	*ntsengele*	0
Ntsengo	**0/68**	**1/54**	**0/7**
Phesente	**0%**	**2%**	**0%**
Ntsengontalo	***68***	***54***	***7***

Laha hi xopaxopa vutsakeri bya tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kuma leswaku hi tihi ti humelelaka ngopfu eka miangulo yinharhu leyi paluxiweke. Tafula ra 121 ri aviwa hi tinxaka ta 10 ta tikholokheti eka kholomo yo sungula, kholomo ya vumbirhi yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], kholomo ya vunharhu yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**], ivi kholomo ya vumune yi longoloxa tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**]. Ehansi ka rixaka rin'wana ni rin'wana ra tikholokheti hi kombisa ntsengo wa tikholokheti ni tiphesente ta tona, kasi ehansihansi ku ta va ku ri ni ntsengontalo wa tikholokheti hinkwato ta angulo wun'wana ni wun'wana.

Ku ya hi tafula ra 121, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi, rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka ku vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 24% leti kumiweke hi ku avanyisa 13 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 54 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 24%. Rixaka ra tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi rona ri humelelaka hi vutsakeri bya le hansi, hikuva ri humelela hi 6%, leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 5 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 6%.

Tafula ra 121 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku

© University of Venda

vula *swiendlo* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswiboha* [**-**], hikuva hi wona wu humelelaka hi tiphesente ta le henhla ta 24% leti kumiweke hi ku avanyisa 15 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 24%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 14% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 1 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 7 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 14%.

Ku ya hi tafula ra 121, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *misava/ndhawu/swilo swa ntumbuluko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikuva hi tona ti humelelaka hi tiphensete ta 29% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 20 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 29%, kasi tikholokheti to kongomisa eka angulo wo vula leswinene [**+**] hi tona ti nga ni vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene tanihileswi ti humelelaka hi 0%, hikuva ku hava kholokheti eka wona.

Tafula ra 121 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka ku vula *switirho/switirhisiwa/mali* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ti humelelaka hi 7%, leyi kumiweke hi ku avanyisa 5 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 7%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswibiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene hi 0% tanihileswi ku nga hava kholokheti eka tona.

Nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta 2% leti kumiweke hi ku avanyisa 1 wa kholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 2%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0% leti hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 0 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 54 na 7 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 0%.

© University of Venda

Vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula hi *swirho swa miri* eka tafula ra 121 byi kombisa leswaku tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 14% leyi kumiweke hi ku avanyisa 1 wa kholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 7 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 14%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tiphesente ta 0% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 0 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 0%.

Tafula ra 121 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *swihalaki* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla hi leti kongomisaka eka angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi 57% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 4 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 7 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 57%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 3% leyi kumiweke hi ku avanyisa 1 wa kholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 3%.

Vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula hi *mfumoxivongo/vukosi* eka tafula ra 121 byi kombisa leswaku tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 2% leyi kumiweke hi ku avanyisa 1 wa kholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 68 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 2%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi tiphesente ta 0%, hikuva ku hava kholokheti na yin'we eka tona.

Nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *michumu ya ntumbuluko/ndhavuko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla eka tafula ra 121 i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswinene* [**+**], hikuva ti humelela hi tiphesente ta 30% leti kumiweke hi ku avanyisa 18 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti wa 54 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 30%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa tiphesente ta 0% leti hi yi fikeleleke hi ku

© University of Venda

avanyisa 0 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 7 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 0%.

Tafula ra 121 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *mihandzu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla hi leti kongomisaka eka angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 2% leyi hi yi fikeleleke hi ku avanyisa 1 wa tikholokheti hi ntsengontalo wa tikholokheti ta 54 ivi hi andzisa hi 100 swi hi nyika 2%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene i ta miangulo wo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0% tanihileswi ku nga hava kholokheti eka tona.

4.34 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobihalleswinene* [-/+].

4.34.1 Mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ya tinhlamuselo to vula *leswobiha* [-]

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli **funya**, **lakatsa**, **luma**, **mama**, **nantswa**, **tshwatsa**, **vindza** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha* [-] swi humesla erivaleni swiyengentsongo swa 11 leswi landzelaka: Swo vulavula hi *rifu*/*ku lova*, *xik*: Khangela u **funya** *buwa*; swo vulavula hi *ku dzaha*, *xik*: Kokwana u **funya** *xinefu*; swo vulavula hi vulolo, *xik*: Tatana u **funya** *timbuva*; swo vulavula hi ku kaneta, *xik*: Risima u **lakatsa** *tilo*; swo vulavula hi ku hluleka, *xik*: Nsovo u **luma** *misava*; swo vulavula hi hlamba, *xik*: Kurhula u **luma** *erivilweni*; swo vulavula hi ku tekelela vuloyi, *xik*: Mubvana u **mama** *vuloyi*; swo vulavula hi ku fuma swa xinkadyana, *xik*: Ntsemi u **nantswa** *vukosi*; swo vulavula hi ku xaniseka/hlupheka, *xik*: Swisiwana swi **tshwatsa** *thyaka*; swo vulavula hi ku pfumala vutihlamuleri, *xik*: Rimbilani u **vindza** *hi hahu* na swo vulavula hi ku onhela muthori, *xik*: Vatirhi va tlanga hi **ku xurha** *mali*.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swo kongomisa eka xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini ta 4 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**funya** *buwa*]; riendli eka xivulwana xa tshamelo **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**ku funya** *a nga tirhi*]; riendli + riviti ra vundhawu, *xik*: [**luma** *erivilweni*] na riendli + rihlamuseri, *xik*: [**vindza** *hi hahu*].

© University of Venda

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**funya** *buwa*]; kholokhexinimpfilungani, xik: [**vindza** *hi hahu*] na kholokhexinixindzhaku, xik: [**ku xurha** mali].

Ku tlherile ku kumiwa leswaku marimba ma [**funya…**]; [**guma…**]; [**lakatsa…**]; [**luma…**]; [**mama…**]; [**nantswa…**]; [**tshwatsa…**]; [**vindza…**]; [**xeva…**] na [**xurha…**] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Hi lemukile leswaku tipatironi ta swivulavulelo swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**], hambiloko hinkwato ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Khanghela u **funya** *buwa*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi: *[[Khanghela]] lova [[hi vuvabyi = [-]]]*

4.34.2 Nkatsakanyo ni mikumisiso ya tipatironi ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ya tinhlamuselo to vula *leswinene* [+]

Mbuyelo lowu kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela +** tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswinene* [**+**] ti humesela erivaleni swiyengentsongo swa 21 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dya swakudya, *xik*: Malume u **ba** *marhi/marha*; swo vulavula hi ku yingisa, *xik*: Risimati u **korisela** *rihlelo ra khale*; swo vulavula hi ku hetisisa mhaka, *xik*: Mbyana yi **kutsa** *rhambu*; swo vulavula hi ku hlaya tibuku, *xik*: Mudyondzi u **kutsa** *tibuku*; swo vulavula hi ku kanela mhaka, *xik*: Vavanuna va **kutsa** *rhambu*; swo vulavula hi ku dya mihandzu/swa le masin'wini ro sungula/ku tlangela lembe lerintswa, *xik*: Vaaki va **luma** *lembe/n'waka/nguva*; swo vulavula hi ku dya swakudya endzhaku ko sika, *xik*: Vamuti va **luma** *swakudya*; swo vulavula hi ku oka vutivi, *xik*: N'wana u **mama** *dyondzo*; swo vulavula hi mahanyelo, *xik*:

© University of Venda

Vana va **mama** *vumunhu*; swo vulavula hi ku tlhandlamana, *xik*: Vana va **mama** *va siyelana*; swo vulavula hi ku vulavula ririmi ro hlantsweka, *xik*: Muleteri u **mita** *Xilungu*; swo vulavula hi ku tiyisela, *xik*: Tsakani u **mita** *ribye*; swo vulavula hi ku titshemba, *xik*: Xihluke u **mita** *ntsengele*; swo vulavula hi ku tisola, *xik*: Xivulavuri xi **mita** *marito*; swo vulavula hi ku dya swo xawula, *xik*: Vutomi u **nantswa** *vulombe*; swo vulavula hi ku etlela swa hombe*, xik:* Xingwavila u **nantswa** *vurhongo;* swo vulavula hi ku avelana swakudya mi dya; *xik:* Vana va **phemelana** *nhloko ya njiya;* swo vulavula hi ku dya katsongo, *xik*: Vatirhi va **sekela** *swakudya*; swo vulavula hi ku papalata ku chelelana, *xik:* Manana u **susa** *vuloyi*; swo vulavula hi ku dyela, *xik*: Andzani u **tshwatsa** *mafehlefehle* na swo vulavula hi ku eneriseka, *xik*: Vayeni va **twalela** *swakudya*.

Hi paluxiwile leswaku swivulavulelo swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela +** tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 2 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**ba** *marha/marhi*] na riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**korisela** *rihlelo ra khale*]

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 2 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**ba** *marha/marhi*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**korisela** *rihlelo ra khale*].

Ku tlherile ku kumiwa leswaku marimba ma [**ba**…]; [**korisela**…]; [**kutsa**…]; [**luma**…]; [**mama**…]; [**nantswa**…]; [**phema**…]; [**phemelana**…]; [**sekela**…]; [**susa**…]; [**tshwatsa**…] na [**twalela**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] yi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]]*

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni

© University of Venda

xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana. *Xik*: *[[Malume]] dya [[swakudya = [+]]]*

4.34.3 Nkatsakanyo ni mikumisiso ya tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma cakunya; **kutsa**; **mita** na **xurha na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene*** [**-/+**]

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **cakunya**; **kutsa**; **mita** na **xurha** + tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 5 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku vulavula/tiphina, *xik*: Wansati u **cakunya** *mafurha*; swo vulavula hi ku nyuma/dya minwala, *xik*: Nhwanyana u **kutsa** *minwala*; swo vulavula hi ku navela/timbilu/miyela, *xik*: Gavaza u **mita** *marha*; swo vulavula hi ku tumbeta/titsongahata, *xik*: Nhwanyana u **mita** *manyunyu* na swo vulavula hi ku enela/tlanga hi nkateko, *xik*: Hleketa u **xurha** *hi swakudya.*

Ku lemukiwile leswaku swivulavulelo swa ma **cakunya**; **kutsa**; **mita** na **xurha** + tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 2 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**cakunya** *mafurha*]; riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**xurha** *hi swakudya*].

Xin'wana lexi thumbiweke, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 2 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**cakunya** *mafurha*] na kholokhexinimpfilungani, xik: [**xurha** *hi swakudya*].

Ku kumile leswaku marimba ma [**cakunya**…]; [**kutsa**…]; [**mita**…] na [**xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/swilo] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+]*

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa marimba ma [**cakunya**…]; [**kutsa**…]; [**mita**…] na [**xurha**…] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula

© University of Venda

leswobiha/leswinene [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, tanihileswi tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti hambanaka. *Xik*: *[[Gavaza]] navela/tivi [[ku dya swakudya/leswaku u ta vula yini = [-/+]]]*

4.35 Mikumisiso ya mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba ma [ba…]; [cakunya…]; [funya...]; [guma...]; [korisela...]; [kutsa...]; [lakatsa...]; [luma...]; [mama...]; [mita...]; [nantswa...]; [phema…]; [phemelana...]; [sekela…]; [susa…]; [tshwatsa...]; [vindza…]; [xeva...] na [xurha…] loko ma kholokheta na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku vula *leswobiha* [-]; *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+]

Hi kumile leswaku tafula ra 120 ri kombisa leswaku marimba ma [**funya**...]; [**guma**...]; [**lakatsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**nantswa**...]; [**tshwatsa**...]; [**vindza**...]; [**xeva**...] na [**xurha**...] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 8 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 68.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku tafula ra 120 ri paluxa leswaku marimba ma [**ba**...]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**nantswa**...]; [**phema**...]; [**phemelana**...]; [**sekela**...]; [**susa**...]; [**tshwatsa**...] na [**twalela**...] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 7 to hambanahambana loko ma pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti ta wona swa 54 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa leswaku na le ka wona kun a mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni mapfaleriwa yo vula *leswinene* [**+**].Leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu.

Ku tlherile ku kumiwa na leswaku tafula ra 120 ri humesela erivaleni leswaku marimba ma [**cakunya**...]; [**kutsa**...]; [**mita**...] na [**xurha**...] ma humelela na tinxaka ta 4 ta

© University of Venda

tikholokheti to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] laha, loko hi pimanisa tikholokheti ta rona na swikhorwisi swa rona swa 7 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa tikholokheti ta wona wa le henhla ta ku hambana lokukulu.

4.36 Mikumisiso ya tafula ra 121 ra nxopaxopo wo pimanisa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku kongomisa eka miangulo yo vula *leswobiha* [-], *leswinene* [+] na *leswobiha/leswinene* [-/+]

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wa tafula ra 121 wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti to vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 24%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi hi 6%.

Ku paluxiwile leswaku tafula ra 121 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *swiendlo swo karhi* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 24%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi 14%.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku ku ya hi tafula ra 121 nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *misava/ndhavuko/swilo swa ntumbuluko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 29%, kasi tikholokheti to vula leswinene [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene xa 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tafula ra 121 ri kombisa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *switirho/switirhisiwa* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 7%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi swinene xa 0%.

© University of Venda

Ku tlherile ku kumiwa leswaku nxopaxopo wa tafula ra 121 wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 2%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula leswinene na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansihansi xa 0%.

Hi xiyile leswaku tafula ra 121 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *swirho swa miri* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla xa 14%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansiswinene i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 0%.

Ku kumiwile leswaku nxopaxopo wa tafula ra 121 wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *swihalaki* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 57%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 3%.

Hi lemukile leswaku tafula ra 121 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *mfumoxivongo/vukosi* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 2%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta miangulo yo vula leswinene [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku ku ya hi tafula ra 121, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi *michumu ya ndhavuko/ntumbuluko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 30%, kasi tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi swinene hi 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tafula ra 121 ri kombisa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulaka *mihandzu* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] hi tona ti kombisaka

© University of Venda

xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 2%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi swinene i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 0%.

© University of Venda

NDZIMA YA 5

KU DLAYISETA

5.0 Manghenelo

Eka Ndzima leyi ku katsakanyiwa ndzavisiso lowu hinkwawo; hileswaku, ku andlariwa nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso. Ku tlhela ku andlariwa na swibumabumelo swa ndzavisiso. Eka nkatsakanyo ni mikumisiso ku anekiwa swilo swa nkoka leswi ndzavisiso lowu wu swi fikeleleke. Swilo swa kona swi katsa swivulavulelo swa riendli **dya** ku kongomisa eka miangulo minharhu yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] eka tikholokheti ta xilo xo hanya ku humesela erivaleni swiyengentsongo swa tikholokhexini; swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini; tinxaka ta tikholokhexini; patironi ya kholokhexini yo angarhela; patironi ya kholokhexini ya xiyoxe; ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti; tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti; mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [**dya**...] na mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti.

Xavumbirhi, hi katsakanya ni ku paluxa mikumisiso ya swivulavulelo swa riendli **dya** ku kongomisa eka miangulo minharhu yo vulavula hi *leswobiha* [**-**]; *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] eka tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ku humesela erivaleni swiyengentsongo swa tikholokhexini; swivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini; tinxaka ta tikholokhexini; patironi kholokhexini yo angarhela; patironi ya kholokhexini ya xiyoxe; ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti; tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti; mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa rimba ra [**dya**...] na mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti.

Xavunharhu, hi katsakanya ni ku paluxa mikumisiso ya swivulavulelo swa maendli yo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli dya ku kongomisa eka miangulo minharhu yo vulavula hi *leswobiha* [**-**] swa maendli **ba**, **kakatlula**, **kapudza**, **lota**, **luma**, **mita** na **xeva**; *leswinene* [**+**] swa maendli **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swa maendli

© University of Venda

mama; **miyeta** na **xurha** eka tikholokheti ta xilo xo hanya ku humesela erivaleni swiyengentsongo swa tikholokhexini; swivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini; tinxaka ta tikholokhexini; patironi kholokhexini yo angarhela; patironi ya kholokhexini ya xiyoxe; ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti; tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti; mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba ma [**ba**; **fihlula**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **kakatlula**; **kapudza**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **mama**; **mita**; **miyeta**; **nantswa**; **rhwala**; **xeva na xurha**...] na mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti.

Xavumune, hi katsakanya ni ku paluxa mikumisiso ya swivulavulelo swa maendli yo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli dya ku kongomisa eka miangulo minharhu yo vulavula hi *leswobiha* [**-**] swa maendli **funya**; **guma**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha**, *leswinene* [**+**] swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela** na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swa maendli **cakunya**; **kutsa**; **mita** na **xurha** eka tikholokheti ta xilo xo hanya ku humesela erivaleni swiyengentsongo swa tikholokhexini; swivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini; tinxaka ta tikholokhexini; patironi ya kholokhexini yo angarhela; patironi ya kholokhexini ya xiyoxe; ntsengo wa mahumelelo ma tikholokheti; tiphesente ta mahumelelo ma tikholokheti; mpimaniso exikarhi ka swikhorwisi swa marimba ma [**ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **twalela**; **vindza**; **xeva** na **xurha**...] na mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti.

5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso ya ndzavisiso

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswobiha* [**-**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 9 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku endla van'wana nsele, *xik*: Kombi u **dya** *Honisi swirhendze*; swo vulavula hi ku endla swiyila, *xik*: Khumbuka u **dya** a hlola ndlopfu; swo vulavula hi nandzu, *xik*: Winile u **dya** *xa munhu*; swo vulavula hi vuloyi, *xik*: Manana u **dya** *hi valoyi*; swo vulavula hi khombo, *xik*: Kokwana u **dya** ***hi*** *makoti*; swo vulavula hi vusiwana/ku xaniseka, *xik*: Khanyisa u **dya** *tinhwala*; swo vulavula hi ku vaviseka emoyeni/vavisa, *xik*: Bumani u **dya** *nyala*; swo

© University of Venda

vulavula hi ku tumbela, *xik*: Hlayiseka u **dya** *a sula milomu*; swo vulavula hi ku tharisa, *xik*: Xigangu xi **dya** *mbilu*.

Xin'wana lexi hi xi kumeke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swo kongomisa eka xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni xivumbeko xo bohana xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *munhu*]; riendli **+** riviti **+** riviti, *xik*: [**dya** *Rifuwo mantanyula*], riendli **+** ripfunetariendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *a tumbeta nhompfu*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xa munhu*]; riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *hi valoyi*] na riendli **+** risivi **+** riengeteri ra ndhawu, *xik*: [**dya** *naxo enkakeni*].

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *munhu*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *a tumbeta nhompfu*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *Rifuwo mantanyula*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *hi valoyi*].

Ku kumiwile ni leswaku riendli [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Ku tlherile ku lemukiwa leswaku tipatironi ta swivulavulelo swa riendli **dya** swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**] ti va ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela, kambe xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Muntshwa u **dya** *munhu*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka yo hambana ni ya swivulavulelo swin'wana leswi xopaxopiweke laha henhla: *[[Muntshwa]] tlhariheta [[munhu un'wana = [-]]].*

Hi kumile leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula *munhu*/*vanhu* ta swivulavulelo swa riendli **dya** hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 19/71 tanihi mapfaleriwa ma rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Hi tlhelo tikholokheti ta xilo xo

© University of Venda

hanya leti kongomisaka eka ku vula *swimilani*, hi tona leti nga taliki ku humelela ngopfu ni rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 6/71.
Hi paluxile leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi leti vulavulaka hi *munhu*/*vanhu* hi 27% tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi hi leti kongomisaka eka ku vula *swimilani hi 9%*.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswinene* [**+**] ti aviwa hi swiyengentsongo swa 4 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku ehleketa, *xik*: Buwa u **dya** *mabyongo*; swo vulavula hi ku avelana, *xik*: Ndzalama u **dya** *na n'wini wa mukwana*; swo vulavula hi ku dya swa nyuku, *xik*: Nkhensani u **dya** *swa mandla* na swo vulavula hi ku dyela, *xik*: Makhosani u **dya** *swa tihosi*.

Hi lemukile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xo bohana xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *mabyongo*]; riendli **+** risivi **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *na n'wini wa mukwana*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *nhloko ya njiya*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *swa mandla*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: [**dya** *mavoko ya yena*] na riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *ni tingwenya*].

Hi tlherile hi xiya leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xiyimo xo fana ni tikholokheti to vulavula hi leswobiha [-] xa tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *mabyongo*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *na n'wini wa mukwana*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *mavoko ya yena*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *swa mandla*].

Hi paluxile leswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo

© University of Venda

yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].*

Xin'wana lexi hi xi lemukeke hileswaku, hambiloko swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana, *xik*: *[[Buwa]] ehleketa [[swilo ngopfu = [+]]]*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tikholokheti to kongomisa eka ku vula *munhu/vanhu*, ta swivulavulelo swa riendli **dya** hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 11/19 lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti to vulavula hi *swiharhi,* tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 1/19.

Ku xiyiwile leswaku tikholokheti ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla i to vulavula hi *munhu*/*vanhu* hi 58%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi i to kongomisa eka ku vula *swiharhi* hi 5% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] ya rimba ra [**dya**…].

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 5 leswi nga laha hansi: Swo vulavula hi ku endla timhaka ta swa masangu, *xik*: Wanuna u **dya** *wansati*; swo vulavula hi ku tiendla xigalani, *xik*: Xihluke u **dya** *hi munhu*; swo vulavula hi ku baleka/cina ngopfu, *xik*: Butibuti u **dya** *nenge*; swo vulavula hi vurivata/ku tiphina, *xik*: Ndzivalelo u **dya** *a xipa milomu*; swo vulavula hi ku navela ka rivengo/rirhandzu, *xik*: Muthavini u **dya** *Risenga hi mahlo* na.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xo bohananyana xa tipatironi ta tikholokhexini ta 4 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *wansati*]; riendli **+** rihlamuseri; *xik*: [**dya** *hi munhu*]; riendli **+** ripfuneta riendli **+** riviti; *xik*: [**dya** *a xipa milomu*] na riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *Risenga hi mahlo*].

© University of Venda

Ku tlherile ku kumiwa leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] na swona swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *wansati*]; kholokhexinimpfilungano, xik: [**dya** *hi munhu*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**dya** *a xipa milomu*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *Risenga hi mahlo*].

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].*

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Xinghizani]] hleva/endla [[Risuna/swa masangu na Risuna = [-/+]]]* i patironi ya xiyoxe ya xivulavulelo xa Xinghizani u **dya** *Risuna*.

Ku lemukiwile leswaku tikholokheti to vulavula hi *munhu* na *swirho* ti tala ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**], hikuva ti humelela hi ntsengo wa le henhla wo ringana wa 10/20 ha yin'we ya tona.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tikholokheti ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula hinkwato i to kongomisa eka ku vula *munhu* na *swirho* tanihileswi ti humelelaka hi 50% ha yin'we ya tona eka rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**].

Hi kumile leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 6 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 71.

© University of Venda

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 4 to hambanahambana loko ri pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti ta rona swa 17 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta rona ta ku hambana lokukulu.

Hi kumile leswaku xin'wana lexi humelaka erivaleni, hileswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta 2 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] loko hi pimanisa tikholokheti ta rona na swikhorwisi swa rona swa 20 swi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa tikholokheti ta rona wa le hansi to hambana lokukulu.

Ku paluxiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya eka rimba ra [**dya**…] wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti to vula *munhu* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hi 50%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi hi 23%.

Ku kumekile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *vanhu* eka rimba ra [**dya**…] leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 26%, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya eka rimba ra [**dya**…] leti vulavulaka hi *swirho swa miri* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 50%, kasi to vula *leswobiha* [**-**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi hi 25%.

Ku lemukiwile leswaku, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *swimilani* eka rimba ra [**dya**…] leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 9%, kasi ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelelaka hi xiyimo xa le hansi hi 0%.

© University of Venda

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *switsotswana* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla eka rimba ra [**dya**…] i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 18%, kasi ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 0%.

Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulaka *swiharhi/swifuwo/swikokovi* na *swinyenyana* byi kombisa leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka rimba ra [**dya**…] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 21%, kasi leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi 0%.

Ku kumiwile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni swiyengentsongo swa 21 leswi landzelaka: Swo vulavula hi vuloyi, *xik*: *Dlayani u **dya** korovela*; swo vulavula hi nandzu, *xik*: *Makhamba ya **dya** murhi*; swo vulavula hi khombo, *xik*: *N'wana u **dya** hi mati*; swo vulavula hi ku tirhisa/lomba mali, *xik*: *Xingwavila u **dya** thyaka ra mavoko*; swo vulavula hi rivilo, xik: *Ntwanano u **dya** vhilwa*; swo vulavula hi vukhamba, xik: *Vatirhi va **dya** matamatisi*; swo vulavula hi ku pfumala ndzilikano eka mavulavulelo, xik: *Patironi u **dya** tintshuntshu*; swo vulavula hi ku nyenya/tsoniwa/tonga, xik: *Masesi u **dya** ku vona*; swo vulavula hi ku poyila, xik: *Nkarhi u **dya** kuwa ra le thyakeni*; swo vulavula hi ku gega munhu, xik: *Vanhu va **dya** xihenhla xa timba*; swo vulavula hi ku rhurha/dhlemba, xik: *Yinhla u **dya** nhloko ya mhangele*;swo vulavula hi ku onhakeriwa, xik: *Hasani u **dya** ntirho*; swo vulavula hi vusiwana, *xik*: *Kokwana u **dya** khumbi*; swo vulavula hi ku ehleketela endzhaku, *xik*: *Butana u **dya** vurivata*; swo vulavula hi vulolo, *xik*: *Mbhoni u **dya** furu*; swo vulavula hi ku hluleka, *xik*: *Mudyondzi u **dya** ncila*; swo vulavula hi ku hlundzuka/ximbilwambilwana/ku nyangatseka, *xik*: *Amukelani u **dya** ndzilo*; swo vulavula hi rivengo, *xik*: *Magagula u **dya** goya* na swo vulavula hi ku hela ka swilo/rifu, *xik*: *Yingwani u **dya** hi ndhundhuma;* swo vulavula hi nkanakano, xik: *Ntatiso u **dya** aredzi*; swo vulavula hi nkaneto, xik: *Thulani u **dya** ebo*!.

© University of Venda

Hi lemukile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swo kongomisa eka xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni xivumbeko xo bohana swinene xa tipatironi ta tikholokhexini ta 11 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *korovela*]; riendli **+** rihlayi, xik: [**dya** *kan'we*]; riendli **+** rihlamuseri, xik: [**dya** *hi nandzu*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xinkwa xa galachani*]; riendli **+** riengeteri, *xik*: [**dya** *ehansi*]; riendli **+** riviti **+** riengeteri, xik: **dya** *timbuva exikambelweni*; riendli **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**dya** *swo hisa*]; riendli **+** riviti **+** riengetelo, xik: [**dya** *vuswa byi nga si phamiwa*]; riendli **+** xivulwana xa riviti xa tshamelo, *xik*: [**dya** *ku vona*]; riendli **+** rihlamuseri **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *hi nkombe wa un'wana*]; riendli **+** rihlamari, *xik*: [**dya** *aredzi*]; riendli **+** riencisi, *xik*: [**dya** *ebo!*]

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *korovela*]; kholokhexinimpfilungani, xik: [**dya** *hi nandzu*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *xinkwa xa galachani*]

Ku tlherile ku kumiwa leswaku riendli [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Hi kumile mbuyelo wa leswaku tipatironi ta swivulavulelo swa riendli **dya** swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**], hambiloko hinkwato ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Masesi u **dya** *ku vona*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi: *[[Mutswari]] tsona [[Masesi swilo swo karhi = [-]]]*

Ku kumiwile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti kongomisa eka ku vula *swakudya* hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 46/211 tanihi mapfaleriwa ma

© University of Venda

rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**]. Hi tlhelo tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti kongomisaka eka ku vula *ndhawu*, hi tona ti nga taliki ku humelela ngopfu ni rimba ra [**dya**…] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi wa 2/211.

Hi paluxile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to vula *swakudya* hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa 22% tanihi mapfaleriwa ma rimba, kasi to vulavula hi *ndhawu* ti humelela hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi wa 1%.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswinene* [**+**] ti humesela erivaleni swiyengentsongo swa khumetsevu leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dyela/tiphina, *xik*: Sasavona u **dya** *mafurha*; swo vulavula hi ku ehleketa, *xik*: Wisani u **dya** *mepe*; swo vulavula hi switshongo swa le masin'wini, *xik*: Varimi va **dya** *nhlovo*; swo vulavula hi ku tirhisa murhi, *xik*: Muvabyi u **dya** *mintsembyani*; swo vulavula hi rirhandzu, **x***ik*: Ganyani u *dlayela* **ku dya**; swo vulavula hi mitolovelo/ndhavuko, *xik*: Matimba u **dya** *Xilungu*; swo vulavula hi ku tshembeka, *xik*: Xiphukuphuku xi **dya** *ko tala*; swo vulavula hi ku titirhela/tivulavulela, *xik*: Dokodela u **dya** *swa nyuku*; swo vulavula hi ku bomba, *xik*: Hosi Homu u **dya** *lapi*; swo vulavula hi ku tisola, *xik*: Vukosi u **dya** *marito*; swo vulavula hi ku khensa, *xik*: Vululami u **dya** *hi ku engeta*; swo vulavula hi rendzo, *xik*: Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*; swo vulavula hi ku dya vuswa, *xik*: Khetani u **dya** *mavele* na swo vulavula hi ku hungasa, *xik*: Vadyondzi va **dya** *mabulu*.

Xin'wana lexi nga kumiwa, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xo bohana xa tipatironi ta tikholokhexini ta 9 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *mafurha*]; riendli **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**dya** *byi rhelela*]; riendli **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *xa ngati*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: [**dya** *thyaka ra meno*]; riendli **+** rihlawuri], *xik*: [**dya** *leswikulu*]; riendli **+** riendli eka xivulwana xa tshamelo, *xik*: [*dlayela* **ku dya**]; riendli **+** riengeteri **+** rihlawuri, xik: [**dya** *etimbiteni letikulu*]; riendli **+** riviti **+** riengetelo, *xik*: [**dya** *murhi lowu a wu tivaka*] na riendli **+** xivulwana xa tshamelo, *xik*: [**dya** *hi ku engeta*].

© University of Venda

Ku lemukiwile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 tanihi tikholokheti to vulavula hi leswobiha [**-**] ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *mafurha*]; kholokhexinimpfilungani, xik: [**dya** *xa ngati*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *etimbiteni letikulu*]

Hi paluxile leswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] yi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].*

Ku kumiwile leswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana. *Xik*: *[[Rivalani]] hlaya [[tibuku swinene = [+]]].*

Ku tlherile ku kumiwa leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to kongomisa eka ku vula *swiendlo*, hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka rimba ra [**dya**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 52/132 lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti hi leti vulavulaka hi *siku ra nkoka elembeni* tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 1/132.

Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla i to vulavula hi *swiendlo* hi 39%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi i yo vulavula hi *siku ra nkoka elembeni* hi 1% eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**] ya rimba ra [**dya**…].

Ku kumiwile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa khume leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku nwa byalwa, *xik*: Lulama u **dya** *dleke*; swo vulavula hi ku tiphina swa xinkadyana, *xik*: Ndzalo u **dya**

© University of Venda

matatana; swo vulavula hi ku xaniseka, *xik*: Tiyisela u **dya** marha; swo vulavula hi ta swa vukati, xik: Kheyisi u **dya** *huku ya vayeni*; swo vulavula hi leswi dyaka hi mani na mani, *xik*: Masenyani u **dya** *xa xihloka*; swo vulavula hi ku hlundzuka, *xik*: Boncisi u **dya** *ntswamba wa hamba*; swo vulavula hi ku endla swilo u ri wexe, *xik*: Hahani u **dya** *ndlela a ri yexe*; swo vulavula hi ku tirhisa mali, *xik*: Winani u **dya** *xikweleti*; swo vulavula hi ku dyuhala, *xik*: Tatana ti **dya** *ti ya emagoveni* na swo vulavula hi ku ehleketa, xik : Khumbulani u **dya** *makungu*.

Hi xiyile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xo bohananyana xa tipatironi ta tikholokhexini ta ntlhanu leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**dya** *dleke*]; riendli + rifuwi, xik: [**dya** *xa xihloka*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**dya** *huku ya vayeni*]; riendli **+** riviti **+** xivulwana xa risivi, *xik*: [**dya** *ndlela a ri yexe*]; riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**dya** *hove hi ritiho rin'we]* na riendli **+** riengeteri, *xik*: [**dya** *ti ya emagoveni*].

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] naswona swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**dya** *dleke*]; kholokhexinimpfilungani, xik: [**dya** *xa xihloka*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**dya** *huku ya vayeni*]

Xin'wana lexi tlheleke xi kumiwa, hileswaku rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/vanhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].*

Ku xiyiwile leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa rimba ra [**dya**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Khetani]] nwa [[swipyopyi = [-/+]]].*

Hi lemukile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti talaka ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] i to

© University of Venda

vulavula hi *switirhisiwa*, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le henhla wa 15/56, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela ni rimba ra [**dya**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] i to kongomisa eka ku vula *swihalaki* na *ndhawu* hi ntsengo wa 5/56 ha yin'we ya tona.

Ku paluxiwile leswaku tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula hinkwato i to vulavula hi *switirhisiwa* hi 27%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi hi leti vulavulaka hi swihalaki na ndhawu hi 9% eka rimba ra [**dya**…] ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**].

Ku kumiwile leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta 10 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…] loko ri kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 211.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta 10 to hambanahambana loko ri pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti swa 132 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na rimba ra [**dya**…], hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 132.

Hi lemukile leswaku rimba ra [**dya**…] ri humelela na tinxaka ta 6 ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**]. Loko hi pimanisa tikholokheti na swikhorwisi swa rona swa 56 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho rimba ri na nhlawulo wa tikholokheti ta rona wa le henhla ta ku hambana lokukulu.

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti to vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta

© University of Venda

angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 22%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi swinene hi 0%.

Ku paluxiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to vula *swiendlo swo karhi* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 39%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 16%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulavulaka hi *misava/ndhavuko/swilo swa ntumbuluko/ndhavuko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha* [**-**] hi vutsakeri bya 9%.

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to vula *switirho/switirhisiwa* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 27%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] ti humelela hi xiyimo xa 9%.

Ku lemukiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 11%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 0%.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulaka *murhi* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 5%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

© University of Venda

Hi xiyiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulavulaka hi *swirho* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 16%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa tiphesente ta 2%.

Ku kumiwile leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulaka *swihalaki* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla xa 9%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 0%.

Hi paluxile leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** leti vulaka *nhlayo/tinomboro* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla, hikuva ti humelela hi 7%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ya xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**+**] hi 0%.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to vula *swiambalo* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 5%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 0%.

Hi kumile leswaku leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa riendli **dya** to vula *swirin'wa/swimilani* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 21%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi xa 8%.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba; kakatlula; kapudza; lota; luma** na **xeva** swa tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswobiha* [**-**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa khumembirhi leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dya ku tlula mpimo, *xik*: Wisani u

© University of Venda

ba *khwiri hi dingu*; swo vulavula hi ku vavisa, *xik*: N'wana u **kakatlula** *vele ra manana*; swo vulavula hi ku phuntisa, *xik*: Mjaji u **kapudza** *nuna*; swo vulavula hi ku rhukana, *xik*: Manana u **lota** *meno ya noyi*; swo vulavula hi ku hleviwa, *xik*: Mayana u **luma** *ndleve*; swo vulavula hi ku xenga, *xik*: Nsovo u ndzi **luma** *xirhendze*; swo vulavula hi ku kayakayisa, *xik*: N'wana u **luma** *endzeni ni le handle*; swo vulavula hi ku onhela, xik: N'wana u **luma** *voko ra muhlayisi*; swo vulavula hi ku karhatiwa, *xik*: Vuxaka u **luma** *hi nhwala*; swo vulavula hi ku hleva, *xik*: Vamaseve va **xeva** *hi munhu*; swo vulavula hi ku hlupheka, *xik*: Vandyangu va **xeva** *hi taya*.

Xin'wana lexi lemukiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba; kakatlula; kapudza; lota; luma** na **xeva** swo kongomisa eka tikholokheti ya xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 6 leti landzelaka: riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, *xik*: [**ba** *khwiri hi dingu*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**kakatlula** *vele ra manana*]; riendli **+** riviti, *xik*: [**kapudza** *nuna*]; riendli **+** ripfunetariendli **+** riviti, *xik*: [**luma** va pfurheta *mbanga*]; riendli **+** riviti ra vundhawu **+** xivulwana xa riengeteri, *xik*: [**luma** *endzeni ni le handle*]; riendli **+** rihlamuseri, xik: [**xeva** *hi munhu*].

Hi paluxile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba; kakatlula; kapudza; lota; luma** na **xeva** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 4 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexininhlengelo, xik: [**ba** *khwiri hi dingu*]; kholokhexiniximbirhi, xik: [**luma** *xirhendze*]; kholokhexinixindzhaku, xik: [**luma** *va pfurheta mbanga*] na kholokhexinimpfilungano, xik: [**luma** *hi nhwala*].

Mbuyelo wun'wana, hileswaku maendli ya [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Hi tlherile ndzi kuma leswaku tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba; kakatlula; kapudza; lota; luma** na **xeva** swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**] ti va ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla,

© University of Venda

kambe xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula leswobiha [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Vandyangu va **xeva** *hi taya*, hambiloko hi ku angarhela xi vula leswobiha [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi landzelaka yo hambana ni ya swivulavulelo swin'wana leswi xopaxopiweke laha henhla: *[[Vamaseve]] hleva [[munhu un'wana hi xitalo = [-]]]*

Ku kumiwile leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya ta swivulavulelo swa maendli ma **ba; kakatlula; kapudza; lota; luma** na **xeva** to vula *leswobiha* [**-**] ti na swikhorwisi swa 61 ni tinxaka ta tikholokheti ta 5. Loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu na swikhorwisi swa tona. Hi kumile leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri* hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato, hikuva ti humelela ka 42/61 tanihi mapfaleriwa ma marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*. Hi tlhelo tikholokheti ta xilo xo hanya leti kongomisaka eka ku vula *vanhu* na *swiharhi*, hi tona ti nga taliki ku humelela ngopfu ni marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] tanihi mapfaleriwa, hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi swinene wa 0/61 ha rixaka rin'we ra tona.

Hi lemukile leswaku nxopaxopo wa tikholokheti ta xilo xo hanya to vulavula hi *swirho swa miri* hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato ta rimba ra [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] eka miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], hikokwalaho ka leswi ku nga tona ti humelelaka hi ntsengo wa tiphesente ta le henhla ta 69% tanihi mapfaleriwa ma rimba. Hi tlherile hi kuma leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya to vulavula hi *vanhu* na *swiharhi* hi tona ti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi ta 0% eka tikholokheti hinkwato ta marimba ma [**ba**; **kakatlula**; **kapudza**; **lota**; **luma** na **xeva**…] tanihi mapfaleriwa ma tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ha rixaka rin'we ra tona.

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** na tikholokheti ta xilo xo hanya to vula *leswinene* [**+**] ti aviwa hi swiyengentsongo swa khumetsevu leswi

© University of Venda

landzelaka: Swo vulavula hi ku dya, *xik*: Mbulwa u **ba** *nyoka*; swo vulavula hi ku hlula nala, xik: Khavisa u **fihluta** *nala*; swo vulavula hi ku dya swa le nkosini, *xik*: Vakhandli va nhlonge va **hlamba** *mavoko*; swo vulavula hi ku dyanyana, *xik*: Wanuna u **hlangula** *swa nomu*; swo vulavula hi ku dya swo nandziha, *xik*: Vamuti va **hlanta** *makondlo*; swo vulavula hi ku dya swintsongo, *xik*: Mutirhi u **khomisa** *endzeni;* swo vulavula hi ku yingisa, xik: N'wana u **korisela** *titiho*; swo vulavula hi vutixoperi, xik: Ximanga xi **lakatsa** *mahlo ya xona*; swo vulavula hi ku tilulamisela ku dya nyama, xik: Vavanuna va **lota** *meno*; swo vulavula hi ku tiyisela, xik: Mufana u **luma** *meno*; swo vulavula hi ku tiphina, xik: Nhwanyana u **luma** *titiho*; swo vulavula hi ku hlevela, xik: Xiluva u ndzi **luma** *ndleve*; swo vulavula hi ku tifihla, xik: Ayandza u **luma** *nhwala*.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** na tikholokheti ta xilo xo hanya swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini tinharhu leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**ba** *nyoka*]; riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**lakatsa** *mahlo ya xona*] na riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**luma** *hi nyoka*].

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexini ximbirhi, xik: [**ba** *nyoka*]; kholokhexininhlengelo, xik: [**lakatsa** *mahlo ya xona*] na kholokhexinimpfilungani, xik: [**rhwala** *hi khwiri*].

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] + [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]].* Hi tlherile hi kuma leswaku, hambiloko swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya

© University of Venda

nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana, *xik*: *[[N'wana]] dya [[swakudya swo nandziha = [+]]]*

Hi tlherile hi kuma leswaku marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 4 to hambanahambana loko ma pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti ta wona swa 36 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le henhla wa leswaku nhlayo ya le henhla ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni tikholokheti to vula *leswinene* [**+**], hikuva, loko hi pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le henhla wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona.

Ku lemukiwile leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka ku vula *swirho swa miri*, hi tona ti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla eka marimba ma [**ba**; **fihluta**; **hlamba**; **hlangula**; **hlanta**; **khomisa**; **korisela**; **lakatsa**; **lota**; **luma**; **nantswa** na **rhwala**…] eka miangulo yo vula *leswinene* [**+**], hikuva hi tona ti humelelaka hi ntsengo wa 24/36 lowu tlulaka wa tikholokheti hinkwato, kasi tikholokheti leti nga taliki ku humelela hi ntsengo wa le henhla i tikholokheti to vulavula hi *swifuwo* na *vanhu* tanihileswi ti humelelaka hi ntsengo wa le hansi swinene wa 0/36 ha rixaka rin'we ra tona. Hi tlherile hi kuma leswaku tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le henhla hi leti vulavulaka hi *swirho swa miri* hi 67%, kasi leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansiswinene hi leti kongomisaka eka ku vula *swifuwo* na *vanhu* hi 0% ha yin'we ya tona.

Ku kumiwile mbuyelo wa leswaku swivulavulelo swa maendli ma **mama**, **miyeta** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 4 leswi nga laha hansi: Swo vulavula hi ku *twisiwa ku vava*/*tshinyiwa*, *xik*: Vafana va **mama** *timbuti*; swo vulavula hi ku tekelela mahanyelo, *xik*: Vana va **mama** *vele;* swo vulavula hi ku tiphina/xisetela, xik: N'wana u **mama** *titiho*; swo vulavula hi ku dyela ku susa ndlala, xik: Vatirhi va **miyeta** *nyoka* na swo vulavula hi ku tika, *xik*: Vuxa u **xurha** *nyimba*.

© University of Venda

Hi xiyile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **mama**, **miyeta** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya mo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa patironi ya kholokhexini ya 1 leyi landzelaka: riendli **+** riviti; *xik*: [**mama** *timbuti*].

Xin'wana lexi lemukiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli ma **mama**, **miyeta** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni rixaka ra 1 ra kholokhexini leyi landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**mama** *vele*].

Hi kumile leswaku marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/vanhu] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+].* Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa rimba ra [**mama**, **miyeta** na **xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo hanya to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ta hambana. *Xik*: *[[Vuxa]] tikile [[khwiri = [-/+]]]* i patironi ya xiyoxe ya xivulavulelo xa Vuxa u **xurha** *nyimba*.

Xin'wana lexi paluxiweke, hileswaku marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] ma humelela na tinxaka ta 2 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] laha, loko hi pimanisa tikholokheti ta wona na swikhorwisi swa wona swa 25 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba lama ma na nhlawulo wa tikholokheti ta wona ta le henhla ta ku hambana lokukulu.

Hi tlherile ndzi kuma leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya ta swivulavulelo swa maendli ma **mama**, **miyeta** na **xurha** to kongomisa eka ku vula *swifuwo/swikokovi* hi tona leti talaka ku humelela ni marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] eka ku vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hi ntsengo wa le henhla wa 14/25 ku tlula tikholokheti letin'wana hinkwato ha rixaka rin'we ra tona. Hi tlhelo, tikholokheti to vulavula hi *swirho swa miri* hi tona leti nga taliki ku humelela ni marimba ma [**mama**; **miyeta** na **xurha**…] eka miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**], hikuva ti humelela hi ntsengo wa le hansi

© University of Venda

swinene eka tikholokheti hinkwato wa 11/25. Hi tlherile hi kuma leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya leti vulavulaka hi *swifuwo/swikokovi* ti humelela hi mpimonzdingano wa tiphesente ta le henhla ku tlula tikholokheti hinkwato hi 56%, kasi tikholokheti leti humelelaka hi mpimondzingano wa tiphesente ta le hansi hi leti vulavulaka hi *swirho swa miri* hi 44%.

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **funya**; **guma**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha* [-] swi humesla erivaleni swiyengentsongo swa 12 leswi landzelaka: Swo vulavula hi *rifu*/*ku lova*, *xik*: Khangela u **funya** *buwa*; swo vulavula hi *ku dzaha*, *xik*: Kokwana u **funya** *xinefu*; swo vulavula hi vulolo, *xik*: Tatana u **funya** *timbuva*; swo vulavula hi ku kaneta, *xik*: Risima u **lakatsa** *tilo*; swo vulavula hi ku hluleka, *xik*: Nsovo u **luma** *misava*; swo vulavula hi hlamba, *xik*: Kurhula u **luma** *erivilweni*; swo vulavula hi ku tekelela vuloyi, *xik*: Mubvana u **mama** *vuloyi*; swo vulavula hi vulolo, xik: Mayana u **mita** *a nga rimi*; swo vulavula hi ku fuma swa xinkadyana, *xik*: Ntsemi u **nantswa** *vukosi*; swo vulavula hi ku xaniseka/hlupheka, *xik*: Swisiwana swi **tshwatsa** *thyaka*; swo vulavula hi ku pfumala vutihlamuleri, *xik*: Rimbilani u **vindza** *hi hahu* na swo vulavula hi ku onhela muthori, *xik*: Vatirhi va tlanga hi **ku xurha** *mali*.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli ma **funya**; **guma**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** swo kongomisa eka xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] swi humesela erivaleni swivumbeko swa tipatironi ta tikholokhexini ta 4 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**funya** *buwa*]; riendli eka xivulwana xa tshamelo **+** ripfuneta riendli, *xik*: [**ku funya** *a nga tirhi*]; riendli + riviti ra vundhawu, *xik*: [**luma** *erivilweni*] na riendli + rihlamuseri, *xik*: [**vindza** *hi hahu*].

Ku paluxiwile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **funya**; **guma**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [-] swi humesela erivaleni tinxaka ta 3 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**funya** *buwa*]; kholokhexinimpfilungani, xik: [**vindza** *hi hahu*] na kholokhexinixindzhaku, xik: [**ku xurha** mali].

© University of Venda

Ku tlherile ku kumiwa leswaku marimba ma [**funya…**]; [**guma…**]; [**lakatsa…**]; [**luma…**]; [**mama…**]; [**mita…**]; [**nantswa…**]; [**tshwatsa…**]; [**vindza…**]; [**xeva…**] na [**xurha…**] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] ti humesela erivaleni patironi yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowohiha [-]]].*

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku tipatironi ta swivulavulelo swa maendli ma **funya**; **guma**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** swo kongomisa eka tinhlamuselo to vulavula hi *leswobiha* [**-**], hambiloko hinkwato ti yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi boxiweke laha henhla, xin'wana ni xin'wana xa swivulavulelo leswi xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha* [**-**] ta hambana. *Xik*: Xivulavulelo xa Khanghela u **funya** *buwa*, hambiloko hi ku angarhela xi vula *leswobiha* [**-**] xi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe leyi: *[[Khanghela]] lova [[hi vuvabyi = [-]]]*

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela +** tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswinene* [**+**] ti humesela erivaleni swiyengentsongo swa 21 leswi landzelaka: Swo vulavula hi ku dya swakudya, *xik*: Malume u **ba** *marhi/marha*; swo vulavula hi ku yingisa, *xik*: Risimati u **korisela** *rihlelo ra khale*; swo vulavula hi ku hetisisa mhaka, *xik*: Mbyana yi **kutsa** *rhambu*; swo vulavula hi ku hlaya tibuku, *xik*: Mudyondzi u **kutsa** *tibuku*; swo vulavula hi ku kanela mhaka, x*ik*: Vavanuna va **kutsa** *rhambu*; swo vulavula hi ku dya mihandzu/swa le masin'wini ro sungula/ku tlangela lembe lerintswa, *xik*: Vaaki va **luma** *lembe/n'waka/nguva*; swo vulavula hi ku dya swakudya endzhaku ko sika, *xik*: Vamuti va **luma** *swakudya*; swo vulavula hi ku oka vutivi, *xik*: N'wana u **mama** *dyondzo*; swo vulavula hi mahanyelo, *xik*: Vana va **mama** *vumunhu*; swo vulavula hi ku tlhandlamana, *xik*: Vana va **mama** *va siyelana*; swo vulavula hi ku vulavula ririmi ro hlantsweka, *xik*: Muleteri u **mita** *Xilungu*; swo vulavula hi ku tiyisela, *xik*: Tsakani u **mita** *ribye*; swo vulavula hi ku titshemba, *xik*: Xihluke u **mita** *ntsengele*; swo vulavula hi ku tisola, *xik*: Xivulavuri xi **mita** *marito*; swo vulavula hi ku dya swo xawula, *xik*: Vutomi u **nantswa** *vulombe*; swo vulavula hi ku etlela swa hombe*, xik:* Xingwavila u **nantswa** *vurhongo;* swo vulavula hi ku avelana swakudya mi dya; *xik:* Vana va **phemelana** *nhloko*

© University of Venda

ya njiya; swo vulavula hi ku dya katsongo, *xik*: Vatirhi va **sekela** *swakudya*; swo vulavula hi ku papalata ku chelelana, *xik:* Manana u **susa** *vuloyi*; swo vulavula hi ku dyela, *xik*: Andzani u **tshwatsa** *mafehlefehle* na swo vulavula hi ku eneriseka, *xik*: Vayeni va **twalela** *swakudya*.

Hi xiyile leswaku swivulavulelo swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela +** tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 2 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**ba** *marha/marhi*] na riendli **+** riviti **+** rifuwi, *xik*: [**korisela** *rihlelo ra khale*]

Xin'wana lexi kumiweke hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswinene* [**+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 2 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**ba** *marha/marhi*] na kholokhexininhlengelo, xik: [**korisela** *rihlelo ra khale*].

Ku tlherile ku kumiwa leswaku marimba ma [**ba**…]; [**korisela**…]; [**kutsa**…]; [**luma**…]; [**mama**…]; [**nantswa**…]; [**phema**…]; [**phemelana**…]; [**sekela**…]; [**susa**…]; [**tshwatsa**…] na [**twalela**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] yi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi landzelaka: *[[Munhu/vanhu/xilo/swilo]] dya [[nchumu = hambanahambana lowunene [+]]]*

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku, hambiloko swivulavulelo swa maendli **ba**; **korisela**; **kutsa**; **luma**; **mama**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa** na **twalela** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**] swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi paluxiweke laha henhla, xivulavulelo xin'wana ni xin'wana xi tlhela xi yimela hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, hikuva tinhlamuselo ta swona to vula *leswinene* [**+**] ta hambana. *Xik*: *[[Malume]] dya [[swakudya = [+]]]*

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **cakunya**; **kutsa**; **mita** na **xurha** + tikholokheti ta xilo xo ka xi hanyi to kongomisa eka tinhlamuselo to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] swi aviwa hi swiyengentsongo swa 5 leswi landzelaka: Swo

© University of Venda

vulavula hi ku vulavula/tiphina, *xik*: Wansati u **cakunya** *mafurha*; swo vulavula hi ku nyuma/dya minwala, *xik*: Nhwanyana u **kutsa** *minwala*; swo vulavula hi ku navela/timbilu/miyela, *xik*: Gavaza u **mita** *marha*; swo vulavula hi ku tumbeta/titsongahata, *xik*: Nhwanyana u **mita** *manyunyu* na swo vulavula hi ku enela/tlanga hi nkateko, *xik*: Hleketa u **xurha** *hi swakudya.*

Ku lemukiwile leswaku swivulavulelo swa ma **cakunya**; **kutsa**; **mita** na **xurha** + tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi paluxa xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini ta 2 leti landzelaka: riendli **+** riviti, *xik*: [**cakunya** *mafurha*]; riendli **+** rihlamuseri, *xik*: [**xurha** *hi swakudya*].

Xin'wana lexi thumbiweke hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swa miangulo yo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] swi humesela erivaleni tinxaka ta 2 ta tikholokhexini leti landzelaka: Kholokhexiniximbirhi, xik: [**cakunya** *mafurha*] na kholokhexinimpfilungani, xik: [**xurha** *hi swakudya*].

Ku kumiwile leswaku marimba ma [**cakunya**…]; [**kutsa**…]; [**mita**…] na [**xurha**…] **+** [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to hambanahambana ta swivulavulelo swa tinhlamuselo to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti yimela hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela leyi nga laha hansi: *[[Munhu/swilo] dya [[nchumu = hambanahambana lowobiha/lowunene [-/+]*

Ku tlherile ku paluxiwa leswaku swivulavulelo swa marimba ma [**cakunya**…]; [**kutsa**…]; [**mita**…] na [**xurha**…] + [**…***tikholokheti*] ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**], hambileswi swi yimeriwaka hi patironi ya nhlamuselo yo angarhela, swi tlhela ha xin'wexin'we xa swona swi yimeriwa hi patironi ya nhlamuselo ya xiyoxe, tanihileswi tinhlamuselo ta swona to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti hambanaka. *Xik*: *[[Gavaza]] navela/tivi [[ku dya swakudya/leswaku u ta vula yini = [-/+]]]*

Ndzi kumile leswaku marimba ma [**funya**...]; [**guma**...]; [**lakatsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**nantswa**...]; [**tshwatsa**...]; [**vindza**...]; [**xeva**...] na [**xurha**...] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 8 ta tinhlamuselo to vula *leswobiha* [**-**] leswi kombisaka mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswobiha* [**-**]. Loko hi

© University of Venda

pimanisa tinxaka ta tikholokheti ni swikhorwisi hi kuma leswaku marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta ku hambana lokukulu ta swikhorwisi swa tona swa 68.

Xin'wana lexi xiyiweke hileswaku marimba ma [**ba**...]; [**korisela**...]; [**kutsa**...]; [**luma**...]; [**mama**...]; [**nantswa**...]; [**phema**...]; [**phemelana**...]; [**sekela**...]; [**susa**...]; [**tshwatsa**...] na [**twalela**...] ma humelela na tinxaka ta tikholokheti ta 7 to hambanahambana loko ma pimanisiwa ni swikhorwisi swa tikholokheti swa 54 swa miangulo yo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa leswaku eka wona ku na mbuyelo wa le hansi wa leswaku nhlayo ya le hansi ya tinxaka ta tikholokheti ti humelela na marimba lama paluxiweke loko ma kholokheta ni mapfaleriwa mo vula *leswinene* [**+**]. Leswi swi kombisa mbuyelo wa le hansi wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa le hansi wa tikholokheti ta wona ta ku hambana lokukulu.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku marimba ma [**cakunya**...]; [**kutsa**...]; [**mita**...] na [**xurha**...] ma humelela na tinxaka ta 4 ta tikholokheti to vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] laha, loko hi pimanisa tikholokheti na swikhorwisi swa rona swa 7 swi kombisaka mbuyelo wa le henhla wa tinxaka ta tikholokheti, hikokwalaho marimba ma na nhlawulo wa tikholokheti ta wona wa le henhla ta ku hambana lokukulu.

Hi kumile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** wu kombisa leswaku rixaka ra tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to vula *swakudya* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 24%, kasi rixaka ra tikholokheti to vula *leswobiha* [**-**] ri humelela hi vutsakeri bya le hansi hi 6%.

Ku paluxiwile leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** to vula *swiendlo swo karhi* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 24%, kasi

© University of Venda

tikholokheti leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi 14%.

Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulavulaka hi *misava/ndhavuko/swilo swa ntumbuluko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 29%, kasi tikholokheti to vula leswinene [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 0%.

Hi kumile mbuyelo wa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** to vula *switirho/switirhisiwa* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 7%, kasi tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi xa 0%.

Ku tlherile ku kumiwa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulavulaka hi *thyaka* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 2%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula leswinene na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 0%.

Xin'wana lexi hi xi kumeke, hileswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulaka *swirho swa miri* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi tona ti

© University of Venda

kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla xa 14%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ma xiyimo xa le hansiswinene i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi 0%.

Ku kumiwile mbuyelo wa leswaku nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulavulaka hi *swihalaki* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [***-/+***] hi 57%, kasi tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi xa 3%.

Hi kumile leswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulaka *mfumoxivongo/vukosi* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti kombisaka xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 2%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ma xiyimo xa le hansi swinene i ta miangulo yo vula leswinene [**+**] na *leswobiha/leswinene* [***-/+***] hi 0%.

Xin'wana lexi fikeleriweke hileswaku, nxopaxopo wa mpimaniso wa vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulavulaka hi *michumu ya ndhavuko/ntumbuluko* leti humelelaka hi vutsakeri bya xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi 30%, kasi tikholokheti to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi vutsakeri bya xiyimo xa le hansi hi 0%.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku vutsakeri bya mahumelelo ma tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta swivulavulelo swa maendli ma **ba**; **cakunya**; **funya**; **guma**; **korisela**; **kutsa**; **lakatsa**; **luma**; **mama**; **mita**; **nantswa**; **phema**; **phemelana**; **sekela**; **susa**; **tshwatsa**; **vindza**; **xeva** na **xurha** leti vulaka *mihandzu* byi kombisa leswaku tikholokheti ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] hi tona ti kombisaka

© University of Venda

xiyimo xa vutsakeri bya le henhla hi 2%, kasi tikholokheti leti kombisaka vutsakeri bya mahumelelo ma xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi 0%.

5.2 Mikumisiso ya ndzavisiso hi ku angarhela

Hi ku angarhela, ku kumiwile leswaku swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga swi humelela hi miangulo minharhu yo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**]. Xin'wana lexi kumiweke, hileswaku maendli mo vulavula hi ku dya lama kumekaka eka swivulavulelo swa Xitsonga i **dya**, **fa**, **fihluta**, **fuma**, **guma**, **hlamba**, **hlanta**, **kakatlula**, **kapudza**, **khomisa**, **korisela**, **kutsa**, **lakatsa**, **lota**, **luma**, **mama**, **mita**, **miyeta**, **nantswa**, **phema**, **phemelana**, **susa**, **tshwatsa**, **xeva** na **xurha**.

Ku tlherile ku lemukiwa leswaku maendli mo vulavula hi ku **dya** lama kumekaka eka swivulavulelo swa Xitsonga ma humelela ni tikholokheti to vulavula hi *swilo swo hanya* ni *swilo swo ka swi nga hanyi*. Ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**] leti talaka ku humelela eka swivulavulelo swo vulavula hi ku **dya** swa Xitsonga hi leti xaxamelaka ni riendli **dya** hi ntsengo wa **110**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi swinene i ta maendli ma **cakunya**, **funya**, **guma**, **kutsa**, **mita**, **phema**, **phemelana**, **sekela**, **susa**, **tshwatsa**, **twalela** na **vindza** hi ntsengo wa **0**.

Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku tikholokheti to kongomisa eka xilo xo ka xi nga hanyi leti talaka ku kumeka ti xaxamerile ni swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku **dya** eka Xitsonga hi leti humelelaka ni riendli **dya** hi ntsengo wa **399**, kasi leti kumekaka ti ri karhi ti humelela hi xiyimo xa le hansi swinene i ta swivulavulelo swa maendli **miyeta** na **rhwala** hi ntsengo wa **0**.

Mbuyelo wun'wana lowu kumiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga swi humesela erivaleni tinhlamuselo timbirhi letikulu, ku nga *nhlamuselo yo gila* na *nhlamuselo yo gega*. Ndzavisiso wu paluxa leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya leti kumekaka ti humelela hi xiyimo xa henhla i ta angulo wo kongomisa eka ku vula *leswobiha* [**-**] hi tinhlamuselo to gega ta

© University of Venda

36/**47**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswinene* [+] hi **1**/**47**. Xin'wana lexi xiyiweke, hileswaku tikholokheti ta angulo wo vula *leswobiha* [**+**] ti tlhela ti humelela hi xiyimo xa le henhla xa tinhlamuselo to gila hi **22**/**47** ivi ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] ti humelela hi xiyimo xa le hansi xa **8**/**47**. Mbuyelo wa tinhlamuselo to gila ni to gega ta swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo hanya wu kombisiwa hi tafula hi ndlela leyi:

Tafula ra 122:

Nhlamuselo	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/Leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Gila	22	17	08	**47**
Gega	36	01	10	**47**
Ntsengo	**58**	**18**	**18**	**94**

Ku tlherile ku lemukiwa leswaku, swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **fihluta**, **hlamba**, **hlangula**, **hlanta**, **kakatlula**, **kapudza**, **khomisa**, **korisela**, **lakatsa**, **lota**, **luma**, **mama**, **mita**, **miyeta**, **nantswa**, **rhwala**, **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] eka Xitsonga, hi tona ti humelela hi xiyimo xa le henhla hi tinhlamuselo to gega ta **25**/**63**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula leswinene [+] hi **15**/**63**. Ndzavisiso wu tlhelela wu humesela erivaleni leswaku tinhlamuselo to gila leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] na *leswinene* [**+**] hi **21**/**55**, kasi kumekaka ti humelela hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **13**/**55**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa Xitsonga swa maendli ma tikholokheti ta xilo xo hanya ta maendli leswi nga tirhisiki riendli dya, wu kombisiwa eka tafula hi xiyimo lexi landzelaka:

© University of Venda

Tafula ra 123:

Nhlamuselo	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/Leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Gila	21	21	13	**55**
Gega	23	15	25	**63**
Ntsengo	**44**	**36**	**38**	**118**

Xin'wana lexi ndzavisiso lowu wu xi lemukeke, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla eka Xitsonga i ta angulo wo vulavula hi *leswobiha* [**-**] hi tinhlamuselo to gega ta **125**/**214,** kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **29**/**214**. Ku tlherile ku kumiwa leswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi leti vulavulaka hi angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le henhla xa tinhlamuselo to gila hi **87**/**204**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **33**/**204**. Mbuyelo wo angarhela wa swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula hi ndlela leyi landzelaka:

Tafula ra 124:

Nhlamuselo	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/Leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Gila	87	84	33	**204**
Gega	125	60	29	**214**
Ntsengo	**212**	**144**	**62**	**418**

© University of Venda

Mbuyelo wun'wana wo angarhela, hileswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **funya**, **guma**, **korisela**, **kutsa**, **lakatsa**, **luma**, **mama**, **mita**, **nantswa**, **phema**, **phemelana**, **sekela**, **susa**, **tshwatsa**, **twalela vindza** na **xeva** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le henhla eka Xitsonga hi tinhlamuselo to gega hi ntsengo wa **55**/**73**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **02**/**73**. Xin'wana lexi ndzavisiso lowu wu xi paluxaka, hileswaku swivulavulelo swa maendli mo vula ku dya mga tirhi riendli dya swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi to kongomisa eka angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le henhla hi tinhlamuselo to gila hi ntsengo wa **23**/**42,** kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula leswobiha/leswinene [**-/+**] hi **05**/**42**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya ma nga tirhisi riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula leri landzelaka:

Tafula ra 125:

Nhlamuselo	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/Leswinene** [-/+]	**Ntsengo**
Gila	14	23	05	**42**
Gega	55	16	02	**73**
Ntsengo	**65**	**39**	**62**	**115**

Mbuyelo wun'wana lowu xiyiweke, hileswaku swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku **dya** eka Xitsonga swi humelela hi tinxaka ta mune ta tikholokhexini to tanihi *kholokhexiniximbirhi*, *kholokhexinimpfilungano*, *kholokhexininhlengelo* na *kholokhexinixindzhaku*. Hi kumile leswaku swivulavulelo swa tikholokhexini ta tikholokheti ta xilo xo hanya swa riendli **dya** swo kongomisa eka angulo wo vula *leswobiha* [**-**] swi humelela hi ntsengo wa le henhla wa **21**/**39** wa *tikholokhexiniximbirhi*, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi **4**/**39**. *Tikholokhexinimpfilungano* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i to vula *leswobiha* [**-**] hi **20**/**29** ivi leti humelelaka hi

© University of Venda

nhlayo leyitsongo i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [-/+] hi **1/29**. *Tikholokhexininhlengelo* leti kombisaka mahumelelo ma le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **12/14**, kasi leti humelelaka hi nhlayo leyitsongo i ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi **1/14** ha yin'we ya wona. *Tikholokhexinixindzhaku* leti humelelaka swinene i to vula *leswobiha* [**-**] na *leswinene* [**+**] hi **5/12** ha yin'we ya wona, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi **2/12**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa riendli dya swa tikholokheti ta xilo xo hanya wu kombisiwa eka tafula leri landzelaka hi ndlela leyi:

Tafula ra 126:

Rixaka ra kholokhexini	Leswobiha [-]	Leswinene [+]	Leswobiha/leswinene [-/+]	**Ntsengo**
Kholokhexiniximbirhi	21	04	14	**39**
Kholokhexinimpfilungano	20	08	01	**29**
Kholokhexininhlengelo	12	01	01	**14**
Kholokhexinixindzhaku	05	05	02	**12**
Ntsengo	**58**	**18**	**18**	**94**

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **fihluta**, **hlamba**, **hlangula**, **hlanta**, **kakatlula**, **kapudza**, **khomisa**, **korisela**, **lakatsa**, **lota**, **luma**, **mama**, **miyeta**, **mita**, **nantswa**, **rhwala**, **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swi humelela hi tinxaka ta mune ta tikholokhexini eka Xitsonga tanihi riendli **dya**. *Tikholokhexiniximbirhi* to vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi tona ti humelelaka hi xiyimo xa le henhla xa **38/91**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **20/91**. *Tikholokhexinimpfilungano* leti humelelaka hi ntsengo wa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **19/21**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi **0/21**. *Tikholokhexininhlengelo* leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta Angulo wo vula **3/4,** kasi leti humelelaka hi nhlayo ya le hansi i ta angulo wo

© University of Venda

vula leswobiha/leswinene [**-/+**] hi **0**/**4**. *Tikholokhexinixindzhaku* leti kombisaka mahumelelo ya le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **2**/**2** ivi leti humelelaka hi ntsengo wa le hansi i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] na leswobiha/leswinene [**-/+**] hi **0**/**2**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga lama nga tirhisiki riendli dya swa tikholokheti ta xilo xo hanya wu kombisiwa eka tafula hi mukhuva lowu landzelaka:

Tafula ra 127:

Rixaka ra kholokhexini	Leswobiha [**-**]	Leswinene [**+**]	Leswobiha/leswinene [**-/+**]	**Ntsengo**
Kholokhexiniximbirhi	20	33	38	**91**
Kholokhexinimpfilungano	19	02	00	**21**
Kholokhexininhlengelo	03	01	00	**04**
Kholokhexinixindzhaku	02	00	00	**02**
Ntsengo	**44**	**36**	**38**	**118**

Ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku swivulavulelo swa riendli dya swa tikholokhexini ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swo kongomisa eka angulo yo vula *leswobiha* [**-**] eka Xitsonga swi humelela hi tinxaka tinharhu ta tikholokhexini to tanihi *tikholokhexiniximbirhi*, *tikholokhexinimpfilungano* na tikholokhexininhlengelo. Tikholokhexiniximbirhi leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i to vulavula hi *leswobiha* [**-**] hi **133**/**249**, kasi leti humelelaka hi nhlayo yitsongo i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **36**/**249**. Tikholokhexinimpfilungano leti humelelaka hi ntsengo wa le henhla i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi **49**/**85** ivi leti kombisaka xiyimo xa le hansi ku va ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **10**/**85**. Tikholokhexininhlengelo leti kombisaka mahumelelo ma le henhla i to vula *leswobiha* [**-**] hi **53**/**84,** kasi leti kombisaka xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi **15**/**84**.

© University of Venda

Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula leri landzelaka:

Tafula ra 128:

Rixaka ra kholokhexini	Leswobiha [-]	Leswinene [+]	Leswobiha/leswinene [-/+]	**Ntsengo**
Kholokhexiniximbirhi	133	80	36	**249**
Kholokhexinimpfilungano	26	49	10	**85**
Kholokhexininhlengelo	53	15	16	**84**
Ntsengo	**212**	**144**	**62**	**418**

Ndzavisiso lowu wu lemuxa leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **funya**, **guma**, **korisela**, **kutsa**, **lakatsa**, **luma**, **mama**, **mita**, **nantswa**, **phema**, **phemelana**, **sekela**, **susa**, **tshwatsa**, **twalela**, **vindza**, **xeva** na **xurha** swa tikholokhexini ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swi humelela hi tinxaka tinharhu ta tikholokhexini to tanihi tikholokhexiniximbirhi, tikholokhexinimpfilungano na kholokhexinixindzhaku. Tikholokhexiniximbirhi leti humelelaka hi xiyimo xa le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **48**/**89**, kasi leti humelelaka hi xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **06**/**89**. Tikholokhexinimpfilungano leti kombisaka mahumelelo ma le henhla i ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi **20**/**24** ivi leti kombisaka xiyimo xa le hansi ku va ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi **1**/**24**. Kholokhexinixindzhaku paluxaka xiyimo xa le henhla i ta miangulo mimbirhi yo vula *leswobiha* [**-**] na *leswinene* [**+**] hi **1**/**2** ha yinw'e ya wona, kasi leti paluxaka xiyimo xa le hansi i ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* hi **0**/**2**. Mbuyelo wa swivulavulelo swa maendli lama vulavulaka hi ku dya ma nga tirhisi riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula leri nga laha hansi:

© University of Venda

Tafula ra 129:

Rixaka ra kholokhexini	Leswobiha [-]	Leswinene [+]	Leswobiha/leswinene [-/+]	**Ntsengo**
Kholokhexiniximbirhi	48	35	06	**89**
Kholokhexinimpfilungano	20	03	01	**24**
Kholokhexininhlengelo	01	01	00	**02**
Ntsengo	**69**	**39**	**07**	**115**

Hi kumile leswaku swivulavulelo swa riendli dya swa tikholokheti ta xilo xo hanya swi humelela hi tinxaka ta **6** ta tikholokheti to tanihi to vulavula hi *munhu*, *vanhu*, *swirho swa miri*, *swimilani*, *switsotswana* na *swiharhi /swifuwo /swikokovi /swinyenyana*. Lexi xiyiweke, hileswaku eka tikholokheti leti ta **6**, leti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla hi leti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri* ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa **18**/**35**, kasi leti nga taliki ku humelela ni swivulavulelo swa riendli dya ta xilo xo hanya hi leti vulavulaka hi *vanhu* ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**8**, to vulavula hi *swimilani* ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**6**, to vulavula hi *switsotswana* ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**13** na to vulavula hi *swiharhi /swifuwo /swikokovi /swinyenyana* ta angulo wo vula *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**15**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa riendli dya swa tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya wu kombisiwa hi tafula leri nga laha hansi:

Tafula ra 130:

Rixaka ra tikholokheti	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/ leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Munhu	16	06	10	32

© University of Venda

Vanhu	03	05	00	08
Swirho swa miri	18	07	10	35
Swimilani	06	00	00	06
Switsotswana	13	00	00	13
Swiharhi/ swifuwo/ swikokovi/ swinyenyana	15	01	00	16
Ntsengo	71	19	20	110

Hi tlherile hi kuma leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **fihluta**, **hlamba**, **hlangula**, **hlanta**, **kakatlula**, **kapudza**, **khomisa**, **korisela**, **lakatsa**, **lota**, **luma**, **mama**, **mita**, **miyeta**, **nantswa**, **rhwala**, **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xo hanya swi humelela hi tinxaka ta 5 ta tikholokheti to tanihi to vulavula hi *munhu*, *swirho swa miri*, *switsotswana, swimilani* na *swiharhi /swifuwo /swikokovi /swinyenyana*. Lexi lemukiweke, hileswaku eka tinxaka ta tikholokheti leti ta **5**, leti talaka ku humelela hi ntsengo wa le henhla hi leti kongomisaka eka ku vula *swirho swa miri* ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa **42**/**77**, kasi leti nga taliki ku humelela ni swivulavulelo swa riendli **dya** ta xilo xo hanya hi leti vulavulaka hi *vanhu* ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi ntsengo wa **0**/**17**, to vulavula hi *switsotswana* ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi ntsengo wa **0**/**3**, to vulavula hi *swimilani* ta miangulo yo vula *leswinene* na *leswobiha*/*leswinene* [**-**/**+**] hi ntsengo wa **0**/**1** na to vulavula hi *swiharhi /swifuwo /swikokovi /swinyenyana* ta angulo wo vula *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa **0**/**24**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa riendli mo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli **dya** swa tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo hanya wu kombisiwa hi tafula leri nga laha hansi:

© University of Venda

Tafula ra 131:

Rixaka ra tikholokheti	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/ leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Munhu	16	01	00	17
Swirho swa miri	42	24	11	77
Switsotswana	02	01	00	03
Swimilani	01	00	00	01
Swiharhi/ swifuwo/ swikokovi/ swinyenyana	00	10	14	24
Ntsengo	61	36	25	122

Mbuyelo wun'wana lowu paluxiwaka hi ndzavisiso lowu, hileswaku swivulavulelo swa riendli **dya** swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi swi humelela hi tinxaka ta **11** ta tikholokheti to tanihi to vulavula hi *swakudya*, *swiendlo*, *misava*/ *ndhawu*/ *ndhavuko*/ *ntumbuluko*, *switirho*/ *switirhisiwa*, *thyaka*, *murhi*, *swirho*, *swihalaki*, *nhlayo*, *swiambalo* na *swirin'wa*/ *swimilani*. Lexi kumiweke, hileswaku eka tinxaka leti ta **11**, leti talaka ku humelela ni swivulavulelo swa riendli **dya** ta xilo xo ka xi nga hanyi hi leti kongomisaka eka ku vulavula hi *swiendlo* ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi ntsengo wa **52**/**96**, kasi leti nga taliki ku humelela ni swivulavulelo swa riendli **dya** ta xilo xo ka xi nga hanyi hi leti vulavulaka hi *swakudya* ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**70**, *thyaka* ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na leswobiha/leswinene [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**23**, murhi ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**16**, *swihalaki* ta angulo wo vula *leswinene* [**+**] hi ntsengo wa **0**/**14**, *nhlayo* ta angulo wo vula *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**15** na *swiambalo* ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**] na *leswobiha*/*leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**6**. Mbuyelo lowu wa

© University of Venda

swivulavulelo swa riendli **dya** swa tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula leri nga laha hansi:

Tafula ra 132:

Rixaka ra tikholokheti	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/ leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Swakudya	46	24	00	**70**
Swiendlo	34	52	10	**96**
Misava/ ndhawu/ ndhavuko/ ntumbuluko	18	12	05	**35**
Switirho/ switirhisiwa	30	12	15	**57**
Thyaka	23	00	00	**23**
Murhi	09	07	00	**16**
Swirho	05	08	09	**22**
Swihalaki	09	00	05	**14**
Nhlayo	14	01	00	**15**
Swiambalo	00	06	00	**06**
Swirin'wa/ swimilani	23	10	12	**45**
Ntsengo	**211**	**132**	**56**	**398**

Ku tlherile ku kumiwa, leswaku swivulavulelo swa maendli ma **ba**, **cakunya**, **funya**, **guma**, **korisela**, **kutsa**, **lakatsa**, **luma**, **mama**, **mita**, **nantswa**, **phema**, **phemelana**, **sekela**, **susa**, **tshwatsa**, **vindza**, **xeva** na **xurha** swa tikholokheti ta xilo xoka xi nga hanyi

© University of Venda

swi humelela hi tinxaka ta **10** ta tikholokheti to tanihi to vulavula hi *swakudya*, *swiendlo*, *misava/ ndhawu/ ntshuri*, *switirho/ switirhisiwa*, *mali*, *thyaka*, *swirho swa miri*, *swihalaki*, *mfumoxivongo/ vuhosi*, *michumu ya ndhavuko/ ntumbuluko* na *mihandzu*. Lexi xiyiweke, hileswaku eka tinxaka leti ta **10** ta tikholokheti leti talaka ku humelela ni swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya ma nga tirhisi riendli **dya** hi leti kongomisaka eka ku vula *misava/ ndhawu/ ntshuri* ta angulo wo vulavula hi *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa **20**/**20**, kasi leti nga taliki ku humelela ni swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya mo ka ma nga tirhisi riendli dya hi leti vulavulaka hi *misava/ ndhawu/ ntshuri* ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/ **20**, leti vulavulaka hi *switirho/ switirhisiwa* ta angulo wo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**8**, leti vulavulaka hi thyaka ta miangulo yo vula *leswinene* na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**1**, leti vulavulaka hi *swirho swa miri* ta angulo wo vulavula hi *leswobiha* [**-**] hi ntsengo wa **0**/**7**, leti vulavulaka hi *mfumoxivongo/ vukosi* ta miangulo yo vula *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**1**, leti vulavulaka hi *michumu ya ndhavuko/ ntumbuluko* ta angulo wo vulavula hi *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**35** na leti vulavulaka hi *mihandzu* ta miangulo yo vulavula hi *leswobiha* [**-**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**] hi ntsengo wa **0**/**1**. Mbuyelo lowu wa swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya ya nga tirhisi riendli **dya** swa tinxaka ta tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi wu kombisiwa hi tafula leri nga laha hansi:

Tafula ra 133:

Rixaka ra tikholokheti	**Leswobiha [-]**	**Leswinene [+]**	**Leswobiha/ leswinene [-/+]**	**Ntsengo**
Swakudya	04	13	01	**18**
Swiendlo	16	11	01	**28**
Misava/ ndhawu/ ntshuri	20	00	00	**20**
Switirho/ switirhisiwa	05	03	00	**08**

© University of Venda

Thyaka	01	00	00	**01**
Swirho swa miri	00	06	01	**07**
Swihalaki	02	04	04	**10**
Mfumoxivongo/ vukosi	01	00	00	**01**
Michumu ya ndhavuko/ ntumbuluko	19	16	00	**35**
Mihandzu	00	01	00	**01**
Ntsengo	**68**	**54**	**07**	**129**

Xin'wana lexi ndzavisiso lowu wu xi kumeke, hileswaku swivulavulelo swa maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga swi humelela hi tipatironi to angarhela ta miangulo yo vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**], kambe swivulavulelo swoleswo swi tlhela ha xin'we xa swona swi hambana hi tipatironi ta swona to vula *leswobiha* [**-**], *leswinene* [**+**] na *leswobiha/leswinene* [**-/+**].

Mbuyelo wun'wana lowu paluxiwaka hi ndzavisiso lowu, hileswaku swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo hanya ta maendli mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga ti humelela hi *xivumbeko xa tipatironi ta kholokhexini* (Leti Van'watikholokhexini va ti vulaka *tikholokhexini ta Lekizikali*) ta **10** leti landzeleka: riendli **+** riviti, xik: **dya** *munhu*; riendli **+** riviti **+** riviti, xik: **dya** *Rifuwo mantanyula*; riendli **+** rifuwi, xik: **dya** *xa munhu*; riendli **+** rihlamuseri, xik: **dya** *hi valoyi*; riendli **+** risivi **+** riengeteri ra ndhawu, xik: **dya** *naxo enkakeni*; riendli **+** risivi **+** rifuwi, xik: **dya** *na n'wini wa mukwana*; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: **dya** *nhloko ya njiya*; riendli **+** ripfunetariendli **+** riviti, xik: **dya** *a xipa milomu*; riendli **+** riviti **+** rihlamuseri, xik: **dya** *Risenga hi mahlo* na riendli **+** riviti ra ndhawu **+** xivulwana xa riengeteri, xik: **luma** *endzeni ni le handle*.

© University of Venda

Hi tlherile hi kuma leswaku tikholokheti swivulavulelo swa tikholokheti ta xilo xo ka xi nga hanyi ta maendlo mo vulavula hi ku dya eka Xitsonga ti humelela hi *xivumbeko xa tipatironi ta tikholokhexini* ta **18** leti landzelaka: riendli **+** riviti, xik: **dya** *korovela*; riendli **+** rihlayi, xik: **dya** *kan'we*; riendli **+** rihlamuseri, xik: **dya** *hi nandzu*; riendli **+** riviti **+** rifuwi, xik: **dya** *xinkwa xa galachani*; riendli **+** riviti **+** riengetelo, xik: **dya** *vuswa byi nga si phamiwa*; riendli **+** riengeteri, xik: **dya** *ehansi*; riendli **+** ripfunetariendli, xik: **dya** *swo hisa*; riendli **+** riviti **+** riengetelo, **dya** *timbuva exikambelweni*; riendli **+** xivulwana xa riviti xa tshamelo, xik: **dya** *ku vona*; riendli **+** rihlamari **+** rifuwi, xik: **dya** *hi nkombe wa un'wana*; riendli **+** rihlamari, xik: **dya** *aredzi*; riendli **+** riencisi, xik: **dya** *ebo!*; riendli **+** rihlawuri, xik: **dya** *leswikulu*; riendli **+** rifuwi, xik: **dya** *xa ngati*; riendli **+** riviti **+** xivulwana xa risivi, xik: **dya** *ndlela a ri yexe*; riendli **+** riviti **+** rihlamaseri, xik: **dya** *hove hi ritiho rin'we*; riendli eka xivulwana xa tshamelo **+** ripfunetariendli, xik: **ku funya** *a nga tirhi na riendli* **+** riviti ra ndhawu, xik: **luma** *erivilweni*.

5.3 Swibumabumelo swa ndzavisiso

Eka xiyenge lexi ku andlariwa swibumabumelo hi xikongomelo xo andzisa ni ku navisa milavisiso eka Xitsonga ni ku pfuna rixaka hi ku angarhela.

5.3.1 Kholokhexini i dyondzontsongo leyi welaka ehansi ka dyondzonkulu ya Semantiki. Dyondzontsongo ya kholokhexini yi va yi ri nkava va nga heti, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu va wu ri mabulandlela.

5.3.2 Ndzavisiso lowu wu lavisisile ntsena kholokhexini ya swivulavulelo swa maendli yo vulavula hi ku dya eka Xitsonga, hikokwalaho hi bumabumela leswaku valavisisi van'wana a va endli matshalatshala va endla milavisiso ya swivulavulelo ku kongomisa eka tinxaka tin'wana ta maendli mo tanihi ma mfambo; mo basisa; mo susa; ma mbuyelo; ma mikhuva; mo tshova; mo ba; mo tsema; mo sula ni man'wana ni man'wana.

5.3.3 Hi tlhela hi bumabumela leswaku valavisisi a va timbeyambeye va endla milavisiso ya kholokhexini ya swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi riviti; risivi; rihlawuri; riengetelo; riencisi; rihlamari; riengeteri; swivuriso ni swin'wana ni swin'wana.

© University of Venda

5.3.4 Xibumabumelo xin'wana, hileswaku valavisisi va nga tirhisa thiyori ya Pustejovsky (1995) ya "Qualia Structure" eka milavisiso ya kholokhexini ematshan'wini ya thiyori ya Hanks (2004) ya "Theory of Norms and Exploitation" leyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

5.3.5 Nakambe, hi bumabumela leswaku dyondzo ya kholokhexini yi fanele ku simekiwa eka silabasi xa Xitsonga ivi yi dyondziwa ku suka epurayimari, sekondari na le ka swa tidyondzo ta le henhla, leswaku vadyondzi va ta kota ku pananisa marito hi ndlela leyinene ya risima ni vurhonwani.

5.3.6 Hi bumabumela leswaku Huvo ya Vulavisisi ya Yunivhesiti ya Venda yi hi havaxerisa matimba mo kandziyisa thesisi leyi yi va buku.

© University of Venda

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Baloyi, M.J., Chaka, M.P. na Mahuntsi, M.T. (2017): **Timintsu ta Vatsonga**. Makhado: Zambezi Book Enterprises.

Baloyi, P.B. (1988): **Vulombe bya Mitsheketo**. Pietermarisburg: Centaur Publications (Pty) Ltd.

Bamgbose, A. (1964): **Verb-Nominal Collocations in Yoruba: a problem of syntactic analysis**. Journal of African Languages.Boston Hall.

Bahns, J. (1993): **Lexical Collocations: a contrastive view**. Elt Journal Volume 47 Issue 1 pp 56-63. Oxford: Oxford University Press.

Barsch, S. (2004): **Structural and functional properties of collocations in English**. Tubingen: Narr.

Benson, M.**,** Benson, E. na Ilson, R. F. **(**1986): **The BBI Combinatory Dictionary of English**. Amsterdam: John Benjamins.

Bergler, S. (1991): **The Semantics of Collocational Patterns for Reporting Verbs**. Proceedings of the Fifth of the European Chapter of the Association of Computational Linguistics. Germany: Berlin.

Bibele, 2008. Nkandziyiso wa vu26. Bellville: Bible Society of South Africa.

Bila, V. na Marhanele, M.M. (2016): **Tinhlungu ta Rixaka Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga**. Polokwane: Timbila Poetry Project.

Bolinger, D. na Sears, D.A. (1981): **Aspects of Language**. (pp. 87-88) New York: Harcourt Brace Javanovich, Inc.

Brashi, A.S. (2005): **Arabic Collocations: Implications for Translation**. Published PHD thesis. Sydney: University of Western Sydney.

Brewer, J.D. na Miller, R.L. (2003): **The A-Z of Social Research: A Dictionary of Social Sciences Research Concepts**. SAGE Publications. Thousand Oaks, New Delhi.

© University of Venda

Chapman, R. (1975): **Linguistics and Literature: an introduction to literary stylistics.** London: Edward Arnold Ltd.

Croft, W. (2001): **Radical Construction Grammar: Syntactic theory in typological perspective**. Oxford: Oxford University Press.

Crowther, D. na Lancaster, G. (2009): **Research Methods, Second Edition**. United Kingdom: Butterworth-Hienemann.

Farrokh, P. (2012): **Raising Awareness of Collocation in ESL/EFL Classrooms**. Journal of Studies in Education Vol. 2, No. 3. Macrothink Institute, Inc.

Greenbaum, S. (1974): **Verb Intensifier in English: An experimentel approach**. American Speech, 49, 79-89.

Hanks, P. (2004): **The Syntagmatics of Metaphor and Idiom**. International Journal of Lexicography vol. 17:3. Oxford: John Benjamin's publishing Company.

Halliday, M.A.K. na Hasan, R. (1976): **Cohesion in English**. London: Edward Arnold.

Hardie, A. na Mudraya, O. (2009): **Collocational Patterning in Cross Prespective: adposition in English, Nepali and Russian**.Lancaster University: Lancaster Eprints.
Hausmann, F.J. (1989): **Le dictionnaire de collocations**. Berlin, New York: De Gruyter.

Heid, U. (1994): **On Ways Words Work Together-Topics in Lexical Combinatories**. In Euralex' 94 Proceedings. Vrije Universiteit Amsterdam. 226-257.

Korosadowicz-Strużyńska, M. (1980): **Word Collocations in FL vocabulary instruction**. Studia Anglica Posnaniensia 12: 109-120.

Lambane, C. na Mthombeni M.T. (2014): **Rivomba ra Vatsonga. Buku ya Mfuwo wa Rixaka Giredi ya 12**. Cape Town: Mangalani Publishing.

Lauder, A. (2007): **Collocation, Semantic Preference and Translation: semantic preference as a reference source for translation**. Journal of Corpus Linguistics 215-244. University of Indonesia: John Benjamin's publishing Company.

© University of Venda

Leech, G.N. (1975): **Semantics**. Great Britain: Penguin Books Ltd.

Lutrin, B. na Pincus, M. (2004): **English Handbook and Study Guide: A Comprehensive English Reference Book**. Birnam Park: Berlut Books CC.

Mabunda, N.C., Mabunda, N.P. na Nkuzana, K.J. (1991): **Xitsonga xa Vagingiriki Ntangha 9**. Pretoria: Kagiso Publishers.

Magagane, M.G. (2004): **Tolo na Tolweni**. Thohoyandou: New Productions.

Maluleke, A.G., Maluleke, G.V. na Malungana, S.J. (2004): **Magenge ya Ntumbuluko**. Thohoyandou: Kalahari Productions and Booksellers.

Maluleke, S.S. (1995): **Vamandika na Vanyankwave**. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Malungana, M. na Ngobeni, B.M. (2006): **Nhlalala ya Rixaka**. Thohoyandou: Kalahari Productions and Booksellers.

Malungana, S.J. (1997): **Timitsu ta Vatsonga**. Pretoria: Hibbard Publishers (Pty) Ltd.

Malungana, S.J. (1997): **Vele ra Makwenu ra Yila**. Arcadia: Eulitz Productions.

Malungana, S.J. (1997): **Mfuwo wa Rixaka i Xifuva**. Polokwane: NAM Publishers.

Malungana, S.J. (1998): **Tinhlanga ta Mfuwo wa Rixaka**. Pretoria: Via Africa.

Malungana, S.J. (1999): **Mbewu ya Vatsonga**. Manzini Macmillan Boleswa Publishers (Pty) Ltd.

Malungana, S.J. (2005): **Siku Rin'wana**. Groenkloof: Afritude (Pty) Ltd.

Manganyi, K.T.C. (1995): **Garingani**. Pietersburg: Read Well Publishers.

Marco, M.J.L. (2000): **Collocational Frameworks in Medical Research Papers: a genre-based study**. English for Specific Purpose vol.19 pp 63-86. Spain: Pergamon.

Marhanele, M.M. (1981): **Xingulana xa Ririmi**. Pretoria: Sigma Press (Pty) Ltd.

© University of Venda

Marivate, C.T.D. na Mathumba, D.I. (1974): **Xitsonga xa Rixaladza**. Johannesburg: Educum Publishers.

Marivate, C.T.D., Masebenza, B.J. na Mathumba, D.I. (1974): **Mayana Xitsonga Fomo II**. King William's Town: Better Books.

Marivate, C.T.D., Masebenza, B.J. na Mathumba, D.I. (1975): **Mayana Xitsonga Ntangha 8**. King William's Town: Better Books.

Marivate, C.T.D., Masebenza, B.J. na Mathumba, D.I. (1976): **Mayana Xitsonga Ntangha 6**. King William's Town: Better Books.

Mayevu, G.S. na Nkatini, N.L. (1976): **Xihluke xa Xitsonga**. Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.

McIntosh, A. (1961): **Patterns and ranges**. Language, 37: 3, 325-337.

McMillan, J.H. na Schumacher, S. (2010): **Research in Education: evidence-based inquiry**. Seventh Edition. Virginia Commonwealth University: Pearson.

Mel'cuk, I. (1998): **Collocations and Lexical Functions**. Oxford: Claredon Press.

Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1987): **Ririmi ra Manana**. **Ntangha 6**. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Mkhari, N.B. na Shikwambana, J.M. (1988): **Ririmi ra Manana**. **Ntangha 7**. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Mouton, J. (2011): **How to Succeed in your Master's and Doctoral Studies**. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1987): **Ririmi ra Manana**. **Ntangha 9**. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Mushwana, S.E. na Ndhlovu, M.M. (1988): **Ririmi ra Manana**. **Ntangha 10**. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Ngobeni, B.M. (2004): **A hi Tsheketeni**. Thohoyandou: New Productions.

© University of Venda

Nkondo, C.P.N (1981): **Xiletelo xa Xitsonga**. Polokwane: Yunivhesiti ya N'walungu.

Nida, E.A. (1975): **Componential Analysis of Meanings: an introduction to semantic structures.** New York: Mouton Publishers.

Nkuna, B. (2007): **Emarhumbini**. Florida: Vivlia Publishers and Booksellers (Pty) Ltd.

Ntsanwisi, H.W.E. (1968): **Tsonga Idioms**. Braamfontein: Sasavona Publishers and Booksellers.

Palmer, F.R. (1976): **Semantics: A New Outline**. Cambridge: Cambridge University Press.

Pederson, E. (1983): **Language as cotext, language as means: Spatial cognition and habitual language use**. Cognitive Linguistics 6: 33-62

Pustejovsky, J. (1989): **Issues in Computational Lexical Semantics**. In Proceedings of the European Chapter of thae Association for Computational Linguistics, 1989.

Richards, J., Platt, J. na Weber, H. (1985): **Longman Dictionary of Applied Linguistics**. Great Britain: Longman Group.

Rikhotso, F. (1993): **Khale ka Makwangala**. Sandton: Heineman Publishers (Pty) Ltd.

Rikhotso, F. (1995): **Ndzhaka Yerhu**. Pietersburg: Read Well Publishers.

Rikhotso, F. (1995): **Ndzhaka Yerhu**. Pietersburg: Read Well Publishers.

Rikhotso, F. (1996): **Phehlwa ra Gwambe na Dzavana**. Kenwyn: Juta & Co. Ltd.

Rundell, M. na Fox, G. (2007): **English Dictionary for Advanced Learners**. New Edition. United Kingdom: Macmillan Publishers Ltd.

Shabangu, I.S. (1996): **Nyeleti ya Mahlahle**. Giyani: Lingua Franca Publishers.

Shabangu, I.S. (2006): **Xiseluselu 11**. Giyani: Lingua Franca Publishers.

Shabangu, I.S. (2007): **Xiseluselu 12**. Giyani: Lingua Franca Publishers.

© University of Venda

Shabangu, I.S. (2006): **Vuxaka bya Nkava ni Rhumbu**. Giyani: Lingua Franca Publishers.

Shammas, N.A. (2013): **International Journal of Humanities and Social Sciences, Vol.3 No.9**. Amman: Petra University.

Sharifi, S. na Ibrahimi, S. (2012): **A Study on the Historical and Causes of Collocations in Persian Language**. International Journal of Linguistics vol. 4, No.Ferdows University of Mashhad.

Siepman, D. (2006): **Collocations et dictionaries**. Langue Francaise 107: 99-118.

Sinclair, J.M. (1991): **Corpus, Concordance, Collocation**. Oxford: Oxford University Press.

Sinclair, J.M. (1966): **Beginning the Study of Lexis**. In memory of J.R. Firth. London: Longmann.

Smith, C. (1987): **The Lexical approach: Collocation in high school English language leaners.** George Fox University.

Spohr, D. (2005): **A Description Logic Approach to Modelling Collocations**. Diploma Thesis. Germany: University of Stuttgart.

Stubbs, M. (1995): **Collocations and Semantic Profiles. On the cause of the trouble with quatitative Studies**. Originally published in Functions of Language, 2(1), pp. 23-55. Assessed: 30 July 2008.

Thuketana, F.A. (1991): **N'wambilu Makokoro**. Kenwyn: Juta & Co. Ltd.

Trask, R.L. (1997): **A Student's Dictionary of Language and Linguistics**. Great Britain: Arnold Publishers.

Tutin, A. (2009): **For an Extended Definition of Lexical Collocations**. Barcelona/France: Euralex.

Tutin, A. na Grossmann, f. (2002): **Collocations regularities and irregularities**. Lexique: Researches Articles Vol.1: 7-25.

© University of Venda

Van Niekerk, T., Wolvaardt, J. na Hicks, S. (2010): **Oxford South African Concise Dictionary**. Second Edition. South Africa: Oxford University Press.

Wallace, M.J. (1982): **Teaching Vocabulay**. London: Heinemann Educational Books.

Walter, E., Woodford, K. na Good, M. (2007): **Cambridge Advanced Learner's Dictionary**.**Third Ed**. Cambridge: Cambridge University Press.

Wang, C.S. (2001): **A Study of the English Collocational Competence of English Majors in Taiwan**. (p.98). A Master's Thesis Submitted to the English Department of Fu Jen Catholic University.http://www.collocation.fujcu.html.

Wehmeier, S., Mcintosh, C., Turbill, J. na Ashly, M. (2008): **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**. Great Britain: Oxford University Press.

Wu, W.S. (1996): **Lexical Collocation: One way to make passive vocabulary active**. (pp.461-480). Papers from the eleventh conference on English Teaching and Learning in the Republic of China. Taipei: The Crane Publishing Co. Ltd.

*****Swivulavulelo leswi nga vekeriwa xinyeletani i swa manguva lama, kutani vatsari va swona a va tiveki.

© University of Venda